

Geschiedenis van de
onmaatschappelijkheids-
bestrijding in Nederland,
1914-1970

Adrienne Dercksen en Loes Verplanke

Derde druk

BoomMeppel
Amsterdam

----- Text continues after this page -----

This publication is made available in the context of the history of social work project.

See www.historyofsocialwork.org

It is our aim to respect authors' and publishers' copyright. Should you feel we violated those, please do get in touch with us.

Deze publicatie wordt beschikbaar gesteld in het kader van de canon sociaal werk.

Zie www.canonsociaalwerk.eu

Het is onze wens de rechten van auteurs en uitgevers te respecten. Mocht je denken dat we daarin iets fout doen, gelieve ons dan te contacteren.

----- Tekst gaat verder na deze pagina -----

De uitgave van dit boek is mede dank zij financiële steun van de Stichting
Dr Hendrik Muller's Vaderlandsch Fonds tot stand gekomen.

© Adrienne Dercksen en Loes Jansen Verplanke, Amsterdam 1987
Tweede, ongewijzigde druk 1996, 1997

Niets uit deze uitgave mag worden
verveelvoudigd en/of openbaar gemaakt door
middel van druk, fotocopie, microfilm
of op welke andere wijze ook zonder voorafgaande
schriftelijke toestemming van de uitgever;
*no part of this book may be reproduced
in any way whatsoever without
the written permission of the publisher*

Verzorging omslag
Leendert Stofbergen, Amsterdam

CIP-GEGEVENS KONINKLIJKE BIBLIOTHEEK, DEN HAAG

Dercksen, Adrienne

Geschiedenis van de onmaatschappelijkheidsbestrijding in
Nederland, 1914-1970 / Adrienne Dercksen, Loes Verplanke.

-Meppel[etc.]: Boom

Metlit. opg.

ISBN 90 6009 754 8

SISO 321.2 UDC [364.46-058.5] (492) '1914/1970'

Trefw.: maatschappelijk werk; Nederland; geschiedenis;
20e eeuw

Inhoud

INLEIDING	7
I. ONTOELAATBAREN – HEROPVOEDINGSCOMPLEXEN 1914-1940	11
Voorgeschiedenis	11
Eerste initiatieven	19
Het alternatief	21
De Zomerhof Den Haag	25
De Stichting Volkswoningen te Utrecht	28
Zeeburgerdorp en Asterdorp	29
Overal zijn ontoelaatbaren	41
Het sociaal-democratisch ideaal	42
Het onderscheid	46
Groeiendetwijfel	49
II. GEESTELIJK ONVOLWAARDIGEN – HET DENKEN OVER ONMAAT- SCHAPPELIJKHEID 1914-1940	51
Geestelijke onvolwaardigheid	51
Een geheel ander geluid, de eugenetici	57
Het congres van 1937	65
III. ASOCIALEN – DE PRAKTIJK IN DE PERIODE 1940-1953	68
De oorlogsjaren	68
De Rotterdammers	75
Rijksevacuatiekampen worden gezinsoorden	81
IV. ZIEKE GEZINNEN – HET DENKEN OVER ONMAATSCHAPPELIJK- HEID 1945-1952	89
De wederopbouw	90
Het stof uit het huis onzer samenleving	92
Oorzaken van onmaatschappelijk gedrag	95
De kerken	98

Oplossingen	99
Wetsontwerp 'Ondertoezichtstelling van gezinnen die maatschappelijk verworpen zijn'	101
V. ONMAATSCHAPPELIJKE – HEROPVOEDING IN DE GEZINSOOR-	
DEN	105
De gezinsoorden	106
De opname van gezinnen in gezinsoorden	114
Heropvoeding van mannen	121
Heropvoeding van vrouwen	133
De tering naar de nering leren zetten	144
(Her)opvoeding van kinderen	148
Vrijtijdsbesteding en geestelijke heropvoeding	158
Het gezin als geheel	166
Terug naar de vrije maatschappij	169
De gezinsoorden en de politiek	174
Wetenschappelijk onderzoek	179
Terugblik	183
VI. PROBLEEMGEZINNEN – HET DENKEN OVER ONMAATSCHAPPE-	
LJKHEID 1952-1961	188
Kenmerken van onmaatschappelijkheid	189
Sociologen in discussie	190
De oorzaken	195
Methodiekontwikkeling	199
Helpen wordt een vak	201
Middenstandsnormatiek	203
VII. KANSARMEN – PRAKTIJK EN DENKEN IN DE JAREN ZESTIG	
Het plaatselijk werk	206
Sociale integratie behoevende gezinnen	217
Crisis in de bijzondere projecten	228
Achterstandssituaties	234
SLOTBESCHOUWING	240
Bijlage gezinsoordreglement	251
Noten	254
Literatuur	264
Over de auteurs	269

Inleiding

Wanneer mensen gevraagd wordt wie ze onmaatschappelijk of asociaal vinden, volgen de meest uiteenlopende antwoorden. Sommigen wijzen onmiddellijk hun burens aan of de bewoners van bepaalde stads-wijken. Anderen noemen 'de jeugd van tegenwoordig', waarmee ze voetbalsupporters van een bepaald slag, krakers dan wel 'junks' be-doelen. Weer anderen zeggen dat de regering asociaal is en ga zo maar door. Wat men onmaatschappelijk of asociaal vindt, heeft onder ande-re te maken met iemands positie in de samenleving, met de maat-schappijvisie die men heeft, dus ook met de tijd waarin iemand leeft en met het glibberige terrein van veelal onuitgesproken normen en waarden.

Dit boek gaat over onmaatschappelijkheidsbestrijding. Tegenwoor-dig zijn er nog weinig mensen die dat woord kennen. Toch liggen de jaren waarin deze term in Nederland een begrip was nog niet ver ach-ter ons. Het bestrijden van 'onmaatschappelijkheid', met andere woorden het heropvoedingswerk onder gezinnen die zich niet volgens de heersende normen en waarden gedroegen, was toen alom geaccep-teerd en gewaardeerd.

Omstreeks 1914 werden de 'onmaatschappelijke gezinnen' waar het in dit boek over gaat voor het eerst als groep onderscheiden; ze kregen toen de naam 'ontoelaatbare gezinnen'. Dit sloeg op het feit dat huis-eigenaren, woningbouwverenigingen en gemeenten deze gezinnen niet in hun woningen als huurders wilden toelaten, wegens hun woon-gedrag. In een aantal steden werden de 'ontoelaatbare gezinnen' ver-volgens in aparte wijken geconcentreerd, alwaar woninginspectrices hun het wonen gingen leren.

In de loop der jaren breidde deze heropvoeding zich uit. Niet alleen het woongedrag had naar men meende correctie nodig, men vond dat het totale gedrag van wat men inmiddels onmaatschappelijke gezinnen noemde, verbetering behoeft. Wetenschappelijk geschoolden die zich over de mogelijke oorzaken en oplossingen van 'het vraagstuk der

onmaatschappelijke gezinnen' bogen, probeerden een theoretische ondergrond aan de praktijk te geven.

Tussen 1955 en 1965 beleefde de onmaatschappelijkheidsbestrijding in Nederland haar bloeiperiode. In tal van plaatsen was een heropvoedingswijk; daarnaast waren er de gezinsoorden voor maatschappelijk onaangepaste gezinnen, van het ministerie van Maatschappelijk Werk, later vervangen door zes plaatselijke Bijzondere Projecten. Mensen van verschillende wetenschappelijke disciplines zochten naar verklaringen voor het verschijnsel van het onmaatschappelijk gedrag.

De neergang zette in na het midden van de jaren zestig. Men ging vraagtekens zetten bij de onmaatschappelijkheidsbestrijding en bij het verschijnsel onmaatschappelijkheid zelf. Sinds 1970 werden onmaatschappelijke gezinnen niet langer beschouwd als een aparte groep, die heropgevoed moest worden.

De geschiedenis van de onmaatschappelijkheidsbestrijding kan in verschillende perioden worden verdeeld. Een goede richtlijn daartoe vormen de verschillende benamingen die men van tijd tot tijd aan de gezinnen gaf, men zie de hoofdstukindeling. Per periode zullen telkens de ontwikkelingen in de praktijk van het heropvoedingswerk en die in het denken over onmaatschappelijkheid aan bod komen.

Wij lieten ons door vier vragen leiden:

- hoe is het beleid ten aanzien van 'onmaatschappelijke gezinnen' geweest in de periode 1914-1970?
- welke rol heeft de wetenschap in deze geschiedenis gespeeld?
- welke mensen deden het praktische heropvoedingswerk en hoe deden ze dat?
- welke gezinnen werden als onmaatschappelijk beschouwd en hoe hebben zij hun heropvoeding ervaren?

Voor wat de voor-oorlogse heropvoedingswijken betreft maakten we voornamelijk gebruik van bestaande onderzoeken. In het gemeentearchief te Rotterdam bestudeerden we het aanwezige bronnenmateriaal over de gang van zaken rond Rotterdamse onmaatschappelijk geachte gezinnen in de oorlogsjaren en vlak erna. Voor de gezinsoorden bezochten we het archief van het ministerie van Welzijn, Volksgezondheid en Cultuur. Wij troffen er een uitgebreide verzameling bronnen aan. De dossiers bevatten onder andere correspondentie tussen de oordelingen en het ministerie van Maatschappelijk Werk, notulen en rapporten van diverse commissies en werkverslagen van personeelsleden. Daarnaast hadden wij toegang tot gezinsdossiers van in de oor-

den opgenomen gezinnen. Het grootste deel van deze dossiers is indertijd vernietigd, maar tien procent is bewaard gebleven. Hierdoor kregen wij een goed inzicht in de wijze van heropvoeding en in het dagelijks leven in de gezinsoorden. Dit deed ons beslissen om het hoofdstuk over de gezinsoorden (hoofdstuk vijf) relatief veel ruimte te geven in het boek. Het archief van de Stichting Welzijn Haarlem leverde ons de belangrijkste gegevens inzake de Bijzondere Projecten in de jaren zestig.

De hoofdstukken betreffende het denken over onmaatschappelijkheid zijn gebaseerd op studie van boeken, brochures, rapporten en artikelen over het verschijnsel onmaatschappelijkheid. De artikelen verschenen in tijdschriften op het gebied van volkshuisvesting, geestelijke volksgezondheid, maatschappelijk werk en sociale wetenschappen en in kranten en opiniebladen. Voorts gaven ook de gezinsdossiers ons een beeld van het denken over onmaatschappelijkheid.

Wij interviewden bovendien een aantal betrokkenen. We spraken met vroegere personeelsleden van de gezinsoorden en heropvoedingswijken en met vertegenwoordigers van het ministerie. Via oproepen in kranten en via de radio zochten we contact met ex-bewoners van de gezinsoorden. Sommige kranten begrepen onze bedoelingen niet goed en zo gebeurde het dat er in een Limburgse krant een oproep verscheen onder de vette kop 'Asociale Limburgers gezocht'. We kregen hierop uiteraard geen enkele reactie. De andere oproepen resulteerden in lange gesprekken met vele mensen. In het totaal hebben we met zestig mensen gesproken.

De gesprekken met vroegere personeelsleden en gezinsoordbewoners zijn voor ons van groot belang geweest bij het schrijven van dit boek. Wij bedanken vooral deze mensen voor hun medewerking. Zonder hen zou dit boek nooit in deze vorm tot stand zijn gekomen.

I

Ontoelaatbaren Heropvoedingscomplexen 1914-1940

VOORGESCHIEDENIS

Omstreeks het midden van de vorige eeuw was zestig à zeventig procent van de stedelijke bevolking in Nederland armlastig of minvermogen. Tot de minvermogenen behoorden degenen die niet over financiële reserves beschikten, bij hen lag de armoede op de loer. Ze sloeg toe zodra men werkloos, ziek, invalide of gewoon oud werd. Ook arbeiders die werk hadden, hoorden vaak tot de behoeftigen. Hun loon was te laag om er van rond te kunnen komen.

De bevolking was verdeeld in verschillende nogal strikt van elkaar gescheiden standen. Kansen om hogerop te komen, waren er nauwelijks. Men bleef in de sociale groep waarin men geboren was. Dit rigide verschil in standen werd algemeen beschouwd als door God gegeven en natuurlijk. Zo hoorde het en zo was het goed. De onderste standen, de armen en minvermogenen, berustten in hun lot, al was het maar omdat er niets anders op zat. De omstandigheden waarin zij leefden waren slecht, vooral in de steden. Men woonde opeengehoopt in donkere, vochtige krotten, waar waterleiding en riolering ontbraken en epidemieën vrij spel hadden. In geval van strenge winters of een hoog prijspeil van de belangrijkste levensmiddelen greep de armoede verder om zich heen.

Recht op een uitkering bestond niet. Bij ziekte, werkloosheid, arbeidsongeschiktheid, ouderdom of een te laag loon was men aangewezenen op familie of de liefdadigheid van plaatselijke kerkelijke en particuliere instellingen. Gegoede burgers hadden het hierin voor het zeggen. Deze beschouwden het als hun morele plicht om armen van de hongerdood te redden. In ruil verwachtten zij van de armen dankbaarheid, respect, ijver, soberheid en godsvrucht.

De Armenwet van 1854 legde deze gang van zaken wettelijk vast. De staat diende zich in principe te onthouden van zorg voor de armen. Armenzorg moest in eerste instantie de verantwoordelijkheid zijn van

kerkelijke en particuliere instellingen. Pas wanneer deze niet bereid of in staat waren om de arme steun te verlenen, kon men terecht bij het burgerlijk armbestuur, een armenzorginstelling van de plaatselijke overheid. De meest voorkomende vorm van armenzorg was bedeling in geld of in natura (brood, kleding, brandstof).

De gegoede tijdgenoten hadden uitgesproken opvattingen over de oorzaken van zo veel armoede. Het was zo door God gegeven of men was arm door luiheid, verkwisting of drankzucht, kortom door eigen schuld. Er werd wel een onderscheid gemaakt tussen oppassende armen zoals nette weduwen en niet-oppassende armen. In de loop van de jaren veertig van de vorige eeuw, toen duurde, epidemieën en strenge winters in alle hevigheid toesloegen, kreeg men meer oog voor de sociale en morele gevolgen van het armoedeprobleem. Dit leidde echter niet tot het inzicht dat er sociaal-economische factoren als structurele werkloosheid, te lage lonen en het ontbreken van sociale verzekeringen ten grondslag lagen aan de wijdverbreide armoede. Men zocht de oplossing eerder in de richting van opvoeding en ontwikkeling van de armen.¹ Zodoende bleef armoede als structureel verschijnsel bestaan, alle aalmoezen en opvoedkundige activiteiten ten spijt.

Na 1850 vond er in Nederland een flinke economische groei plaats, die rond 1870 ook leidde tot moderne industrialisatie. Eerst geleidelijk, later - sinds de jaren negentig - sneller gingen bedrijven over op mechanisering, gepaard met schaalvergroting. Daarnaast werden initiatieven genomen tot oprichting van nieuwe, moderne fabrieken. Deze economische ontwikkelingen brachten in een betrekkelijk korte periode verstrekkende veranderingen met zich mee. De structurele werkloosheid in de steden, zo kenmerkend voor de eerste helft van de 19e eeuw, was omstreeks 1870 grotendeels verdwenen en als gevolg van de groeiende vraag naar arbeidskrachten stegen toen de lonen.

De bevolking van de grote steden nam door de economische groei (en een langdurige depressie in de landbouw) in hoog tempo toe; de bevolking van Amsterdam verdubbelde bijvoorbeeld tussen 1870 en 1900. Dit ging niet samen met een even snelle groei van het aantal woningen, zodat in de grote steden een groot tekort aan woningen ontstond. Vooral de laagstbetaalden en degenen die van de armenzorg afhankelijk waren, werden hiervan de dupe. Op den duur werden er wel nieuwe huizen bijgebouwd, maar de huren waren voor hen veel te hoog, zodat weinig anders overbleef dan een krot in een overvolle volksbuurt. De overheid hield zich in deze periode bijna geheel afzijdig. Pas geruime tijd na de invoering van de Woningwet (1901) gin-

gen plaatselijke overheden zich metterdaad bezighouden met de huisvesting van haar burgers.

Het sociale leven werd diepgaand beïnvloed door de veranderingen op economisch gebied. Sociale verhoudingen, voordien stevig verankerd in de standenstructuur, werden meer en meer vanuit de tegenstelling werknemers-werkgevers ervaren. Arbeiders beseften dat zij lang niet altijd dezelfde belangen hadden als hun bazen, de ondernemers. Door de groeiende vraag naar arbeidskrachten konden zij nu looneisen gaan stellen en deze zonodig proberen af te dwingen door stakingen. Georganiseerd in vakverenigingen en later ook in arbeiderspartijen gingen zij strijden voor verbetering van de positie van de arbeidersklasse en deelname aan de welvaarts-groei.

Ook burgerlijke groepen, met name progressieve liberalen, kregen andere opvattingen over de maatschappelijke verhoudingen. Zij zagen in dat het voor een gunstige ontwikkeling van de nationale economie van cruciaal belang was dat de arbeidersbevolking beter gevoed en ontwikkeld en minder afgebeuld was. Duidelijker dan tevoren spraken zij zich daarom uit voor de verheffing van de arbeidersklasse. Dit moest bereikt worden door het verbeteren van arbeids- en levensomstandigheden, door meer en beter volksonderwijs en door volksoopvoeding. Op het politieke vlak pleitten progressieve liberalen voor arbeidswetgeving. Rond 1870 hadden zij het Comité ter bespreking van de Sociale Quaestie opgericht. Dit gezelschap stelde zich ten doel bij te dragen aan de ontwikkeling van harmonische klassenverhoudingen. Daarnaast wilde het een discussie over maatschappelijke vraagstukken op gang brengen. Het comité was met behulp van sympathiserende kamerleden de initiatiefnemer tot het zogenaamde Kinderwetje van 1874. Deze wet, die arbeid door kinderen onder de twaalf jaar verbood, stelde op zichzelf niet zoveel voor omdat er nauwelijks controle op de uitvoering was. Toch was ze belangrijk omdat hiermee, zij het schoorvoetend erkend werd dat de staat een zekere verantwoordelijkheid had voor het lot van haar burgers. Vooral confessionele groeperingen hadden het daar toen nog moeilijk mee. Zij waren principieel voor oplossingen in eigen levensbeschouwelijke kring en vreesden bemoeienis van een overheid, waar zij toen nog geen invloed op hadden.

In het midden van de jaren tachtig, toen de sociale spanningen onder andere door de conjuncturele werkloosheid hoog opliepen, kwamen de progressieve liberalen opnieuw tot actie. Zij namen in de Kamer in 1886 het initiatief tot een parlementaire enquête naar de toestanden in werkplaatsen en fabrieken. De uitslag van de enquête leidde in 1889

tot de Arbeidswet. Deze beperkte de arbeid van vrouwen en kinderen en schreef arbeidsinspectie voor. Door de enquête werd in bredere kring bekend hoe arbeiders en hun gezinnen eraan toe waren. Vele burgers schrokken van de lange werktijden, het ongezonde en gevaarlijke werk, de vrouwen- en kinderarbeid, de slechte gezondheidstoestand en de miserabele huisvesting. Zodoende won de opvatting dat er verstrekkende maatregelen nodig waren om de toestand van de arbeidende klasse te verbeteren, steeds meer terrein.

De arbeidersbeweging, vooral de in 1894 opgerichte Sociaal-Democratische Arbeiders Partij (SDAP), was de grootste pleitbezorgster van arbeidswetgeving en sociale zekerheid. Ze werd in haar streven gesteund door de progressief liberalen.

De confessionelen raakten er nu ook meer van doordrongen dat de arbeids- en levensomstandigheden van de arbeidersklasse verbetering behoeften. Zij bleven echter uit principe staatsussonkomst afwijzen. Toch werd er rondom de eeuwwisseling een reeks wetgevende maatregelen genomen. Respectievelijk zagen de Leerplichtwet, de Woningwet, de Gezondheidswet, de Ongevallenwet en een drietal Kinderwetten het licht. Van wetgeving inzake verzekering tegen ziekte, werkloosheid en ouderdom was nog geen sprake. Het zou tot ver in de twintigste eeuw duren voordat Nederland een sluitend geheel van sociale verzekeringen kende.

Het streven naar de verheffing van de arbeidersklasse beperkte zich niet tot deze wetgeving. Door volksopvoeding hoopte men de arbeidersgezinnen in zedelijk opzicht op hoger peil te brengen. Zowel uit christelijke als uit progressief-liberale hoek werd een waar beschavingsoffensief ondernomen, waarvoor nu ook meer financiële armslag was omdat het economisch beter ging. In de laatste decennia van de vorige eeuw werden vele initiatieven genomen ten aanzien van de zorg voor zieken, gevangenen, ongehuwde moeders, verwaarloosde kinderen, alcoholisten, enz. Centraal in deze zorg stond steeds het aanleren van eigenschappen als plichtsbef, zelfbeheersing, spaarzaamheid en werklust.

Twee initiatieven tot zedelijke verheffing van de arbeidersklasse de moderne armenzorg en het woningwerk verdienen speciale aandacht omdat zij wat methode en doelstelling betreft doen denken aan het latere heropvoedingswerk met onmaatschappelijken.

De moderne armenzorg — Beginnend in de jaren zeventig, maar vooral in de jaren negentig, werden er in de grotere steden nieuwe, parti-

culiere armenzorgverenigingen opgericht die de zaken 'moderner' wilden aanpakken, bijvoorbeeld de Vereniging Liefdadigheid naar Vermogen. Zij stelden zich ten doel de armenzorg rationeler en efficiënter te organiseren. Hun leden, veelal jonge liberalen, hadden kritiek op de traditionele armenzorg. De verschillende instellingen zouden meer met elkaar moeten samenwerken, zodat de armen geregistreerd konden worden en controle op dubbele bedeling mogelijk werd. Men was fel tegen bedeling zonder meer. Het maakte de armen lui, dom en apathisch en kweekte op deze manier een klasse van paupers, waar de samenleving niets aan had. Beter was het om de armen een mentaliteit bij te brengen die erop gericht was door regelmatig werken en zuinig leven in het eigen onderhoud te voorzien. Men propageerde daarom een selectieve ondersteuning in geld gekoppeld aan controle en begeleiding 'die tevens den lust en de gelegenheid tot werken aanwakkert bij de ondersteunden en hen aanspoort eindelijk zóo ver te komen, dat zij zich zelve zouden kunnen helpen'.² Het sleutelwoord in de visie van de moderne armenverzorgers, was zelfbeheersing. Door gebrek aan zelfbeheersing, met andere woorden door eigen schuld, verviel men tot armoede. Het aanleren van eigenschappen als zuinigheid, spaarzin en werklust zou de armen verheffen uit hun treurige situatie en hen tevens tot geschikte arbeidskrachten maken.

Het belangrijkste middel om dit te bereiken was regelmatig contact met de arme door middel van huisbezoek. Na een aanvraag om ondersteuning werd de betrokkene toegewezen aan een armbezoeker, een vrijwillig(st)er 'van goede stand'. Deze deed eerst een uitgebreid onderzoek naar de toestand van de aanvrager. De hele gezinssituatie werd in ogenschouw genomen en ook omwonenden en werkgevers werd om inlichtingen gevraagd. Doorslaggevend was de bereidheid van betrokkene om zo snel mogelijk weer voor zichzelf te zorgen. Nadat tot ondersteuning was besloten, kwam de armbezoeker één- of tweewekelijks langs om de steun te brengen en om te controleren of er vooruitgang was geboekt. Zo'n bezoek ging vergezeld van talrijke opvoedende adviezen. De bezoeker spoorde aan tot zuinigheid en sparen, gaf tips betreffende de huishoudvoering en controleerde of de kinderen naar school gingen en de man zijn werk deed. Wanneer men niet meewerkte of de bezoeker misleidde, werd de geldelijke bijdrage stopgezet. Zo werd materiële ondersteuning afhankelijk gesteld van het opvolgen van verheffende adviezen. Geen geld zonder uitzicht op aangepast gedrag.

Het spreekt vanzelf dat bij zo'n strenge selectie maar weinigen in

aanmerking kwamen voor ondersteuning door een moderne armenzorgvereniging. Voornamelijk jonge gezinnen, tijdelijk in de problemen door onvrijwillige werkloosheid of ziekte, konden het vooronderzoek doorstaan. Andere armen bleven aangewezen op de overige instellingen. De kerkelijke armenzorg, die volgens de traditionele methode was blijven werken, ontfermde zich steeds meer uitsluitend over de ouden van dagen, chronisch zieken, weduwen en invaliden, ook wel de onbruikbare armen genoemd. Valide armen 'met slecht gedrag' zoals langdurig werklozen of mensen die voortdurend in de schulden zaten, in ieder geval degenen die in de ogen van tijdgenoten duidelijk geen zelfbeheersing betrachtten, werden de lastige klanten van het burgerlijk armbestuur.

Het woningwerk — Een enigszins vergelijkbare ontwikkeling is te zien op het terrein van de huisvesting van arbeidersgezinnen. Tijdgenoten verklaarden het armoedeprobleem van de lagere klassen meestal uit slechte eigenschappen van de armen zelf. Sommigen - in de tweede helft van de 19e eeuw werden dat er meer - wezen er echter op dat het de erbarmelijke woontoestanden waren die het zedelijke peil van de arbeidersklasse naar beneden haalden en zo de armoede in de hand werkten. Behoorlijke huisvesting voor arbeidersgezinnen zou volgens hen uiteindelijk het armoedeprobleem kunnen helpen oplossen.

In de praktijk vond dit soort ideeën zijn neerslag in de vorm van half speculatieve, half filantropische bouwverenigingen. Hun doelstelling luidde: verbetering van de huisvesting van de mingevoerde klasse. Welgestelde verlichte burgers verschaften het kapitaal voor de bouw van de woningen. De filantropische kant van de zaak kwam tot uitdrukking in het feit dat zij genoeg namen met een bescheiden winstpercentage, opdat de huur van de woningen betaalbaar zou zijn voor arbeiders. Om van geregelde huurinkomsten verzekerd te zijn, werd er bij het verhuren van de woningen een strenge selectie toegepast. Mensen met schulden of van wie bekend was dat ze dronken of zich anderszins misdroegen, werden niet toegelaten. De aldus geselecteerden werden regelmatig gecontroleerd. Bij goed woongedrag, geregeld huur betalen, de woning netjes houden en de burens geen overlast bezorgen was er niets aan de hand. Was dit echter niet het geval, dan volgden er opvoedende berispingen en in het ergste geval opzegging van de huur. De selectie van toekomstige huurders, de huurinning en het toezicht op het gedrag van de bewoners werd het werk van dames van goede stand. Hélène Mercier introduceerde dit zogenaamde

woningopzichteressenwerk aan het eind van de vorige eeuw in Nederland. Zij was er in Londen mee in aanraking gekomen en zij was enthousiast over de resultaten die men ermee bereikte. Hun opleiding kregen de woningopzichteressen aan de Opleidingsinrichting voor Socialen-Arbeid die in 1899 in Amsterdam werd opgericht, later de School voor Maatschappelijk Werk genoemd.

De woningopzichteressen kwamen op huisbezoek bij eventuele huurders om te controleren of het gezin qua levenswijze wel in de nieuwe woning paste. Daarnaast haalden zij wekelijks de huur op, waarmee zij zich - en dat was het belangrijkste aspect van hun werk - regelmatig toegang verschaften tot de woning. Zo konden zij controleren of het huurreglement werd nageleefd en of het huis schoon was en de verschillende ruimten volgens hun bestemming werden gebruikt. Oudere jongens en meisjes mochten bijvoorbeeld niet in dezelfde kamer slapen, was mocht niet in de woonkamer gedroogd worden, kostgangers houden was verboden, het trapportaal mocht niet als opslagplaats gebruikt worden enz.

Uitgangspunt van het woningopzichteressenwerk was de gedachte dat een nieuw huis nog niet garandeerde dat de bewoners het goed zouden bewonen. Hun moest stapje voor stapje geleerd worden om zich netjes in hun nieuwe woning te gedragen. Men hoopte dat er van het contact met de woningopzichteres een beschavende invloed zou uitgaan.

De bemoeienis van de woningopzichteressen bleef meestal niet beperkt tot het woongedrag van een gezin. Als het de opzichteres gelukt was om het vertrouwen van 'haar' huurders te winnen, breidde ze haar invloed allengs uit. Ze lette er bijvoorbeeld op dat de kinderen naar school gingen en gaf allerlei vermaningen en adviezen aan de vrouwen omtrent kinderverzorging en huishouden.

Hoewel de bouwverenigingen zich in hun doelstelling expliciet op alle soorten arbeidersgezinnen richtten, is dit er in de praktijk nooit van gekomen. De huren waren voor de laagstbetaalden en de armen toch nog te hoog en de selectie was bovendien erg streng, zodat alleen tamelijk welvarende arbeidersgezinnen met goed gedrag overbleven als huurders.

Deze wijze van volkshuisvesting ging net zoals we bij de moderne armenzorg zagen, veel verder dan louter voor een woning zorgen. Door met de ene hand iets te geven, steun of een woning, probeerde men met de andere hand bepaalde normen af te dwingen. De mogelijkheid om een gezin bij slecht gedrag uit de steun of de woning te

zetten, vormde een belangrijk machtsmiddel bij deze twee voorbeelden van het burgerlijk beschavingsoffensief.

Aan het begin van deze eeuw waren de levensomstandigheden van met name de arbeiders in vaste loondienst en hun gezinnen aanmerkelijk veranderd. Omdat de lonen waren gestegen, was er in het gezinsbudget meer ruimte gekomen voor gevarieerder voeding, hogere huur en uitgaven die niet de eerste levensbehoeften betroffen. Een groeiend aantal arbeiders kon het zich ook veroorloven zich via fondsen te verzekeren tegen calamiteiten als ziekte en werkloosheid. De arbeidsverdeling tussen mannen en vrouwen werd eveneens algemener. Het kwam nu vaker voor dat mannen, als enige kostwinner, buitenshuis het gezinsloon verdienden en vrouwen zich op de zaken binnenshuis richtten. Vrouwen gebruikten de vrijgekomen tijd om meer aandacht te besteden aan de verzorging en opvoeding der kinderen, het huishouden, hygiëne en een huiselijke sfeer in de woning. Het ruimere gezinsbudget hielp hen hierbij.

De vaste werktijden van de man, de regelmatige en hogere gezinsinkomsten en de exclusieve aandacht van de vrouw voor de kinderen en het huishouden leidden in het algemeen tot een geregelder en huiselijker gezinsleven dan tevoren. Een groot aantal arbeidersgezinnen maakte zich, met andere woorden, langzaam maar zeker een levenswijze eigen die voldeed aan de normen die de goeude burgerij met haar beschavingsoffensief propageerde.

Dit alles gold, zoals gezegd, niet voor de hele arbeidersklasse maar vooral voor de gezinnen van arbeiders in vaste loondienst. Aan een deel van het ongeschoolde, ongeorganiseerde losse werkvolk, venters, sjouwers, grondwerkers, enz. ging deze ontwikkeling voorbij. Dezen hadden nauwelijks van de verhoging van de levensstandaard geprofitteerd. In hun branche, de losse ongeschoolde arbeid, waren de lonen namelijk veel minder gestegen en de weinige verdiensten die er waren, kwamen daarbij zeer onregelmatig binnen. Hierdoor was er binnen deze groep nauwelijks sprake van een ontwikkeling naar een geregelder en huiselijker gezinsleven. Men leefde in feite nog op de armoedige wijze die voorheen, toen industrialisatie en welvaartsontwikkeling hun invloed nog niet hadden doen gelden, voor het gros der arbeidersbevolking gebruikelijk was. Omdat een deel van de arme en minvermogende arbeidersgezinnen van weleer zich inmiddels anders ging gedragen, liep deze levenswijze nu echter meer in het oog. Zij werd als afwijkend en afkeurenswaardig gezien, niet alleen door de burgerij

maar in toenemende mate ook door de arbeidersgezinnen die opgeklommen waren. Dit verschil in levensstijl binnen de arbeidersklasse werd in de eerste decennia van deze eeuw ook ruimtelijk zichtbaar. Arbeidersgezinnen die het zich konden permitteren trokken naar nieuwe arbeiderswijken aan de rand van de stad. De 'achterblijvers' bevolkten de verkrotte wijken in de binnensteden.

Zo was tegen 1914 de grote heterogene groep armen van weleer verdwenen. Degenen die de boot hadden gemist, behorend tot het losse ongeregelde werkvolk, bleven als een soort restgroep over. Zij vormden in aller ogen de onderste laag van de samenleving.³

EERSTE INITIATIEVEN

Sinds 1902 was de Woningwet van kracht. Deze wet bedoelde een einde te maken aan de ergste woontoestanden. Woningbouwverenigingen zonder winstoogmerk konden voortaan, via de gemeente, voorschotten en subsidies van het rijk krijgen om zogenaamde woningwetwoningen te bouwen. Het aantal woningbouwverenigingen nam in de periode 1905 tot 1914 toe van 15 in 1905 tot 389 in 1914. De gemeentelijke woningbouw, ook mogelijk gemaakt door de Woningwet, kwam zeer traag op gang. Vanouds zagen gemeentelijke overheden woningbouw als een taak van het particulier initiatief. Aanvankelijk bouwden gemeenten dan ook alleen in tijden van grote woningnood.

De Woningwet gaf gemeentebesturen ook de bevoegdheid om zeer slechte krotten onbewoonbaar te verklaren en te ontruimen. Huiseigenaren konden verplicht worden hun woningen te verbeteren en gemeenten werden verplicht een bouwverordening vast te stellen met eisen waaraan woningen ten minste moesten voldoen. Deze krotopruiming werden wel ter hand genomen, hier en daar zelfs actief zoals in Amsterdam en in sommige gemeenten in Friesland, maar dit zou pas na de eerste wereldoorlog op grotere schaal gebeuren.

De huisvesting van de krotbewoners die na onbewoonbaarverklaring en ontruiming op straat komen te staan vormt een probleem. Zo ze al in huizen van woningbouwverenigingen toegelaten worden, zetten deze hen er weer uit, wanneer hun gedrag hen niet bevalt. Dit kan zijn wanneer mensen de huur onregelmatig of niet betalen, naar de mening van woningbouwverenigingen overlast bezorgen in de buurt en het huis niet op behoorlijke wijze bewonen. De gemeente Amster-

dam spreekt in 1910 met de Vereniging tot het Bouwen van Arbeiderswoningen af dat deze laatste, bij wijze van proef woningen beschikbaar zal stellen aan gezinnen uit onbewoonbaar verklaarde woningen. De gemeentelijke woningopzichteres zal toezicht houden. Een jaar later verbreekt de woningbouwvereniging de overeenkomst omdat volgens haar de bewoners niet te handhaven zijn. In het vervolg zullen ze worden geweigerd. Sommige gemeenten gaan ertoe over om speciaal voor deze groep goedkope woningen te bouwen en onder de kostprijs aan hen te verhuren. Voldoen ze niet als huurders dan kan de gemeente hen net als de woningbouwverenigingen op straat zetten. Wanneer deze uitgezette gezinnen geen ander goedkoop huis, krot of onderkomen vinden, komen ze terecht in één van de vele Tehuizen voor Daklozen of in noodbarakken die de gemeente beschikbaar stelt.⁴

Al voor de eerste wereldoorlog is er zowel van particuliere als van gemeentezijde een aantal initiatieven en voorstellen om het probleem van deze ongewenste krotbewoners aan te pakken. In Arnhem bijvoorbeeld biedt de stichting Welkom onderdak aan dakloze mannen, vrouwen en kinderen. Deze stichting is in 1900 begonnen met een christelijk volkslogement voor daklozen. Hier wordt mettertijd het idee ontwikkeld om een soort school te stichten waar ex-krotbewoners, die niet direct een betere woning kunnen krijgen, het wonen kunnen leren.⁵

In Groningen ontwikkelt de gemeente een plan voor gezinnen die door particuliere eigenaars op straat worden gezet. In 1905 wordt er, een klein uur lopen van de stad, een gebouw neergezet waar acht gezinnen kunnen wonen. Het toezicht wordt uitgeoefend door een gepensioneerde agent van politie die in het gebouw woont. Het licht in de vertrekken komt binnen door hoge ramen die geen uitzicht toelaten. Waterleiding is er niet en in ieder vertrek staat een ton bij wijze van toilet. Tot 1914 woont er twee keer een gezin in het gebouw. De andere gezinnen die naar het gebouw verwezen werden, bedanken ervoor.⁶

In Leeuwarden vangt de gemeente dakloze gezinnen op in een tehuis in de stad. Dit tehuis is gevestigd in een nauwe steeg, het onderdak is gratis en de politie houdt toezicht. In 1914 is er een discussie in de gemeenteraad over dit tehuis omdat de toestand van verschillende kanten ondraaglijk wordt genoemd. Er wordt geklaagd over 'een grote vuilheid' en een 'allerverderfelijkste toestand' voor de daarin opgroeiende kinderen. Burgemeester en Wethouders stellen voor een an-

dere gelegenheid te bouwen 'zoo mogelijk buiten de bebouwde kom' waar deze dakloze gezinnen ondergebracht kunnen worden. Het SDAP-raadslid L. Zandstra is een warm voorstander van zo'n gelegenheid. Volgens hem moeten de gezinnen tegemoet getreden worden met een vriendelijk woord en een prettig gezicht waar een opvoedende kracht van uitgaan. Hij pleit voor gemeentebeheer van het tehuis, goede riolering en badgelegenheid. Hoewel hij tegen politietoezicht is, moet er toch gewaakt worden voor gemakzucht; wie niet wil werken moet eruit. De burgemeester heeft een andere visie. Hij pleit voor harde armenzorg; met vriendelijke toespraken en badkamers raakt men alleen maar verder van huis. Het voorstel wordt uiteindelijk verworpen door de raad.⁷

Niet alleen in Leeuwarden, ook elders groeit het idee dat tehuizen voor daklozen, gebouwen als in Groningen en noodbarakken geen oplossingen zijn voor het groeiende probleem der ongewenste krotbewoners. Zolang zij in uitgewoone krotten woonden, maakte men zich over hen niet zo druk. Nu zij als gevolg van de krotpruiming in nieuwe huizen terecht komen, wordt hun gedrag echter als niet te tolereren gezien. De roep om overheidsingrijpen in deze kwestie wordt luider. Er moet iets structureels gebeuren met deze ex-krotbewoners en ook met andere gezinnen die door woningbouwverenigingen en gemeenten uit nieuwe woningen zijn gezet vanwege hun gedrag of geweigerd worden als huurders. Al dezen worden tot probleemgroep verklaard. In Amsterdam krijgt deze probleemgroep voor het eerst een naam: ontoelaatbare gezinnen.⁸ In Amsterdam wordt tevens het meest concrete plan ontwikkeld voor deze ontoelaatbare gezinnen. Daarna gaan andere gemeenten ertoe over deze groep aan te pakken. Net als eerder al de beschaafde burgerij gaan zij zich meer en meer bemoeien met mensen wier gedrag in hun ogen niet strookt met de gangbare normen.

HET ALTERNATIEF

In 1914 bespreekt de Amsterdamse gemeenteraad het plan van de socialistische wethouder van Volkshuisvesting, Wibaut, om van gemeentewege, ter vervanging van krotten in de binnenstad 3500 goedkope woningen te bouwen en deze beneden de kostprijs te verhuren. In een toelichting schrijven Burgemeester en Wethouders van Amsterdam:

'Ook naast deze (d.i. normale) voorziening moet nog aan een andere worden gedacht: de huisvesting van personen of gezinnen die door hun levenswijze ongeschikt blijken met andere gezinnen in hetzelfde gebouw te verblijven, of die weigeren de huur te betalen, terwijl zij naar hun economische positie wel daartoe in staat worden geacht. Het is onze meening, dat de gemeentelijke bemoeiing zich ook tot hen uitstrekken moet. Verder dan deze uitspraak kunnen wij op het oogenblik niet gaan'.⁹

Burgemeester en Wethouders weten op dat moment nog geen goede oplossing. J. Tellegen, directeur van het Gemeentelijk Bouw- en Woningtoezicht, schrijft in 1914 een rapport over het onder dak brengen van gezinnen die wegens wangedrag uit nieuwe woningen zijn gezet. Hij stelt vast dat dergelijke gezinnen in een geordende maatschappij niet dakloos kunnen blijven en dat er voor hen speciale voorzieningen nodig zijn; zij moeten het wonen eerst nog leren. Een jaar later, in 1915, wordt ir. A. Keppler directeur van de Gemeentelijke Woningdienst en hij is het die met voorstellen komt om deze ontoelaatbaren, zoals ze dan genoemd worden, te reclasseren in speciale woonwijken. Het zal nog tien jaar duren eer Keppler en zijn woningdienst hun ideeën verwezenlijkt zien, maar de plannen zijn er.

Intussen vraagt ook het gemeentebestuur van Den Haag zich af wat te doen met voormalige krotbewoners die men niet wil toelaten in nieuwe gemeentewoningen. In Utrecht begint de SDAP-wethouder van Volkshuisvesting, Van Dijk, in 1919 met gemeentelijke woningbouw; hij belt Keppler in Amsterdam op om te vragen hoe deze denkt het probleem van de ontoelaatbare gezinnen aan te pakken. Het resultaat: in 1920 wordt in Den Haag een voorstel tot de bouw van een 'inrichting' aan de gemeenteraad voorgelegd en vervolgens goedgekeurd. In 1925 is in Utrecht het Kerkweg-complex gereed. In Amsterdam besluit de gemeenteraad in 1925 tot de bouw van twee complexen 'woningen met bijzondere bestemming'.¹⁰ Burgemeester en Wethouders in Den Haag zeggen in hun toelichting:

'dat het bij den heerschenden woningnood voor gezinnen die door voortdurende misdragingen of door ongemotiveerde wanbetaling uit particuliere of gemeentewoningen zijn gezet uiterst moeilijk, zoo niet onmogelijk is een andere woning te huren'.¹¹

Scherpe controle op deze gezinnen, maatregelen die de persoonlijke vrijheid beperken en isolement zijn volgens Burgemeester en Wethouders de beste manieren om deze gezinnen te reclasseren tot nette huurders.

Bij de besluitvorming in de drie steden is overal de SDAP-fractie de grootste voorstander van het bouwen van deze speciale complexen. Grootste tegenstanders zijn de fracties der communisten. De communisten zijn weliswaar voor nieuwbouw, maar niet voor een soort 'semi-gevangenissen voor ontoelaatbaren'. De overige fracties stemmen er zonder veel commentaar mee in, hoogstens vinden ze het te veel luxe voor deze groep of sputteren ze over de huns inziens te lage huur.

In Den Haag en Utrecht worden de complexen beheerd door een stichting, in Amsterdam door de Gemeentelijke Woningdienst. In alle drie de steden wordt er de nadruk op gelegd dat het verblijf in de complexen een tijdelijk karakter moet hebben. Het is de bedoeling dat de gezinnen zo snel mogelijk doorstromen naar normale gemeentewoningen.

Omdat er nauw contact is geweest tussen de drie steden over de inrichting van de complexen en de wijze van heropvoeding vertonen de Zomerhof te Den Haag, het Kerkwegcomplex te Utrecht, het Zeeburgerdorp en Asterdorp te Amsterdam veel overeenkomsten. Ze liggen alle vier met opzet aan de rand van de stad. Om te benadrukken dat het geen gewone woonwijken zijn, deze 'inrichtingen voor het onderbrengen van toezicht vereischende gezinnen', liggen ze geïsoleerd en duidelijk herkenbaar. Asterdorp en de Zomerhof zijn bovendien omringd door een muur. De complexen hebben één toegangspoort die met een hek of ketting kan worden afgesloten. In de Zomerhof gebeurt dit 's avonds ook inderdaad; de ketting bij het Zeeburgerdorp moet men volgens Keppler als een symbool zien: de bewoners kunnen vrij in- en uitgaan. Afgezien van het Kerkwegcomplex hebben de straatjes geen namen. Men woont gewoon in Asterdorp nr. zus of Zeeburgerdorp nr. zo.

Behalve de woningen voor de ontoelaatbaren is er in ieder complex een woning voor de opzichteres of het echtpaar dat belast is met het toezicht. Deze ligt overal zo dat vanuit de woning het hele complex te overzien is, zodat met of zonder hek dan wel ketting alles wat in- en uitgaat het wakend oog van de opzichteres of de beheerder passeert.

Voorts zijn er clublokalen, een badhuis en een wasgelegenheid, speelterreintjes voor de jeugd en karrenbergplaatsen. De huisjes zijn klein. Ze bestaan uit een woonkamer van 4 x 4 m, een keukentje met wc en twee, drie of vier slaapkamertjes met een gemiddelde grootte van 2,00 x 2,90 m. De slaapvertrekken zijn met opzet zo klein, omdat men ervan uitgaat dat de gezinnen nauwelijks meubilair bezitten. In Utrecht is de motivering voor het klein houden van de huizen dat er

zo geen onnodige ruimten en hoeken ontstaan en op die manier besmetting en vervuiling voorkomen kunnen worden. Alle vertrekken in de huisjes zijn gelijkvloers om het toezicht in de woning te vergemakkelijken. Tot in details is alles overwogen. In het Zeeburgerdorp zijn de huisjes geschilderd in roomkleur, de woonkamer is behangen, de slaapkamers zijn gewit. De ledikanten zijn ook in roomkleur geschilderd. In Asterdorp is het verfwerk uitgevoerd in donkere kleuren. Dit is met opzet gedaan 'teneinde twee verschillende proeven te nemen'. De uitslag van de proeven:

'In het algemeen is de stemming in het Zeeburgerdorp gemoedelijker en vriendelijk, terwijl het merendeel van de bewoners van Asterdorp recalcitrant en opstandig is'.¹²

In Utrecht is alles gewit. Het is daar verboden om de slaapkamers te behangen. Zo wil men voorkomen dat de bewoners donkerkleurig behang kiezen, want op donker behang zie je vuil en stof minder goed.

Om te benadrukken dat de bewoners in 'tehuizen' wonen en niet in een normale woning en om eventuele uitzettingen te vergemakkelijken, worden de woningen 'verblijven' en de huur 'vergoeding voor verblijfkosten' genoemd.

De reglementen zijn overal streng. Behalve algemene artikelen betreffende de bewoning, die ook in de huurcontracten van gewone gemeentewoningen staan, zijn er extra artikelen die het doen en laten van de bewoners van de vier complexen aan regels binden. Zo kan een gezin bij opname in een complex verplicht worden zich te laten zuiveren bij de GGD en zijn spullen te laten ontsmetten bij de gemeentelijke ontsmettingsdienst. Badhuisgebruik is verplicht, in Utrecht en Den Haag één keer per maand, in Amsterdam één keer per week. Aan de leden van het stichtingsbestuur, ambtenaren van de stichting en door de stichting gezonden werklieden moet te allen tijde toegang tot de woning worden verleend. Het in bezit hebben van alcoholhoudende drank is verboden. De vertrekken in de huisjes mogen alleen voor het doel waarvoor ze bestemd zijn gebruikt worden. Men mag dus niet slapen in de woonkamer of een fiets stallen in een slaapkamer. Nergens mogen de vertrekken geverfd of behangen worden dan in de voorgeschreven kleur. Behalve in Utrecht, waar katten zijn toegestaan is het overal verboden dieren te houden. Keppler motiveert deze bepaling als volgt:

'Het is zeer onwaarschijnlijk dat deze gezinnen, die niet eens in staat zijn hun eigen lichaam rein te houden de dieren behoorlijk zouden reinigen

en bovendien is de mogelijkheid dat zij de dieren, zoals honden en katten bij zich in bed zouden laten slapen, niet denkbeeldig'.¹³

Tot in details is alles voorgeschreven. Een voorbeeld uit het Utrechtse reglement:

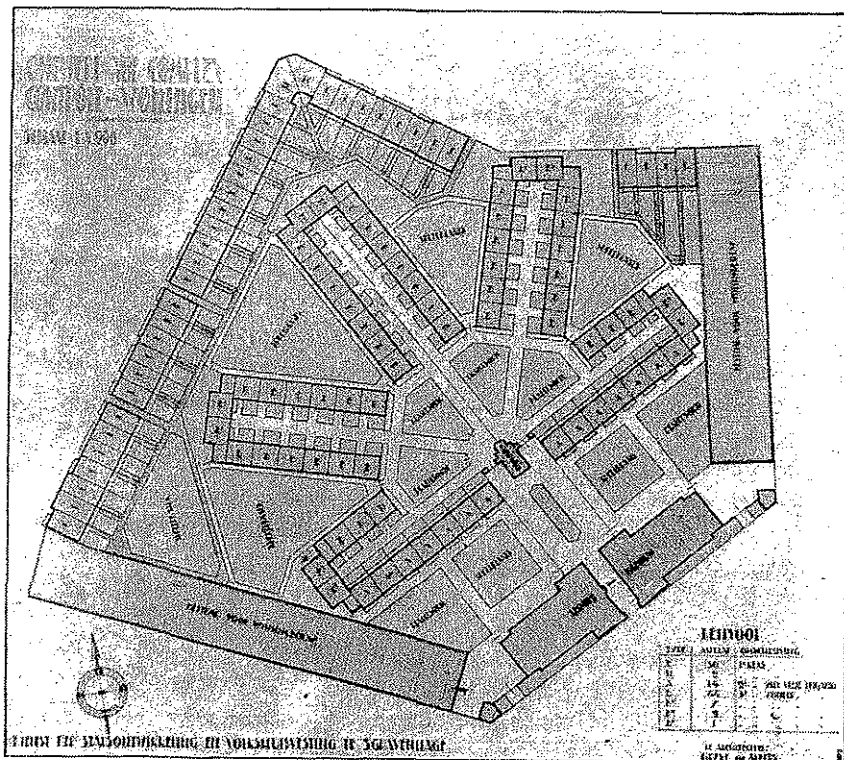
'Het is verboden op de vloeren of dorpels brandstoffen te hakken, te zagen of op andere wijze klein te maken en messen of andere voorwerpen langs het metselwerk of langs de kozijnen scherp te maken, kleeden te kloppen of matten uit te slaan in de portieken of op de binnenplaatsen of tegen de muren'.

Zo blijft er alleen ruimte voor het kloppen van de kleedjes op straat voor de deur, waardoor de opzichter het kan zien en kan bijhouden hoe vaak het gebeurt. Bovendien worden zo de straatjes ook schoongehouden want de mensen zijn verplicht na het kleedjes kloppen de stoep te vegen. Bij overtreding van het reglement treedt de opzichteres of beheerder op; deze kan in laatste instantie overgaan tot verwijdering van een gezin uit het complex.

DE ZOMERHOF DEN HAAG

Een kwartier gaans buiten de stad, in de weilanden bij spoorlijn en vuilverbranding, ligt de Zomerhof, de Haagse oplossing voor het probleem van de ontoelaatbare gezinnen. Het complex bestaat uit 106 woningen, verdeeld in drie klassen. Buiten de muur die het complex omringt, liggen de 38 1e-klasse woningen; de bewoners daarvan genieten een relatief grotere vrijheid dan degenen die binnen de muur wonen.

Binnen de muur liggen de zestien 2e-klassewoningen met tuintjes en bovendien in het hart van het complex, de 54 3e-klassewoningen, zonder tuintjes. Deze 3e-klasse woningen bieden een extra controle-mogelijkheid doordat ze gebouwd zijn in een vijftal straatjes die straalsgewijs uitlopen op een controlepost, door de bewoners het mitrailleursnest genoemd, van waaruit de toezichthouder een goed zicht in de vijf straatjes heeft. Elk gezin dat in de Zomerhof geplaatst wordt begint in een 3e-klassewoning. Bij goed gedrag mag het na verloop van tijd opschuiven naar een 2e-klassewoning en om in aanmerking te komen voor een normale gemeentewoning moet het eerst in een 1e-klassewoning beland zijn. In het poortgebouw bevinden zich badhuis,

De plattegrond van de Zomerhof te Den Haag

clublokalen, de dienstwoning van de toezichthouder en een winkel. 's Nachts is de poort gesloten; vóór 21.00 uur ('s zomers 22.00 uur) moet iedereen binnen zijn. Bezoek mogen de bewoners alleen ontvangen tussen 14.00 en 16.00 uur. Geestelijken krijgen later kaarten voor doorlopend en extra bezoek buiten de reglementaire bezoeken om. Men heeft het complex met opzet niet te aantrekkelijk gemaakt. Het is tenslotte bedoeld als tijdelijk verblijf en de prikkel tot verhuizen moet niet verdwijnen.

Behalve de directeur werken in de Zomerhof een portiersechtpaar en een woningspectrice. De woningspectrice is er voor het gezinswerk en voor het toezicht op de reinheid van straatjes en huizen. Van de personeelsleden wordt uiteraard verwacht dat ze van een onberis-

pelijke levenswandel, beschaafd, ontwikkeld en tactvol zijn. De Stichting Controlewoningen, waarin deskundigen op het gebied van maatschappelijk werk en reclassering zitten, voert het beheer over de Zomerhof.

De gemeente gaat ervan uit dat een groot deel van de aandacht voor de bewoners van particuliere instellingen moet komen. Meer personeel kost teveel geld en dat is niet de bedoeling. Zo wordt het clubwerk gedaan door Pro Juventute, het Leger des Heils en de Hervormde Stadszending. Voor de kinderen is naast het complex een aparte school gebouwd.

In december 1923 is het complex vrijwel vol, er wonen dan 97 gezinnen. Blijkens het eerste jaarverslag (1924) kost de inning van de wettelijke bijdrage moeite. Men wijt dit aan de geringe financiële draagkracht van de gezinnen ten gevolge van (seizoens)werkloosheid. Politiehulp is het eerste jaar niet nodig geweest, ernstige ordeverstoringen hebben zich niet voorgedaan. De badinrichting wordt geregeld gebruikt en er zijn 4000 emmers warm water verkocht.

In 1928 blijkt dat het werk met ontoelaatbaren de gemeente per jaar f. 585,— per woning kost, een voor die tijd erg hoog bedrag voor wat men beschouwde als het uitschot van de samenleving. Maar:

'Als men hiermee werkelijk bereikt dat de kinderen van deze bandeloozen tot ordelijke burgers opgroeien, is dit goed besteed geld. Slaagt de proef niet, dan vraagt men zich af of de gemeente op den duur verantwoord is zulk een hoog bedrag voor dit doel uit te trekken'.¹⁴

De meeste gezinnen in de Zomerhof leven van de steun of zitten in de laagste loonklassen. Hierin komt in 1928 verandering wanneer de Zomerhof een nieuwe directeur krijgt. Als arbeidstherapie en werkverschaffing voor de mannen en vrouwen organiseert hij een 'hulpdienst'. Aanvankelijk houdt deze hulpdienst zich bezig met huisvuiltransport, later komt er een portiekreinigingsdienst, een glazenwasserij en een afdeling markiezen en verhuizingen bij. De hulpdienst groeit uit tot een bloeiend bedrijf. Bijna alle mannen en veel vrouwen uit de Zomerhof werken er. Volgens een maatschappelijk werkster zijn de resultaten van deze werkverschaffing duidelijk merkbaar in de gezinnen. Er komt enige welstand en de huisvrouwen krijgen plezier in hun dagelijks werk. In 1936 besluit de Gemeenteraad dat deze werkverschaffing opgeheven moet worden omdat het gesubsidieerde bedrijf een oneerlijke concurrentie zou zijn voor andere bedrijven. Daarop vertrekt de directeur met zijn bloeiende bedrijf en met de meeste be-

woners van het complex. Van 1923 tot 1936 worden 450 gezinnen opgenomen in de Zomerhof. De meesten vertrekken na enige tijd op eigen initiatief naar een particuliere woning omdat ze de vrijheidsberoving ondraaglijk vonden. Slechts 38 gezinnen stromen, zoals oorspronkelijk de bedoeling was, door naar een gemeentewoning.

In 1937 concludeert de Gemeenteraad dat de oorspronkelijke opzet mislukt is. Er is slechts een gering aantal gezinnen gereclasseerd en overgeplaatst naar een gemeentewoning. De leegstand in het complex is groot. De resultaten staan in geen verhouding tot de kosten. Daarom wordt besloten de Stichting Controlewoningen op te heffen en de woningen een andere bestemming te geven. Er zullen, afgezien van de enkele gezinnen die er nog wonen, economisch zwakke gezinnen in gehuisvest worden, zoals ouden van dagen en mensen die permanent van de steun leven. De muur wordt opengebroken, er worden wat verbeteringen aangebracht en het toezicht en de heropvoedingspogingen verdwijnen. De 1e-klassewoningen worden voortaan aan normale gezinnen verhuurd. Na de oorlog zal de Zomerhof opnieuw gaan fungeren als heropvoedingswijk.

DE STICHTING VOLKSWONINGEN TE UTRECHT

Het Kerkwegcomplex, beter bekend als het Houtplein, is in 1925 gereed en telt zeventig woningen. De twee straatjes en het plein, die samen het complex vormen, liggen ingeklemd tussen de spoorlijn en een batterijenfabriek.

Aan de bouw van dit complex gaat in de Utrechtse gemeenteraad de nodige discussie vooraf. Zo is er onenigheid over de beheersvorm. Burgemeester en Wethouders willen het bestuur overlaten aan een stichting waarin allerlei instellingen op het gebied van maatschappelijk werk zitting zullen hebben. De SDAP-fractie is van mening dat het geheel onder gemeentelijk bestuur moet komen. Zij beschouwt het als een sociale plicht van de gemeente iets te doen aan de ontoelaatbare gezinnen en vreest teveel bevoogding wanneer het overgelaten wordt aan het particulier initiatief. Het zal op liefdadigheid lijken en de mensen te veel stigmatiseren. Uiteindelijk wordt het een particuliere stichting met grote inbreng van de gemeente. Het opzichtersechtpaar is bijvoorbeeld in dienst van de gemeente.

In het stichtingsbestuur sinds 1930 geheten: Stichting voor het Beheer en de Exploitatie van Volkswoningen, zitten enkele vertegen-

woordigers van de gemeente, van armenzorginstellingen, van de Vereniging tot Afschaffing van Alcoholhoudende Dranken, van de Vereniging tot Verbetering van Gevangenen, van het Leger des Heils en van de Rooms-Katholieke, de Hervormde en de Gereformeerde Kerken.

Het opzichtersechtpaar, dat op het Houtplein de scepter zwaait, woont boven het badhuis. Ze kunnen vanuit hun woning het hele complex overzien. Het echtpaar is, behalve met de huurinning, belast met 'de contrôle op de wijze van wonen, het regelmatig baden, het schoolgaan der kinderen en de bevordering van al hetgeen kan strekken tot verheffing van het peil der bewoners'. In 1927 wordt een clubhuis geopend voor 'nuttige en opbouwende' ontspanning. Het Leger des Heils, dames van de Armezorg en de Hervormde Stadszending organiseren hier vertelavonden, knutselclubs en handwerkmiddagen.

De mensen staan niet in de rij voor een woning, gekoppeld aan sociale begeleiding, op het Houtplein. Dit blijkt onder andere uit het feit dat in periodes van geringe woningnood in de stad de leegstand op het Houtplein toeneemt. Net als in Den Haag worden maar weinig gezinnen overgeplaatst naar gemeentewoningen. Om de doorstroming te bevorderen bouwt de gemeente in 1930 een complex van 171 woningen voor economisch zwakke gezinnen. Dit is een trapje hoger, want er is minder toezicht. Het mag echter niet baten. Vele gezinnen wonen jaren op het Houtplein. Het Houtplein en de Stichting Volkswoningen zullen tot ver na de tweede wereldoorlog blijven bestaan.

ZEEBURGERDORP EN ASTERDORP

Zeeburgerdorp en Asterdorp waren begrippen in Amsterdam. De dorpen hadden een slechte naam, de bewoners een stigma. Zei je bij een sollicitatiegesprek dat je van Asterdorp of Zeeburgerdorp kwam, dan kon je het in de meeste gevallen wel vergeten. Dat was geenszins de opzet geweest van deze twee 'Tijdelijke Tehuizen voor Gezinnen'.

Het Zeeburgerdorp, in gebruik genomen in augustus 1926 is gebouwd aan het Zeeburgerpad, een schiereilandje in het IJ aan de ooststrand van de stad. Het bestaat uit twee rijen met in totaal 56 betonnen eengezinswoningen. Bij de ingang, boven het kantoor van de opzichteres, hangt een groot bord 'Tijdelijk Tehuis voor Gezinnen.' Er zijn een bad- en waslokaal, twee clublokalen, een aantal karrenbergplaatsen en een zandbak.

*De ingang van het Zeeburgerdorp
(foto: Gemeentelijke Dienst Volkshuisvesting Amsterdam)*

Asterdorp, in gebruik genomen in januari 1927, is gebouwd aan de noordrand van de stad op een industrieterrein. Het complex bestaat uit 131 huisjes, gebouwd in de vorm van een vijfhoek. Ook hier zijn een kantoor voor de opzichteres, een was- en badlokaal, twee clublokalen, twaalf loodsjes, een zandbak en een speelterrein. Nog voordat Asterdorp gebouwd is, hebben de bewoners al een slechte naam. De industriëlen keren zich fel tegen de komst van Asterdorp in de buurt van hun bedrijven. In een adres aan de Gemeenteraad verzoeken de fabrikanten af te zien van de bouw van een 'kolonie voor minder gewenschte elementen'. Ze zijn bang voor vernielingen en de veiligheid van met name hun vrouwelijk personeel.

Het beheer over de beide dorpen is in handen van de directeur van de Gemeentelijke Woningdienst, tot 1937 Keppler. Hij wordt bijgestaan door subcommissie II van de Commissie van Advies voor het Beheer van de Gemeentewoningen. Hierin zitten, behalve Keppler, de

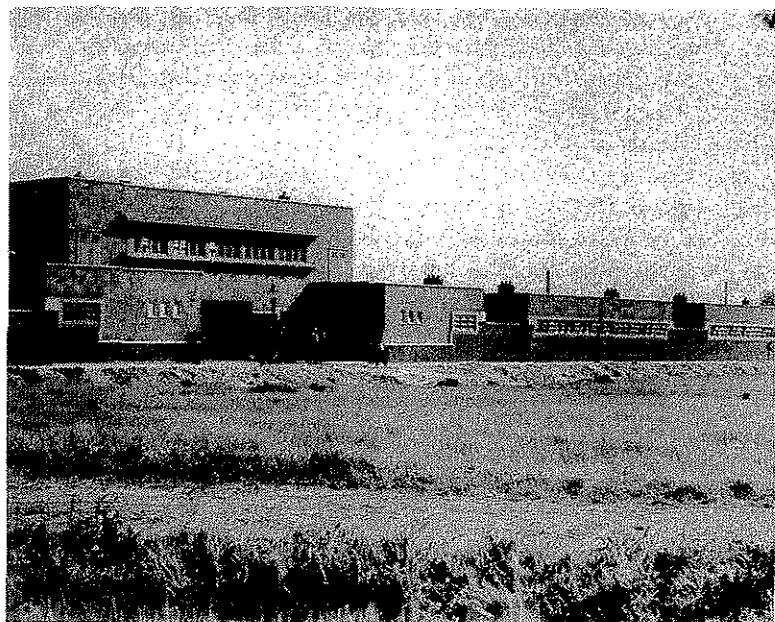
directeur van de School voor Maatschappelijk Werk, de directeur van het Bureau voor Maatschappelijke Steun, enkele gemeenteraadsleden en een psychiater. Zij beslissen over de opname van gezinnen en de doorstroming naar een 'normale' gemeentewoning en ze bespreken de gang van zaken in de dorpen.

In ieder dorp is een opzichteres de baas. Zij wordt bijgestaan door een assistente. Het beheer en het onderhoud van het was- en badlokaal is in handen van een mannelijk ambtenaar. De opzichteres of de concierge-badmeester woont in het dorp, zodat er ook 's nachts toezicht is.

Alle mensen die een aanvraag doen voor een gemeentewoning worden bezocht door een woninginspectrice. Zij maakt rapport op van het gezin om te bepalen welke woning het geschikt is voor dat gezin. Wanneer de woninginspectrice een gezin (nog) niet geschikt vindt voor een gemeentewoning, wanneer de leden ervan met andere woorden bekend staan als wanbetalers, vervuilers en ruziemakers, komt op het rapport 'ontoelaatbaar' te staan. Tussen 1926 en 1938 zijn zo 1292 gezinnen in Amsterdam ontoelaatbaar verklaard. De rapporten over deze ontoelaatbare gezinnen worden besproken in subcommissie II. Deze commissie bepaalt of het gezin een verblijf aangeboden krijgt in Zeeburgerdorp of Asterdorp. Het gezin kan weigeren, maar dan doet de gemeente er niets meer aan en moet het maar zien waar het onderdak vindt. Het gebeurt ook wel dat instellingen van maatschappelijke zorg een gezin voordragen voor plaatsing. Van de 1292 gezinnen die ontoelaatbaar verklaard waren worden er tot 1938 in beide dorpen 601 geplaatst; de overigen bedankten voor de eer en zochten iets anders.

Voordat een gezin zijn intrek neemt in Asterdorp of Zeeburgerdorp, wordt het bezocht door de opzichteres van één van de dorpen. Keppler:

'De opzichteres beklimt de donkere, steile, nauwe trappen van de benauwde krotwoning, begeeft zich bij elke weersgesteldheid langs eindeloze wegen naar het gezonken woonschip, dat ginds ver buiten de stad ligt, om er het gezin, dat aan haar zorgen zal worden toevertrouwd, te gaan bezoeken. In deze omgevingen komt zij soms in aanraking met de meest afgrijselijke menschen-misère: armoede, ellende, ziekten zoowel geestelijke als lichamelijke, degeneratie, dronkenschap zelfs soms met prostitutie. Vaak gebeurt het, dat zij lang niet vriendelijk wordt ontvangen; men is verbitterd, bijna verwilderd door den voortdurenden rampspoed; men zou wel een gemeentewoning willen betrekken, maar van

Asterdorp: (foto: Gemeentelijke Dienst Volkshuisvesting Amsterdam)

Asterdorp of Zeeburgerdorp wil men niets hooren. Toch is het bezoek noodzakelijk, omdat de opzichteres moet weten, wat voor bewoners zij in haar 'dorp' zal krijgen. Daarna gaat zij naar de Maatschappelijke Instellingen: het Bureau voor Maatschappelijke Steun, Armenraad, Kinderpolitie, ten einde hare bevindingen aan te vullen met de daar bekende antecedenten van het gezin, want meestal zijn haar klanten ook hier wel bekend. Wanneer zij over voldoende gegevens beschikt, dan stelt de opzichteres het rapport van het gezin samen'.¹⁵

Wanneer een gezin toegestemd heeft in plaatsing in een van de beide dorpen en het de reglementen ontvangen en ondertekend heeft, kan het de spullen pakken en via de GGD en de ontsmettingsdienst naar Zeeburgerdorp of Asterdorp verhuizen. Keppler verwacht dat het verblijf van een gezin in een dorp zal variëren van zes maanden tot drie jaar. Voor wanbetalers acht hij zes maanden voldoende, voor vuile en slordige gezinnen een twee jaar, voor ruziemakers twee à drie jaar. Bij

combinatie van deze kenmerken en ook nog drankzucht en geestelijke onvolwaardigheid zal de tijd van reclassering langer zijn en is het de vraag of ze ooit te reclasseren zijn. Souteneurs, prostituées en woekeraars worden niet geplaatst in de dorpen omdat ze 'een verderfelijke invloed op de omgeving uitoefenen en daardoor de reclassering van de nog te redden elementen zouden belemmeren'.

Asterdorp en Zeeburgerdorp worden bewoond door 'maatschappelijke schipbreukelingen', zoals ze ook wel worden genoemd. Wat voor gezinnen zijn het? Het boekje *Het Zeeburgerdorp*, van de hand van dr. A. Querido verschaft hierover enige duidelijkheid. Querido is als psychiater werkzaam bij de GGD in Amsterdam en komt regelmatig in het Zeeburgerdorp. Zijn onderzoek betreft de bewoners van 52 huizen, naar de situatie op 1 augustus 1932. In het totaal wonen er dan in het Zeeburgerdorp 382 mensen: 99 volwassenen en 283 kinderen (dat is gemiddeld vijf zes kinderen per gezin, getrouwde kinderen niet meegeteld). Zijn conclusies: er zijn zeer weinig geschoolde arbeiders onder de gezinshoofden, de meesten 'behooren tot de groote en vage categorie van los-werkman', zijn straatventer of leven van de steun. De helft van de kostwinners is al meer dan drie jaar werkloos. Het aantal werkende vrouwen is erg klein. De ouders zijn voornamelijk afkomstig uit gezinnen met meer dan zes kinderen (60%) of uit onvolledige gezinnen; 25% van de ouders heeft de jeugd doorgebracht in een gesticht.

Querido heeft ook het maatschappelijk gedrag van de bewoners bekeken aan de hand van het aantal veroordelingen. Achttien ouders zijn ontheven van of ontzet uit de ouderlijke macht. Verder constateert Querido nogal wat veroordelingen wegens overtreding van de leerplichtwet, eigendomsdelicten (het gaat om kleine diefstallen: grote misdrijven als inbraak en doodslag komen niet voor) en openbare dronkenschap. Analfabetisme is geen uitzondering in de dorpen. Querido heeft alle 52 gezinnen beschreven. Enkele voorbeelden:

Gezin met 9 kinderen van 19 - 4 jaar. Man heeft winkel gehad; twee jaar geleden failliet gegaan. Kon geen werk vinden, wordt regelmatig gesteund. Vrouw kan het groote gezin niet aan, heeft dikwijls ruzie met oudste dochter, die haar onvoldoende helpt. De man voelt zich oud en nutteloos, is passief geworden, heeft alle energie verloren. Het geheel is armelijk en vuil, er is onvoldoende huisraad. De kinderen worden echter goed verzorgd.

Gezin met zeven kinderen van 19 - 3 jaar. Man bouwvakarbeider, bij een staking uitgesloten, sindsdien werkloos. (Vier jaar). Vrouw maakt schuld, brengt het huisraad naar de Bank van Leening, de kinderen zijn vuil en zeer slecht gekleed. Man trekt zich zoo weinig mogelijk van zijn gezin aan, is veel bij de straat, en wacht steeds op zijn 'groote kans' die nooit komt. Zij worden regelmatig gesteund. De oudste dochter brengt iets in.

Gezin met zeven kinderen van 6 - ½ jaar. De man is voddenkoopman, werkt hard, maar kan niet genoeg verdienen. Hij is een kleine zwakke man, die sterk gebukt gaat onder zijn moeilijkheden. De vrouw is volkomen afgestompt, niet in staat voor haar kinderen te zorgen. Het gezin is intens vuil en verwaarloosd. Er zijn heftige ruzies tusschen de echtgenooten.

Gezin met drie kinderen van 12 - 9 jaar. Man is bouwvakarbeider, sinds jaren werkloos. Is ontzettend lui, zit den heelen dag in het kanaal te vissen. Hij heeft verscheidene diefstallen en verduisteringen gepleegd. De vrouw is gedwongen om er zelf wat bij te verdienen met venten. Hiertoe is zij echter niet in staat, zij koopt verkeerd in, komt geld te kort, schiet in op haar voorraad, etc. Haar man trekt zich er niets van aan en maakt zich nergens zorg over. Er is weinig huisraad, vuil beddegoed, de kinderen zijn slecht verzorgd.

Hoe was het om in Zeeburgerdorp of Asterdorp te wonen? Het beeld dat men van de dorpen krijgt is er een van saai straatjes met te kleine huizen voor de grote gezinnen, van een leven dat zich voornamelijk op straat afspeelt, van mensen die veel met elkaar te maken hebben, waarbij burenhulp en burenruzie vaak samen gaan, van mannen die grotendeels bij huis lopen en vrouwen die een zwaar huishouden hebben.

Wat de huisjes betreft, men moet niet vergeten dat de bewoners voorheen in oude krotten, op drie hoogachter of in een slechte woonboot woonden. De meesten gaan er qua huisvesting op vooruit: 'het was een pracht...', 'm'n moeder helemaal in d'r noppies met die woning', vertellen twee van de vroegere bewoners.¹⁶

Als bewoner van de dorpen heeft men voortdurend te maken met de woningopzichteres. Zij is uiteindelijk de baas en het is haar taak om van de bewoners nette, betrouwbare huurders te maken. Iedere week komt zij bij gezinnen de 'vergoeding voor verblijf' ophalen. Ze probeert te voorkomen dat gezinnen achter lopen met betaling, dit komt door de geringe verdiensten van de gezinnen nogal eens voor en bij

schuld treft ze een regeling. Bij wanbetaling wordt de vergoeding ingehouden op de steun of het loon, in overleg met het Bureau voor Maatschappelijke Steun of werkgevers.

Als men zo dicht op elkaar woont in gehorige huizen is burenruzie geen zeldzaamheid. Ook hier ligt een taak voor de opzichteres. Zij moet proberen de mensen weer te verzoenen en ze ook bij te brengen dat ze de gezelligheid binnenshuis moeten zoeken en niet op straat. Dit voorkomt te veel contact met burens en geeft minder aanleiding tot ruzies.

Het volgende punt waar de woningopzichteres op moet letten is het netjes bewonen van de woning. Bij het ophalen van de huur kijkt ze rond in huis, inspecteert kasten en bedden en geeft de huisvrouw adviezen. Ze maakt wekelijks rapport op van haar bevindingen:

'Met vrouw gesproken. Ze vloog me haast aan toen ik zei dat ze de woning beter moest bewonen en vond het heel schoon. Met mijn potlood haalde ik hele dotten vuil uit de hoeken'.¹⁷

Strikt genomen zou de heropvoeding door opzichtresses en Woningdienst hier moeten ophouden. Dit is echter niet het geval. De bemoeienissen gaan verder. De opzichteres moet er bijvoorbeeld op letten dat de kinderen iedere dag naar school gaan, dat ze niet op blote voeten of onvoldoende gekleed lopen, dat ze goed gevoed en niet mishandeld worden. Is dit wel het geval, dan krijgen de ouders een waarschuwing. Juffrouw De Miranda, van 1928 tot 1932 assistent woningopzichteres, had hier wel eens moeite mee.

'Wij hadden geleerd dat vooral het gezinsleven benadrukt moest worden. De mensen moesten niet teveel op straat leven, niet teveel met de burens optrekken. Ik heb een keer een kind dat op straat zijn brood opat naar binnen gestuurd. Dat moest ik doen al vond ik het bespottelijk'.¹⁸

Bij haar huiselijke inspecties moet de opzichteres er op letten dat de jongens en meisjes na een bepaalde leeftijd niet meer in hetzelfde bed slapen. Ze houdt bij of iedereen wekelijks in bad gaat en of de huisvrouwen regelmatig de was komen doen in de wasgelegenheden. Die wasgelegenheden beschouwt men als een goede oplossing voor het 'waschvraagstuk'.

'In de eerste plaats wordt vermeden, dat de vrouwen thuis wasschen, wat zeker aan het aanzien van de woningen, gezien het gehalte der bewoners, niet ten goede zou zijn gekomen. In de tweede plaats is het uit opvoedkundig oogpunt van gewicht, dat de wasch voor hier vertoevende

vrouwen niet wordt klaargemaakt, maar dat zij zelf daartoe, en wel onder toezicht, het noodige werk moeten verrichten; en in de derde plaats wordt door deze eenvoudige installatie bevorderd, dat de bewoners van het complex op zich zelf leven en niet meer dan nodig is in aanraking komen met bewoners van andere wijken'.¹⁹

Soms heeft de opzichteres een bemiddelende functie bij het aanvragen van steun. Ze probeert werk te vinden voor werkloze mannen en schoolverlaters. Ze brengt alcoholisten in aanraking met verenigingen van geheelonthouders.

Ook van buitenaf is er bemoeienis met de bewoners. De Nederlands Hervormde Stadszending doet aanvankelijk in Zeeburgerdorp het kinderclubwerk. Maar omdat alle bijeenkomsten beginnen en eindigen met gebed ontstaat er wrijving tussen de bewoners en de stadszending. Na een jaar trekt deze vereniging zich terug en neemt de speeltuinvereniging Insulinde het werk over. De was- en badmeester voetbalt met de jeugd en legt tuintjes met hen aan. Jonge dames van het gymnasium spelen op zaterdagmiddag met de kleintjes en dames van de Sociaal Democratische Vrouwenbond geven breïles aan de vrouwen. In Asterdorp geven communistische vrouwen breïles. Zij gebruiken de 'les' als dekmantel voor politieke lezingen. Ambtenaren van de Woningdienst komen op woensdagmiddag voetballen en geven les in figuurzagen. Ook Keppler zelf is vele avonden van de partij met z'n toverlantaarn. Met Kerstmis en St. Nicolaas worden er festiviteiten georganiseerd en jaarlijks trekt de opzichteres er een dag met de kinderen op uit. De bewoners zelf proberen ervan te maken wat ervan te maken valt. Ze zoeken gezelligheid bij elkaar of op straat. Een van de eerste bewoonsters:

'En hoe meer mensen er kwamen, hoe meer je met elkaar ging leven. 's Morgens je boel en 's middags was voor de vrouw (...), allemaal voor de deur zitten, de een ging stoppen, de ander ging breien (...) deze had zo'n lolletje en die weer zo'n lolletje (...) 't was reuze gezellig. De één hielp de ander. Had de één een hapje eten over, dan was het: "buur-vrouw, wilt u het hebben"?'²⁰

Nogmaals Juffrouw De Miranda over bewoners van Asterdorp:

'Nee, de mensen waren niet agressief, helemaal niet. Het was meer zo dat mensen kapot waren. En ze voelden zich het uitschot, dat stempel hadden ze op gekregen. Dat vond ik ook zo erg voor de kinderen, die gingen naar de armenschool en dan moesten ze kleren aan, met van die

rode bandjes. Dat iedereen het kon zien (...). Ik weet nog goed dat er een klas van de School voor Maatschappelijk Werk langs kwam op Asterdorp. "Laat eens een hele vieze zien", vroegen die leerlingen. Zo werd er tegenaan gekeken (...) Er mankeerde maar één ding aan die mensen dat is dat ze aan de verkeerde kant van de maatschappij geboren zijn. Zoals in dat liedje hè, 'mijn wiegie was een stijfselkissie'. De mensen hadden geen geld en geen werk en tot een zeker nivo konden de vrouwen het gezinsleven wel aan, maar als er dan wéér een kind bij kwam werd het teveel, dan kon de moeder het niet meer aan. De vrouwen werden vaak als dom en achterlijk of onderontwikkeld afgeschilderd, maar waarom was dat? Omdat ze niet naar school waren geweest. Er werd ook gezegd dat veel vrouwen debiel waren maar dat was natuurlijk niet zo. Dan kun je de hele derde wereld wel debiel noemen. Het wonen in Asterdorp werkte ontmoedigend. Je was een getekende. De eerste jaren vertrokken vooral de mensen met pit, die zich verzetten, die gingen terug naar de stad. De opgevers bleven en waren terneergeslagen. De mannen stonden de hele dag maar in de deuropening en de goeie zaten binnen voor het raam (...). De mensen schaamden zich ook vaak. Ik kan me herinneren, dat was heel erg, dat een jongen van twaalf speelgoed had gestolen en toen moest hij de gevangenis in. De vader was gebroken: hij had geen geld om speelgoed te kopen en nu was zijn kind gaan stelen. (...) Jaren later sprak ik Keppler nog eens en toen hadden we het weer over Asterdorp. Weet U wat het is, zei hij toen, "als mijn vader arm was geweest, was ik nou ook asociaal. Het geld heeft het goed gemaakt".²¹

Als we de kranten uit die tijd moeten geloven is de mening van de bewoners over de dorpen zeer wisselend. Al naar gelang de politieke kleur van de krant wordt de mening van de bewoners positief dan wel negatief genoemd. In *Het Volk* (SDAP) wordt zeer lovend geschreven over de dorpen en volgens de krant is ook de mening van de bewoners positief. 'De woningen zijn de huur van f 4,— tot f 4,50 dubbel en dwars waard, aldus is de mening van de bewoners'.²² In *De Tribune* (CPN) geen goed woord over de dorpen; volgens deze krant hebben de bewoners zeer veel klachten:

'...de grootste grief is, dat de bewoners van deze 'inrichting' zoals de heer Keppler zijn schepping pleegt te noemen, moeten leven onder de persoonlijke dictatuur van de heer Keppler. (...) Het dorp ligt op ongeveer een kwartier afstand van het stadsverkeer. Iedere boodschap eist dus een tijdsverlies van op z'n minst een half uur. Om dit tijdsverlies te voorkomen heeft een der bewoners op verzoek van een aantal zijner medeburgers, een winkeltje geopend. Maar de inspectrice, een zekere Madame Schuurman vond zo'n winkeltje een ongerechtigheid en ze gelastte in de

naam van de Grote Heer, de Toewan Besaar van de Woningdienst, onmiddellijke sluiting, want Madame had gezien dat zich onder de winkelvoorraad een partijtje lollies voor de snoeplustige kinderen bevond. Snoeplust is een hevige ondeugd en de vader van diefstal! En Madame Schuurman, zich voelend als uitvoerster van een dictatoriale wil, en tevens plaatsvervangend dominee, pastoor en rabbi, ... eiste opheffing van het winkeltje (...) "t Spreekt toch vanzelf dat de bewoners, die nog een beetje respect voor zichzelf hebben, alle mogelijke moeite doen om te verhuizen. Ze trachten een andere woning, met wat meer vrijheid, te bemachtigen. Die pogingen worden slechts zelden met succes bekroond. Particuliere woning-eigenaars beginnen al te rillen als ze de naam Zeeburgerdorp horen".²³

In Asterdorp wordt in 1928 door de bewoners een buurtvereniging, De Lelie, opgericht. Ze genieten de steun van de communisten in de raad wat de vereniging in de ogen van de SDAP meteen verdacht maakt. De Lelie deponeert tal van klachten bij de gemeenteraad over het gevangenis karakter van het dorp, de controle, het optreden van de opzichteres, de te hoge huren, de vochtigheid van de huizen, de muur om het dorp, enz. De meeste klachten worden onmiddellijk van de hand gewezen. Wel wordt er in 1932 een tweede poort in de muur gemaakt en krijgen de straten in Asterdorp namen: Blauwe Distelweg, Edelweisstraat en Fuchsiastraat.

Dat de mensen niet graag in de dorpen gaan wonen, blijkt onder andere uit het grote aantal weigeringen. De mensen zoeken liever zelf iets dan in een van de dorpen te gaan wonen. Volgens Keppler ligt het aan de pers dat de dorpen een ongunstige klank hebben. Echter, het mag dan zo zijn dat sommige kranten negatief schrijven over de dorpen, de term ontoelaatbaren is door gemeenteambtenaren bedacht. En het is een feit dat het wonen in een van de dorpen een stigma oplevert, dat door de bewoners aan den lijve gevoeld wordt.

Wanneer het gedrag van een gezin zo veranderd is dat het voor de Woningdienst aanvaardbaar is als huurder, kan het gezin overgeplaatst worden naar een gemeentewoning. Dit gebeurt dus wanneer gezinnen regelmatig de huur betalen, het huis netjes bewonen en geen overlast bezorgen aan omwonenden. Wanneer een gezin door de opzichteres wordt voorgedragen bij subcommissie II om te verhuizen naar een gemeentewoning komen de commissieleden op bezoek. Ze komen onverwacht en bekijken het huishouden. Juffrouw De Miranda was daar bij:

'Waar ik me altijd voor geneerde was dat je zo diep in iemands privéleven ging graven. Vreselijk, waar bemoeiden we ons eigenlijk mee. Uiteindelijk ben ik ontslagen omdat ik daar tegenin ging. Dat verliep als volgt. Als iemand weg wilde uit Asterdorp kwam de subcommissie inspekteren of het gezin wel netjes woonde. Keppler zat daarin en mevrouw Tilanus en nog iemand uit de gemeenteraad en Moltzer, de directeur van de school voor Maatschappelijk Werk. Die kwamen dan onverwacht langs en liepen zo de woning in om de bedden en de w.c. en het stof te controleren. 'Mogen we binnenkomen', vroeg Keppler dan, want die was beleefd. En telkens was alles in orde, er lagen nieuwe lakens op het bed, daar letten ze erg op. Bij één van die bezoeken zei Moltzer: 'Deze gezinnen zijn gewaarschuwd'. Ik zeg: 'Natuurlijk heb ik ze gewaarschuwd. U vindt het toch ook niet leuk als ze zomaar bij U langskomen.' Nou toen kon ik wel gaan, dat was meen ik in 1932'.²⁴

Aan het eind van de jaren dertig groeit de twijfel over het nut van dergelijke afgelegen dorpen voor ontoelaatbare gezinnen. De leegstand in de dorpen is altijd aanzienlijk, in Asterdorp bijvoorbeeld \pm 40%. De opzet is dat gezinnen een half tot drie jaar in een complex verblijven. Veel gezinnen wonen er echter meer dan zes jaar en sommigen zelfs tien tot twaalf jaar. Van de ruim 600 geplaatste gezinnen stroomt bovendien maar een zeer klein gedeelte door naar een gemeentewoning. De meeste gezinnen zoeken zelf na verloop van tijd elders huisvesting.

Wanneer Keppler in 1937 weggaat als directeur van de Woningdienst, verdwijnt de man die het bestaan en het nut van de dorpen fervent verdedigde. Keppler is een omstreden figuur geweest. Hij heeft zich volledig ingezet voor de ontoelaatbare gezinnen, maar dit is hem niet altijd in dank afgenomen. Door sommigen wordt hij op handen gedragen, door anderen verguisd. In *De Tribune* (CPN) heet hij een dictator, een Toewan Besaar. Door een collega uit Utrecht wordt hij als volgt getypeerd.

'...een fanatiek, zich met zijn werk volledig identificerend en daardoor dikwijls ook moeilijk maar altijd onbaatzuchtig strijder voor de zaak van de volkshuisvesting, d.i. voor de verheffing van het volk, de arbeiders. Wij willen... een man eren die voor de 'onmaatschappelijkheidsbestrijding, zoals die ingezet is op het Nederlandse terrein van de volkshuisvesting o.i. de grote man geweest is, die het probleem van het ontoelaatbare gezin het eerst heeft doorgedacht...'²⁵

A. Keppler (foto: Gemeentelijke Archiefdienst Amsterdam)

Keplers opvolger is anders. Vooral bij de resultaten worden door hem grote vraagtekens gezet. Enkele jaren later wordt besloten de dorpen anders op te zetten. Men wil een van de twee complexen houden voor 'strikt asociale gezinnen' en het andere restaureren ten behoeve van normale gezinnen. Tot uitvoering komt het niet, want de oorlog breekt uit en op last van de Duitsers wordt Zeeburgerdorp in 1944 afgebroken en Asterdorp ontruimd.

Na de oorlog wordt Asterdorp verbouwd tot een woonwijk voor normale arbeidersgezinnen. De muur verdwijnt en het dorp krijgt een opener karakter. De slechte naam en de klachten van de bewoners over vochtige en gebrekkige huizen blijven. In 1956 wordt Asterdorp uiteindelijk afgebroken.

OVERAL ZIJN ONTOELAATBAREN

Zo groots als in Den Haag, Utrecht en Amsterdam is het heropvoedingswerk voor ontoelaatbaren nergens. In deze plaatsen nam de gemeentelijke overheid het initiatief. Vooral de SDAP-fracties in de gemeenteraden, al dan niet met een wethouder, hebben zich sterk gemaakt voor een grondige aanpak. Maar ook andere plaatsen in Nederland hebben hun ontoelaatbaren en ieder probeert hier op eigen wijze iets mee te doen.

Apeldoorn heeft bijvoorbeeld sinds 1929 vier complexen voor gezinnen die uit nood- of krotwoningen komen. Een woningopzichteres bezoekt wekelijks de 72 gezinnen om de huur op te halen en de woning te controleren. De gezinnen zijn arm en kinderrijk. Als ze inkomsten hebben zijn deze zeer laag en wisselend. Veel mannen zitten in de werkverschaffing of de steun. Het burgerlijk armbestuur betaalt de huur van de helft van de gezinnen en de liefdadigheid helpt de woningopzichteres aan kledingstukken, beddegoed en huisraad.²⁶

In Assen bouwt de Bouwvereniging Assen in de jaren twintig 47 in groepjes verdeelde 'woningen voor sociaal achterlijken'. De huisjes hebben een kamer, slaapkamer, en achterhuis en boven twee gescheiden slaapplekken. Een woningopzichteres is belast met de begeleiding van de gezinnen. Voor gezinnen die men als niet reclasseerbaar beschouwt heeft de gemeente Assen een blokje van acht rug-aan-rug gebouwde huisjes. Het zijn stenen ruimten met een stookplaats en twee bedsteden. De ramen zitten hoog in de muur. Voor leidingwater moeten de bewoners tien minuten lopen. Achter de huisjes staan een paar

toiletten. Huur wordt niet gevraagd en er is ook geen toezicht.²⁷

Nog in vele andere plaatsen bestaat heropvoedingswerk, bijvoorbeeld in Almelo, Haarlem, Rotterdam, Leiden, Harlingen, 's Hertogenbosch, Roermond, Rheden, Gouda, Gorinchem en ten slotte Groningen dat een 'Tehuis voor Gedelogeerden' heeft. De gemeente of een woningbouwvereniging beheert een oud gebouw, een noodwoningcomplex of verspreide groepjes huizen waarin ontoelaatbaren ondergebracht worden. Een opzichteres dan wel opzichter is aangesteld voor het toezicht.

HET SOCIAAL-DEMOCRATISCH IDEAAL

Bemoeienis met ontoelaatbaren is er van alle kanten, maar in de plaatsen waar na de eerste wereldoorlog de heropvoedingscomplexen verrijzen, zijn het vooral de sociaal-democraten die hiertoe het initiatief nemen.²⁸ Vanwaar hun speciale bemoeienis met ontoelaatbaren?

De socialistische arbeidersbeweging die begin deze eeuw in omvang en kracht begon toe te nemen, had voor de korte termijn twee oogmerken, die nauw met elkaar verbonden waren: verhoging van de stoffelijke welvaart en zedelijke verheffing van de arbeidersklasse. Verhoging van de stoffelijke welvaart trachtte de arbeidersbeweging te bereiken door ten eerste eigen voorzieningen in het leven te roepen zoals onderlinge hulpfondsen voor steun in geval van ziekte, werkloosheid of overlijden, ten tweede door strijd op sociaal-economisch gebied te voeren (looneisen, betere arbeidsvoorwaarden) en ten slotte door op politiek vlak te strijden voor de tot stand koming van sociale wetgeving en collectieve voorzieningen.

De zedelijke verheffing van de arbeidersklasse moest verwezenlijkt worden door volksontwikkeling: arbeidersavondschole, bibliotheekwerk, natuurclubs, toneel- en zangverenigingen. In 1924 werd het Instituut voor Arbeidersontwikkeling, het IVAO, opgericht. Het IVAO organiseerde in het hele land activiteiten zoals lezingen, concerten, toneelavonden en excursies. Speciaal voor de arbeidersjeugd werd in 1918 de Arbeiders Jeugd Centrale, de AJC, opgericht. Zedelijke verheffing werd ook nagestreefd door drankbestrijding, reclassering van gevangenen en maatschappelijk werk.

Natuurlijk werd er ook door andere richtingen, de liberale en confessionele, gewerkt aan de zedelijke verheffing van de arbeidersklasse maar dit was gericht op individuele vooruitgang, tegen het socialisme

en de klassenstrijd, en bestond bij de confessionelen grotendeels uit godsdienstige vorming. De sociaal-democraten waren van mening dat de arbeidersklasse haar ontwikkeling zelf in de hand moest hebben, vóór en dóór arbeiders, en dat zij zich niet moesten richten op individuele verheffing maar op het aankweken van een klassebewustzijn en op bevrijding van de hele arbeidersklasse. Arbeiders dienden zichzelf en elkaar op te voeden tot gemeenschapszin en solidariteit.

De strijd voor verhoging van de stoffelijke welvaart en de zedelijke verheffing van de arbeiders zou alleen met succes gevoerd kunnen worden in een hechte en strijdbare organisatie. Eigenschappen als discipline, kameraadschap, opofferingsgezindheid, plichtsbesef en zelfbeheersing werden hierbij van wezenlijk belang geacht.

'Het is, voor de onverschillige en egoïstische naturen, nuttig en noodig het besef onder het proletariaat te verbreiden, dat de ongeorganiseerde arbeider een maatschappelijk-minderwaardige is'.²⁹

meende een van de socialistische voormannen.

Een mooi voorbeeld van het sociaal-democratische ideaal is het Betondorp in Amsterdam. Betondorp werd in 1920 gebouwd aan de rand van Amsterdam naar het Engelse voorbeeld van de garden city. Het was een initiatief van de sociaal-democraten Keppler, De Miranda en Wibaut en men werkte samen met linkse architecten. Het werd een tuindorp met ongeveer 1800 woningen een dorpsplein, winkels, een gemeenschapshuis en een grote openbare bibliotheek. Er waren tuintjes bij de huizen en er was veel groen. Een kroeg ontbrak in het dorp. Achter de bouw van dit tuindorp zat meer dan alleen het verbeteren van materiële omstandigheden voor de arbeiders. Het dorp werd gebouwd om mensen, arbeiders en hun gezinnen, een betere kans te geven met licht, lucht en ruimte. Hier zou een nieuwe mens ontstaan. Het dorp werd bevolkt door, zoals ze het zelf noemden, het bewuste, het betere deel van de arbeidersklasse dat wegtrok uit de Amsterdamse binnenstad. Het dorp was een SDAP-bolwerk, een rood en kinderrijk dorp, want er trokken jonge gezinnen in. Dat bewuster leven bestond uit lid zijn van de SDAP, de vakbond, de VARA, de AJC, de geheelonthoudersvereniging, de Neo-Malthusiaanse bond, veel lezen, goed onderwijs, muziek maken, toneelspel en volksdansen. De Betondorpers voelden zich een soort elite binnen de arbeidersklasse. Zij waren het voorbeeld van de manier waarop socialistische arbeiders zouden moeten leven.³⁰

De sociaal-democraten hadden weinig op met de massa der losse,

ongeorganiseerde arbeiders die de krotten en sloppen bevolkten en zich de nieuwe levensstijl duidelijk aantoonbaar niet vanzelf hadden eigengemaakt. Door hun werkzaamheden op het terrein van de volkshuisvesting kregen de sociaal-democraten te maken met, zoals ze hen noemden, ontoelaatbaren. Deze werden beschouwd als een bedreiging voor de fatsoenlijke arbeidersgezinnen, die besmet zouden kunnen raken met hun afkeurenswaardige gedrag. Men zag hen als achterblijvers die meegetrokken moesten worden op weg naar een betere wereld.

Voor dit opvoeden worden, zoals we gezien hebben, de Zomerhof, het Houtplein, Zeeburgerdorp en Asterdorp gebouwd. Deze heropvoedingscomplexen zijn meer dan instellingen om mensen het wonen te leren. Hier zal, zoals Keppler het zegt,

'getracht worden van deze verwaarloosden met groote liefde en eendeloos geduld nog te redden wat er te redden valt. In zoo'n complex moet in de eerste plaats tucht heerschen, een tucht die van buitenaf opgelegd door het bekwaam en tactisch optreden der opzichteres langzamerhand moet overgaan in een innerlijke tucht, als gevolg van de verandering in wezen en denken van de haar toevertrouwd'.³¹

Degenen in sociaal-democratische kring die twijfelen aan de zin van dergelijke heropvoedingscomplexen worden terecht gewezen. Zo reageert mr. W.A. Bongers, een vooraanstaand man in de SDAP, criminoloog en betrokken bij volkshuisvesting en het werk met ontoelaatbaren in het sociaal-democratisch dagblad *Het Volk*, boos op een kritisch artikel over de complexen in Amsterdam.

'Er zijn maar twee mogelijkheden: of ze (de ontoelaatbare gezinnen) geheel aan hun lot overlaten, wat geen houding is voor een gemeentebeheer dat op de hoogte van zijn taak is of het stichten van "contrôle" woningen, waar volgens de oude regel: "straf is mijn hand, maar liefelijk mijn gemoed" getracht wordt deze gezinnen weer in het rechte spoor te brengen. (...) Mits er takt getoond wordt door hen die deze taak hebben te volvoeren, is er weinig tegen en veel voor te zeggen. Beweringen dat iedereen zichzelf wel kan opvoeden e.d. zijn pure demagogie of onkunde. (...) Iedere sociaaldemocraat diene dit bij uitstek nuttige werk van gansche harte te steunen en hij late het gepraat over "bevaderen en bemoeieren" maar aan de demagogen van het slag der communisten over'.³²

Ook H. Ploeg, SDAP-raadslid in Utrecht en later voorzitter van de Stichting Volkswoningen aldaar, komt in het geweer tegen kritiek.

'Hier en daar in onzen kring heeft men nog bezwaar tegen het "bemoeieren en bevaderen", zooals men de hier geschetste bemoeiingen bestempelt, maar het komt ons voor, dat het bezwaar niet te handhaven is. Zeker, het komt voort uit begrijpelijken tegenzin om hen die arm zijn, bij het ontvangen van steun de diaconale bemoeizucht te doen ondergaan, maar zij die het bezwaar aanvoeren, moeten bedenken dat we hier menschen bedoelen, die niet alleen arm zijn, maar die bovendien zoo ver beneden het normale arbeiderspeil gezonken zijn, dat het bijbrengen van gezonder begrippen omtrent netheid, orde, hygiëne en gemeenschapszin als een weldaad vooral voor de betrokken jeugd moet worden beschouwd'.³³

De sociaal-democraten zien wel dat er een verband bestaat tussen de armoede waarin ontoelaatbaren verkeren en hun woongedrag. In hun oplossing, heropvoeding in complexen, is dit inzicht echter niet terug te vinden, omdat men zich op huisvesting en woongedrag concentreerde.

De communisten blijven de nadruk leggen op het verband tussen 's mensen economische positie en hun sociale gedrag. Zij gaan ervan uit dat het kapitalisme, met de daaruit voortkomende slechte omstandigheden voor arbeiders, de schuld is van het verschijnsel ontoelaatbaarheid. Slechts het verbeteren van levensomstandigheden en uiteindelijk de omverwerping van het kapitalisme zal een oplossing bieden. Op korte termijn zien ze verbetering van de huisvesting voor deze groep mensen als eerste vereiste. De communisten zijn daarbij felle tegenstanders van huisvesting gekoppeld aan sociale begeleiding en van heropvoedingswijken. Soms leidt dit tot fikse ruzies tussen sociaal-democraten en communisten in de raadszaal of in de media.

In de jaren dertig is er ook van confessionele zijde toenemende belangstelling voor het heropvoedingswerk. In het zuiden des lands ontfermen katholieke particuliere instellingen en de kerken zich over ontoelaatbaren; zij trachten hen op te voeden tot goede katholieken. De confessionelen blijven van mening dat het heropvoedingswerk een zaak is voor particuliere instellingen en zeker geen overheidsverantwoordelijkheid, zoals de sociaal-democraten voorstaan.

De liberalen houden zich weinig bezig met de heropvoedingscomplexen voor ontoelaatbaren. Ze zijn wel van mening dat de overheid een zekere verantwoordelijkheid heeft ten aanzien van deze groep, maar het subsidiëren van particuliere instellingen achten ze voldoende.

HET ONDERSCHIED

In het voorafgaande gedeelte zijn we enkele keren de term economisch zwakke gezinnen tegengekomen. In Utrecht bouwde de gemeente in 1929 bijvoorbeeld een complex van 177 woningen voor economisch zwakke gezinnen als overgang tussen het Houtplein en 'een woning voor normale gezinnen'.

Zo wordt de oorspronkelijke groep ontoelaatbaren overal onderverdeeld. De praktijk leerde kennelijk dat niet alle ontoelaatbaren hetzelfde waren. Er blijken gradaties te zijn en iedere groep vereist een aparte benadering. Volgens een artikel uit 1928 in het *Tijdschrift voor Volkshuisvesting en Stedebouw*, is het volgende onderscheid te maken in de groep 'maatschappelijke wrakken':

'De achterlijke gezinnen, de stumpers, de lummels, de werkeloozen uit gemis aan voldoende energie, de drinkers, maar nog niet dronkaards, de opmakers, de onverschilligen zonder overleg, de onbekwame, domme, slordige huisvrouwen, allen menschen met een of ander geestelijk defect, waardoor zij nooit als volwaardig meetellen. Deze zijn misschien nog niet in den strengsten zin geheel ontoelaatbaar te noemen, maar hebben alle neiging om dit te worden (...)

En dan heeft men daarnaast haast zonder overgang dezelfde gevallen, maar nog een graadje erger: de hopeloos vervuilden, de ruziezoekers, de zwervers, de ongebondenen, de wanbetalers uit onwil, de altijd uitgaande vrouwen, die niet in staat zijn hun huishouding te doen, en hieraan de behoefte ook niet gevoelen, in één woord de gedegeneerden in allerlei opzicht'.³⁴

In het algemeen onderscheidt men drie groepen: de economisch of financieel zwakke gezinnen, de sociaal zwakke of asociale gezinnen en de echte asociale die niet te reclasseren zijn.

Economisch zwak betekent dat een gezin financieel niet in staat zou zijn de huur voor de eenvoudigste arbeiderswoning op te brengen of er een behoorlijk huishouden op na te houden.

Sociaal zwak zijn gezinnen die geen normaal huis kunnen betalen en dat ook niet willen. Bij deze gezinnen zou verder sprake zijn van onwil om het huishouden goed te regelen en zich sociaal te gedragen in de buurt.

De echte asociale ten slotte zijn het bezinksel in de groep ontoelaatbaren, de gezinnen die na jaren in een heropvoedingscomplex gewoond te hebben, geen stap verder zijn, de, wat men noemt, hopeloze gevallen. Huisvesting en behandeling van deze drie groepen dienen

verschillend te zijn. Volgens het artikel uit 1928 moeten ze eerst allemaal in complexen voor ontoelaatbaren opgenomen worden, want pas daar zal het onderscheid blijken. De economisch zwakke gezinnen zullen spoedig in een geregeld spoor te brengen zijn en het tehuis kunnen verlaten om naar een 'normale' woning te gaan. De tweede groep zal moeilijker te reclasseren zijn, maar dit kan in het tehuis voor ontoelaatbaren beproefd. Lukt dit, dan kan ook deze groep terug naar de 'normale' maatschappij.

Voor degenen die ondanks alle maatregelen niet in het gareel kunnen lopen is er zo gauw geen oplossing. Toch zal er op enigerlei wijze voor hen gezorgd moeten worden,

'maar zolang wij nog geen werkinrichtingen rijk zijn of prisons-asyle, zolang wij geen gedwongen verpleging van drankzuchtigen kennen, en wat dies meer zij, zolang zal het onderdak, dat hun ten slotte verschaft wordt, zich moeten bepalen tot het allereenvoudigste, een toevlucht voor daklozen in een of anderen vorm, geen eigen woning. Het zal dan in den regel niet mogelijk zijn, het gezin als zoodanig in stand te houden. Het gaat er dan alleen om hen zooveel mogelijk te beschermen tegen zichzelf, en ook de maatschappij tegen hen'.³⁵

In 1932 verschijnt er een rapport van een commissie, ingesteld door het Nederlandsch Instituut voor Volkshuisvesting en Stedebouw, inzake de huisvesting van krotbewoners. Hierin wordt eenzelfde onderscheid in verschillende groepen ontoelaatbaren gemaakt en er worden aanbevelingen gedaan hoe deze groepen te huisvesten. Voor de huisvesting van economisch zwakke gezinnen ziet de commissie twee mogelijkheden. Een gemeente kan voor hen oude, goedkope, maar toch redelijke huizen kopen of vrijmaken door normale gezinnen naar nieuwe woningen over te plaatsen, en een gemeente kan overgaan tot nieuwbouw speciaal voor economisch zwakke gezinnen. Nieuwbouw voor deze gezinnen heeft volgens de commissie een aantal nadelen. Ten eerste zou de prikkel verdwijnen om zelf iets aan verbetering van hun huisvesting te doen en ten tweede zou er op de huur toegelegd moeten worden en dat zou onbillijk zijn. Bovendien zou op deze wijze het verband dat onder normale maatschappelijke verhoudingen behoort te bestaan tussen de financiële draagkracht van een gezin en de wijze van zijn huisvesting, verbroken worden. Gaat een gemeente toch over tot nieuwbouw voor economisch zwakke gezinnen, dan moeten het in ieder geval eenvoudiger en goedkoper woningen zijn dan die voor normale arbeidersgezinnen. In de meeste gemeenten gebeurt dit ook. Een normale arbeiderswoning ziet er anders uit dan een

woning voor een economisch zwak gezin; de vertrekken zijn kleiner en bij de constructie wordt gebruik gemaakt van goedkoper materiaal.

Sociaal zwakke gezinnen vereisen volgens de commissie een periode van streng toezicht en sociale begeleiding; dit kan heel goed in een complex controlewoningen. Deze gezinnen kunnen na verloop van tijd, heropgevoed, doorschuiven naar woningen voor economisch zwakke gezinnen en wellicht later naar 'normale' woningen. De commissie heeft zich ook gebogen over de vraag wat de meest wenselijke woning is voor een sociaal zwak gezin. Ze komt tot de conclusie dat de woningen zoals ze in de bestaande heropvoedingscomplexen gebouwd zijn goed voldoen. Kleine vertrekken, alles gelijkvloers, en een centrale wasgelegenheid zijn wenselijk. Tot in details buigt de commissie zich over de materie.

'Uitvoerig heeft de commissie stilgestaan bij de vraag, of de woningen voorzien moeten zijn van een tuin, zonder echter tot een algemeen standpunt te zijn gekomen. (...) Tegen een tuin bij het huis is aan te voeren dat, waar men hier met a-socialen te doen heeft, voor wie de verzorging van de woning toch reeds een moeilijke taak beteekent, die taak niet nog extra door de zorg voor een tuin verzwaard moet worden. Daar staat echter tegenover, dat bij de reclassering de tuin een belangrijke rol kan spelen, vooral met het oog op de kinderen. Speciaal tegen voortuinen kan men aanvoeren, dat zij dikwijls een onooglijk aanzien geven, terwijl de bewoners daarvoor gewoonlijk minder voelen dan voor een achtertuin, omdat de eerste feitelijk een voortzetting is van de openbare straat en de bewoners er zelf minder aan hebben dan aan een tuintje achter het huis, dat niet prijsgegeven is aan de vernielzucht der jeugd. Tegen de aanwezigheid van achtertuinen echter kan worden ingebracht dat het niet gemakkelijk is daarop een intensief toezicht uit te oefenen'.³⁶

Over de huisvesting van de derde groep, de 'echte a-socialen' spreekt de commissie zich niet uit, dat ligt buiten het terrein der volkshuisvesting. 'De betrokkenen vormen een object van politiezorg'.³⁷

Deze laatste groep, die der niet-reclasseerbare asocialen baart iedereen grote zorgen. Volgens de meeste gemeenten en instellingen van maatschappelijke zorg blijft er niet veel anders over dan deze gezinnen te ontbinden, de kinderen in een gesticht op te nemen en de ouders naar werkinrichtingen te sturen. Keppler vindt dit overigens geen bevredigende oplossing. Hij heeft een ander plan voor deze, wat hij noemt, super-sociaal-achterlijken. In Zeeburgerdorp en Asterdorp constateerde hij dat er verschillende gradaties van ontoelaatbaarheid zijn met als uiterste een groep niet te reclasseren gezinnen. Het werk

in de complexen leidt bij deze gezinnen tot geen enkel resultaat. Bovendien oefenen ze een slechte invloed uit op de wel te reclasseren gezinnen. Daarom stelt hij voor een speciaal complex te bouwen voor deze super-sociaal achterlijken. De woningen moeten ingericht worden met ijzeren tafels en banken, ledikanten met strozakken en vaste lichtpunten. Huur of verblijfkosten moeten niet gevraagd worden, het verblijf aldaar moet gezien worden als een echte schande. Een zeer streng en krachtig persoon moet aan het hoofd staan want orde is noodzakelijk.³⁸ Het is nooit zover gekomen, maar de ideeën leefden en niet alleen bij Keppler.

GROEIENDE TWIJFEL

Aan het eind van de jaren dertig zijn overal kritische geluiden te horen over het heropvoedingswerk in de complexen. Dat er iets moet gebeuren met asociale of onmaatschappelijke gezinnen, zoals ze inmiddels genoemd worden, staat niet ter discussie, maar er groeit twijfel over de juistheid van de gevolgde methode. Deze werkt namelijk niet. Het idee achter het heropvoedingswerk, mensen leren wonen, leren sociaal te zijn, ze te verheffen tot nette arbeidersgezinnen, blijkt een illusie.

In geen van de complexen controlewoningen heeft het werk het verwachte succes gehad. De doorstroming naar gemeentewoningen, de reclassering, is gering. Van het tijdelijke karakter van zo'n verblijf komt niets terecht. Er zijn gezinnen die meer dan tien jaar in een complex wonen. De leegstand in de complexen is bovendien groot omdat veel gezinnen weigeren zich te onderwerpen aan het strenge regime van een woningopzichteres.

Men verwachtte dat ontoelaatbare gezinnen in een dergelijke concentratie een positieve invloed op elkaar zouden hebben. Het tegendeel is waar en met name over de kinderen die in zo'n omgeving opgroeien maakt men zich zorgen. En dan zijn er de kosten. Menig gemeentebestuur en woningbouwvereniging vindt de exploitatie van dergelijke complexen veel te duur en in geen verhouding staan tot de resultaten.

J. Flipse, de opvolger van Keppler als directeur van de woningdienst in Amsterdam, stelt vast dat de tijd voorbij is dat de reclassering van het onmaatschappelijke gezin in de eerste plaats een woningvraagstuk is. Met deze gezinnen is meer aan de hand, aldus Flipse en dat vereist

een andere aanpak. Samenwerking van instanties op het gebied van sociaalpsychologische hulpverlening, maatschappelijk werk, geestelijke en religieuze verzorging, onderwijs en justitie biedt volgens hem mogelijk een oplossing van het probleem.³⁹

Het idee blijft dus overeind, de methode moet veranderen. Tot een duidelijk alternatief komt het voorlopig nog niet en in 1940 breekt de oorlog uit. Deze geeft een nieuwe wending aan de bemoeienis met onmaatschappelijke gezinnen.

II

Geestelijk onvolwaardigen Het denken over onmaatschappelijkheid 1914 - 1940

Naast de praktijk, heropvoeding van ontoelaatbaren, begint men zich ook op theoretisch niveau met deze gezinnen bezig te houden. Dit denken houdt in definiëren wat ontoelaatbaarheid (en later onmaatschappelijkheid) is, zoeken naar oorzaken en hieruit voortvloeiend het bedenken van oplossingen.

GEESTELIJKE ONVOLWAARDIGHEID

In 1914 is duidelijk afgebakend wat ontoelaatbaar gedrag inhoudt, namelijk niet of onregelmatig de huur betalen, het huis slecht bewonen en overlast bezorgen aan de buurt. De oorzaken worden gezocht in het feit dat deze mensen in krotten woonden en nooit geleerd hadden om een huis goed te bewonen.

In de jaren twintig zien we een nieuwe ontwikkeling. In de vakbladen uit die tijd valt te lezen dat er met ontoelaatbaren meer aan de hand is. 'Slechte woningen maken slechte mensen, maar slechte mensen maken omgekeerd ook slechte woningen', staat er in het *Tijdschrift voor Volkshuisvesting en Stedebouw*.¹

Volgens Keppler wonen er in Zeeburgerdorp onder anderen psychopathen zoals ruziemakers, hysterische individuen, gezinnen die hun kinderen verwaarlozen, dronkaards en mensen met lichamelijke en geestelijke gebreken. Had ontoelaatbaarheid eerst alleen betrekking op het woongedrag van deze mensen, geleidelijk wordt het uitgebreid tot hun functioneren in de samenleving. Ontoelaatbaar gedrag wordt verbonden met alcoholisme, kinderverwaarlozing, onzedelijkheid en criminaliteit. Naast deze 'misdragingen' wordt steeds vaker geestelijke onvolwaardigheid genoemd in verband met ontoelaatbare gezinnen.

¹Onder de ontoelaatbaren schuilen vele psychische minderwaardigen die onder geen omstandigheden tot een eenigszins regelmatig leven zijn te

brengen, een vraagstuk dat tot nu toe slechts zeer weinig gemeenten onder het oog hebben gezien'.²

Langzamerhand gaat men geestelijke onvolwaardigheid zelfs zien als de voornaamste oorzaak van de ontoelaatbare gedragingen. De oplossing van een nieuw fatsoenlijk huis en toezicht, waarmee men aanvankelijk het ontoelaatbare gedrag hoopte te verhelpen, wordt dan niet meer als voldoende gezien.

Artsen en psychiaters mengen zich in toenemende mate in de discussie over ontoelaatbaar gedrag. Ze verdiepen zich in de problematiek en zij zijn degenen die de koppeling tussen ontoelaatbaar gedrag en geestelijke onvolwaardigheid maken. Zo wordt de ontoelaatbare mens in de jaren twintig en dertig een medisch-psychiatrisch probleem.

Dr. P. Bierens De Haan, zenuwarts te Utrecht, schrijft in 1925 een preadvies in opdracht van het Bestuur der Nederlandsche Vereeniging voor Armenzorg en Weldadigheid, getiteld *Maatschappelijke Zorg voor Psychisch Invalieden*. Hierin somt hij op wat men moet verstaan onder 'psychisch invalieden van aanstoot gevend gedrag'.

1. de verschillende vormen van krimineelen
2. de niet-krimineelen:
 - a. de prostituées
 - b. de verslaafden
 - c. de vagabondeerders
 - d. de verkwisters
 - e. de hun kinderen verwaarloozen
 - f. de ontoelaatbaren
 - g. de in het gezinsleven moeilijken
 - h. de homo-sexueelen.

'Terstond dringt zich de vraag op: zijn dezulken slachtoffers der omstandigheden (...) of is er een defect in hun aard? Welnu, dat de omstandigheden hierin een rol spelen, dit is vaak aan te toonen, hoewel niet altijd, maar vooral: de invloed van objectief gelijke omstandigheden blijkt van verschillende beteekenis voor verschillende menschen (...). Bij een, zegen we, gaven aard blijken de omstandigheden een mensch niet ten val te brengen. Zoo moeten we dan aanvaarden, dat in ieder der hier bedoelden zelf iets hapert (...) Aanstonds zij uitgesproken, dat ik meen dat bij al dezulken werkelijk psychische invaliditeit van eenigen graad en van eenige hoedanigheid in het spel is en dat telkens aan te toonen valt, dat juist die invaliditeit de diepste oorzaak van hun ellende is. Ziekte dus en niet slechtheid (...). De ontoelaatbaren, die ik ken, droegen het stempel der

abnorme psychische konstitutie wel duidelijk. Bovenal lijkt mij verstandelijke beperktheid hier een rol te spelen, ook wel psychasthenische wilszwakte (...). In ieder geval zou een huisbezoeker, die meende in dit onvermogen een huis behoorlijk te bewonen, een op zichzelf staand verschijnsel te moeten zien, ernstig mistasten'.³

In het *Tijdschrift voor Sociale Geneeskunde* beweert de arts dr. D. Herderschêe dat er een duidelijk verband bestaat tussen 'der menschen geestelijken en lichamelijken aanleg'. 'Het zijn', aldus Herderschêe 'in hoofdzaak geestelijke eigenschappen, die bepalen of iemand tot welstand komt of wegzakt in het bezinksel der maatschappij'.⁴

Ook Bonger, we zijn hem al eerder tegengekomen, zegt in een artikel, gepubliceerd in *Het Volk* dat er meer aan de hand is met ontoelaatbaren.

'Herhaaldelijk heeft het mij in de arbeidersbeweging getroffen dat er daar nog zovelen zijn, die van de zgn. sociaal-pathologische verschijnselen in het geheel niet op de hoogte zijn, ja, er soms het bestaan niet van kennen. Voor hen is er maar één groot maatschappelijk probleem, dat van de verheffing der arbeidersklasse. Zij vergissen zich grondig: naast dat vraagstuk staat dat der genezing der maatschappelijke ziekte-verschijnselen en de middelen daartoe zijn geheel andere dan bij de oplossing van het eerste'.⁵

Welke zijn dan die middelen? De oplossing die Bonger aandraagt, is vooralsnog niet anders dan de bekende uit sociaal-democratische hoek, heropvoeding in aparte woonwijken.

Bierens de Haan zegt in zijn preadvies dat er wel degelijk iets te doen valt aan 'psychisch invalieden van aanstootgevend gedrag'. Bij hem staat voorop dat straffen en uitsluiting op welke manier dan ook uit den boze zijn. Deze mensen hebben leiding, leiding en nog eens leiding nodig. We moeten ze de weg wijzen, vervolgt hij, opvoeden, hun karakter vormen en persoonlijk met ze werken van mens tot mens. De aanvang van het werk is aan de psychiater, (de patho-psycholoog), die de psychisch invaliden moet onderzoeken. Vervolgens moeten speciaal daartoe gevormde personen de behandeling op zich nemen. In verband hiermee is het nodig dat er een nieuwe stand opkomt van opgeleide praktisch pedagogen. Voor alles komt het er voor Bierens de Haan op aan dat het werk een meer psychologische onderbouw krijgt. Dat is volgens hem modern denken.

Bij het zoeken naar de oorzaken van de geestelijke onvolwaardigheid der ontoelaatbaren, tekenen zich al spoedig twee stromingen af:

degenen die beweren dat geestelijke onvolwaardigheid veroorzaakt wordt door generaties langdurende ellendige levensomstandigheden en degenen die zeggen dat de geestelijke onvolwaardigheid een kwestie is van aanleg en erfelijkheid.

Querido is de belangrijkste vertegenwoordiger van de eerste stroming. Hij doet een concreet onderzoek, door hem zelf sociaal-psychiatrische studie genoemd, naar het verband tussen onmaatschappelijk gedrag en geestelijke onvolwaardigheid en naar de oorzaken van die geestelijke onvolwaardigheid. Querido vindt ontoelaatbare gezinnen een hatelijke naam die onuitroeibaar schijnt, hij spreekt liever van onmaatschappelijke of asociale gezinnen.

'In al deze gezinnen is gedemonstreerd, dat er een onvermogen bestaat om een hogere sociale eenheid te vormen, die in harmonie met de buitenwereld in staat is tot zelfhandhaving en tot het voeren van den strijd om het bestaan, hetgeen niet alleen geleid heeft tot pauperisme, vervuiling, verwaarloozing, doch ook tot de volstrekte onmogelijkheid, de eenheden van het gezin bijeen te houden...'⁶

Na deze algemene aanduiding constateert Querido dat het hier niet om een homogene groep gaat. Hij onderscheidt drie groepen onmaatschappelijken.

De eerste groep noemt hij voorwaardelijk maatschappelijk. Het gaat hier volgens hem om gezinnen die door oorzaken van buitenaf ontworteld zijn geraakt. Een voorbeeld:

'Gezin met vier kinderen van 4 - 1 jaar. Man werkte op scheepsbouw-werf, twee en een half jaar geleden wegens slapte ontslagen. Kan sinds dien geen werk meer vinden, trachtte iets te verdienen met fruit venten. Vrouw begon een snoepwinkeltje dat niet ging, daardoor kwamen zij in de schuld. Zij bewoonden een krot achter het winkeltje, bestaande uit een kamer en keuken. Lichamelijk zijn beide echtgenooten zwak. Kleeding en meubelen zijn schamel, maar zindelijk. De kinderen zijn goed gevoed'.

De tweede groep is die der voorwaardelijk onmaatschappelijken. Bij hen is sprake van geestelijke afwijkingen. Behalve de voor ieder mens geldende voorwaarden om aan de gemeenschap te kunnen deelnemen zoals gezondheid en werkgelegenheid, zijn voor deze groep bijzondere voorwaarden nodig, zoals hulp, steun en toezicht van derden. Ook van deze groep geeft Querido uit het leven in het Zeeburgerdorp gegrepen voorbeelden:

'Gezin met acht kinderen van 10-2 jaar. Man was vroeger handelsreiziger, raakte werkloos, kon geen betrekking meer krijgen, werd ten slotte straatzanger. De vrouw is flink en heeft initiatief, maakt aardige kleeren voor de kinderen, houdt het huis ook zindelijk. De man timmert meubels, is merkwaardig goed ontwikkeld, leest drie talen, gaat graag en met oordeel naar den schouwburg. Hij heeft echter perioden van dwangmatig zwerven. Drinkt hij in zulk een periode alcohol, dan krijgt hij een pathologischen roes, is zeer agressief en komt in een toestand van verwardheid, die uren kan duren. In de familie zijn geen geesteszieken. Hij zelf heeft nooit epileptische toevallen gehad, zijn karakter vertoont echter vele epileptische trekken. (Overdreven nauwkeurigheid, licht geraakt, explosief-driftig, langdradig). De diagnose moet daarom gesteld worden op poriomane aanvallen bij latente epilepsie'.

Ten slotte noemt Querido als derde groep, die der onvoorwaardelijk onmaatschappelijken. Bij deze groep is sprake van algemene geestelijke en lichamelijke degeneratie. Dit soort gezinnen zal zich onder geen enkele omstandigheid kunnen handhaven.

'Gezin met zeven kinderen van 15-2 jaar. Man en vrouw waren eerst gescheiden, leven nu weer samen. Van man's familie zijn geen gegevens te krijgen. Hij is straatmuzikant, kwam in aanraking met kinderpolitie, omdat hij zijn zootje bij zich had en het geld liet ophalen. Beweerde, niet te kunnen bukken, omdat hij nierziekte had. Hij is een lanterfanter, niet tot geregeld werk te krijgen, een stugge, eenzelvige man. De vrouw is een prikkelbare, kwaadaardige slons, weinig thuis, steeds bij familie of bij de bureu, zoetelijk-vriendelijk of scheldend en intrigerend, al naar het in haar kraam te pas komt. Zij komt uit een zwaar belaste familie. De oudste drie kinderen zijn in een zwakzinnigen-inrichting. Het gezin is vuil en verwaarloosd'.

Querido constateert bij vrijwel alle gezinnen, maar zeker bij de tweede en derde groep in lichte of ernstige mate geestelijke afwijkingen.

'Deze "achterlijkheid" beter misschien geestelijke stomphed openbaart zich in een volslagen gebrek aan interesse buiten den engsten belangenkring; in een onvermogen om ook maar korten tijd vooruit te denken; in een groote hulpeloosheid ten opzichte van iedere, eenigszins vreemde situatie, in zorgeloosheid en gebrek aan verantwoordelijkheidsgevoel; in zelfingenomenheid, lichtgeraakte eigenwijsheid, in het slaafs volgen van een ingeslepen sleur.(...) Een andere term, die men in dit verband dikwijls gebruikt is psychopatisch. Hiermede vat men een aantal uitingen en gedragingen samen, die het individu in botsing brengen met de maatschappij. Eensdeels zijn het motorische ontladingen, plotselinge geweld-

daden, ruwheden, wreedheden, uitingen van vernielzucht. Aan de andere kant zijn het teekenen van een labiel gevoelsleven, woede en huilbuien, redeloze ruzies. Sommigen gedragen zich queruleerend of provocerend tegenover overheidslichamen, anderen brutaliseeren hun gezin'.

Bij het bestuderen van de levensgeschiedenis van de gezinnen uit het Zeeburgerdorp constateert Querido een opeenhoping van kommer en kwel, armoede, algemene verwaarlozing, vervuiling, tegenslagen, in één woord chronische nood. De ouders komen uit een milieu waarin het ook aan veel ontbrak, ze hebben vaak al lange jaren van ellende achter de rug. Ze zijn opgevoed in zeer grote gezinnen, in onvolledige gezinnen of in gestichten. Volgens Querido kunnen er, ten gevolge van bestaand pauperisme, lichte geestelijke afwijkingen optreden bij de kinderen. Het is toch voldoende bekend, gaat hij verder, dat voedingsstoornissen bij zuigelingen zowel de lichamelijke als de geestelijke groei sterk kunnen verminderen. Zo zal het asociale gedrag zich ontwikkelen naarmate de slechte omstandigheden langer duren.

Querido's conclusie luidt dat de meeste geestelijke afwijkingen niet aangeboren zijn maar veroorzaakt worden door slechte levensomstandigheden. Deze leiden tot karakterdegeneraties, Querido noemt het vervalspsychose. Hij vraagt zich zelfs af hoe het mogelijk is dat er, gezien de levensomstandigheden van de bewoners nog normale mensen in Zeeburgerdorp rondlopen. En, redeneert hij verder, ook al is er bij sommige mensen werkelijk sprake van geestelijke afwijkingen, dan zouden de maatschappelijke consequenties van hun afwijkingen nihil zijn als ze maatschappelijk welgesteld zouden zijn of voldoende opgevangen zouden worden. Een gezin zou dan door bijvoorbeeld de afwijkingen van de vader nooit in echte armoede vervallen.

Wat moet hieraan nu gedaan worden? Querido heeft geen concrete oplossingen; hij geeft alleen de richting aan waarin volgens hem de oplossing gezocht moet worden. Deze ligt in de eerste plaats op maatschappelijk gebied. De vicieuze cirkel moet op een of andere wijze doorbroken worden zodat de ouders kunnen genezen van hun vervalspsychose. Hij verwacht dat dit een veel omvattende en ingrijpende onderneming zal zijn.

EEN HEEL ANDER GELUID, DE EUGENETICI

'Wat den onbevooroordeelden lezer op het oogenblik in deze brochure treft, is de ontoelaatbaarheid van het grootte paupergezin, waarvan het Zeeburgerdorp weer een bedroevend voorbeeld geeft (...). Onttrekking der eenmaal geboren uit de funeste omgeving der ouders is een gebiedende noodzakelijkheid, doch eveneens bescherming van de gemeenschap door maatregelen, die de voortplanting van dit defecte kiemplasma verhinderen. Ziedaar de gevolgtrekking, waartoe de conclusies van den schrijver ten spijt de lezing dezer in menig opzicht belangwekkende brochure ons onherroepelijk leidt'.⁷

Dit is het slot van een bespreking van het boek van Querido door de geneeskundige M.A. van Herwerden. Zij is verheugd dat er eindelijk ook in Nederland een onderzoek is ingesteld naar 'deze onmaatschappelijke, zich snel voortplantende bevolkingslaag', maar met de conclusie van Querido is ze het absoluut niet eens. Volgens haar is het overduidelijk dat bij deze mensen sprake is van geestelijke afwijkingen die erfelijk bepaald zijn en dus niet uit slechte levensomstandigheden te verklaren zijn.

Mevrouw Van Herwerden is een van de vertegenwoordigers van de eugenetische beweging. Deze beweging is rond 1900 in Engeland ontstaan. De eugenetici houden zich bezig met de studie der rasverbetering waarbij zij voortborduren op het sociaal darwinisme en de erfelijkheidsleer. Sociaal darwinisten passen de ideeën van Darwin toe op maatschappelijke processen. Ze gaan ervan uit dat er in de samenleving een voortdurende worsteling om zelfbehoud is, een strijd tussen sociale groepen, volkeren en rassen. In de strijd om het bestaan blijven de besten over, niet levensvatbare elementen verdwijnen vanzelf. Over dit laatste zijn de eugenetici echter nogal pessimistisch. Ze vreezen dat als men het aan de natuur overlaat de elitemensen en het blanke ras in de verdrukking zullen komen, aangezien de lagere klassen en andere rassen, de zogenaamde lagere rassen die groter in getal zijn, zich sterker vermenigvuldigen. Verder zou de natuurlijke selectie verstoord zijn door grotere medische zorg en sociale verbeteringen. Vele mensen met erfelijke afwijkingen blijven nu in leven en krijgen nakomelingen. Eugenetici willen niet de sociale verbeteringen tegenhouden, maar wel het daardoor verstoorde natuurlijke verloop een handje helpen. Dit kan door enerzijds te voorkomen dat deze erfelijke afwijkingen zich te veel uitbreiden en anderzijds te stimuleren dat goede erfelijke eigenschappen zich ruimer verbreiden.

Om wat voor eigenschappen gaat het nu? Zich baserend op de erfelijkheidsleer zeggen eugenetici dat niet alleen eigenschappen als de kleur van de ogen erfelijk zijn, maar ook karaktereigenschappen en wat zij noemen lichamelijke en geestelijke afwijkingen, als schizofrenie, manische depressiviteit, epilepsie, zwakzinnigheid en criminaliteit. Bewijzen hiervoor vinden eugenetici in het zogenaamde stamboomonderzoek, dat in de jaren twintig in Amerika, Engeland, Scandinavië en Duitsland is verricht. Men heeft vooral de stamboom onderzocht van kinderen in opvoedingsgestichten, criminelen, prostituées, zwakzinnigen, imbecielen en psychiatrische patiënten. Het feit dat in sommige families al generaties lang criminaliteit, zwakzinnigheid, epilepsie, schizofrenie, psychopathie, alcoholisme of armoede voorkomt, bewijst volgens eugenetici dat dergelijke afwijkingen erfelijk zijn. Armoede als zodanig is volgens eugenetici niet erfelijk, maar het zijn wel de geestelijke eigenschappen die bepalen of iemand rijk wordt dan wel arm blijft. Evenzo is alcoholisme niet erfelijk, maar wel de neiging, de aanleg om onder bepaalde omstandigheden naar de fles te grijpen. Omdat deze aanleg opgeslagen ligt in de genen van een mens, zal het milieu, waarin iemand verkeert, niet van doorslaggevend betekenis zijn. Eugenetici ontkennen niet dat milieuinvloeden een rol spelen, maar bij hen staan erfelijke eigenschappen voorop. Zij zien dus ook niets in opvoedende maatregelen. Mensen met slechte eigenschappen zouden zich niet mogen voortplanten of mengen met anderen. De slechte eigenschappen zullen overgeërfd worden en dit zal uiteindelijk tot degeneratie van de bevolking leiden. Eugenetici verwijzen naar onderzoek waaruit blijkt dat de meeste geboorten plaats vinden in het armste deel, wat zij noemen de onderste laag, van de bevolking. Aangezien volgens hen juist in deze bevolkingslaag de meeste afwijkingen voorkomen, vrezen ze dat, als er niets aan gedaan wordt, de sociaal minderwaardigen, de minusvarianten, over enkele generaties de overhand zullen hebben. De kwaliteit van de bevolking als geheel zal daardoor achteruitgaan. Er wordt bijvoorbeeld een Engels onderzoek uit 1929 genoemd, waaruit zou blijken dat het aantal zwakzinnigen in Engeland de laatste twintig jaar verdubbeld is. De maatregelen die eugenetici voorstellen om de mensheid van de ondergang te redden zijn negatieve en positieve eugenese. Negatieve eugenese wil zeggen dat de voortplanting van minusvarianten voorkomen moet worden, bijvoorbeeld door mensen te steriliseren. Positieve eugenese betekent dat de voortplanting van plusvarianten aangemoedigd wordt.

Het is niet bij voorstellen gebleven. In de Verenigde Staten bestaan in 1933 in 27 staten sterilisatiewetten op grond waarvan die mensen gesteriliseerd mogen worden van wie psychiaters, artsen, rechters en andere deskundigen menen dat ze geen nakomelingen zouden moeten krijgen. Deze sterilisatie kan gedwongen zijn door bijvoorbeeld een rechterlijke uitspraak of vrijwillig door iemand ervan te overtuigen dat het beter is dat hij of zij geen nakomelingen krijgt. Om welke mensen gaat het? In de eerste plaats om zwakzinnigen, verder om personen in wier families vele afwijkingen voorkomen, en ten slotte wordt ook verkrachters en 'recidiveerende homoseksueelen' aangeraaden zich te laten steriliseren. In Californië kunnen onmaatschappelijken die in gestichten zitten alleen ontslagen worden als ze zich laten steriliseren. Op grond van deze wetten zijn in Amerika in de jaren twintig en dertig duizenden mensen gesteriliseerd.

Sinds 1 januari 1929 bestaat ook in Denemarken een dergelijke sterilisatiewet en op 14 juli 1933 treedt in Duitsland in werking 'das Gesetz zur Verhütung erbkranken Nachwuchses', wet op de onvruchtbaar-making van erfelijk belasten. In Nazi-Duitsland worden erfelijke ziekten gezien als bewijs dat men niet tot het zuiver arische ras behoort. De wet beperkt zich in eerste instantie tot erfelijk belaste personen maar al spoedig overweegt men de wet ook toe te passen op joden, negers, mongolen, onsocialen (zij die in ongewone mate voor hun bestaan hulp uit de openbare kas nodig hebben), criminelen en zwakzinnigen (zij die niet in staat zijn de lagere school te doorlopen). Zoals we weten is het hierbij in Duitsland niet gebleven. Na 1939 worden ongewenste en zogenaamde niet raszuivere mensen in concentratiekampen ondergebracht en uitgeroeid.

Een andere manier om voortplanting van sociaal minderwaardigen te voorkomen is hen naar sekse af te zonderen. Deze methode is in Denemarken toegepast. Ongewenste individuen worden op twee eilandjes afgezonderd. Op het eilandje Sprogö verblijven zwakzinnige meisjes, ook wel 'sexuele psychopathen' genoemd, op het eilandje Livö wonen zwakzinnige jongens. Het zijn een soort landbouwkolonies die zelfvoorzienend zijn. Willen de meisjes en jongens terug naar hun woonplaats dan zijn ze verplicht zich te laten steriliseren. In België bestaat sinds 1 januari 1931 ook de mogelijkheid om psychopathen blijvend in kolonies te isoleren op grond van de 'Loi de défense sociale'.

Positieve eugenese, de andere methode om de kwaliteit van de bevolking te bewaren, is het stimuleren van huwelijken tussen begaafde, gezonde en goede, dus niet erfelijk belaste mensen. Het is de bedoe-

ling dat zij zoveel mogelijk kinderen krijgen en om dit te stimuleren moeten de gunstigste voorwaarden geschapen worden. Een voorbeeld uit Duitsland: in Baden-Württemberg wordt in de jaren dertig een tuinstad gesticht met huizen die speciaal ontworpen zijn voor grote gezinnen. De indeling is zo gemaakt dat de moeder alles kan overzien: de keuken, huiskamer, was- en kinderkamer lopen in elkaar over. Uit de massa aanvragen voor een woning in deze tuinstad worden 'volkomen gezonde, jonge paren die niet erfelijk belast zijn' uitgezocht. Het is de bedoeling dat ze een groot gezin stichten. Gebeurt dit niet, dan wordt de huur opgezegd en moet het echtpaar weer vertrekken.⁸

Ook Nederland kent aanhangers van de eugenetische beweging. Zij zijn voornamelijk te vinden in kringen van artsen en psychiaters. Het was in de jaren twintig en dertig, ook in Nederland, nog niet beladen om eugenist te zijn; elementen van eugenetiek zijn overal in wetenschappelijke kring terug te vinden. In de discussies over oorzaken van onmaatschappelijkheid wijzen de eugenetici telkens op geestelijke onvolwaardigheid ten gevolge van erfelijke afwijkingen en bij het zoeken naar oplossingen spreken zij zich uit voor sterilisatie of afzondering. Op een aantal vergaderingen van de Nederlandsche Vereniging voor Geestelijke Volksgezondheid en in diverse tijdschriften, zoals het *Tijdschrift voor Sociale Geneeskunde*, laten ze van zich horen. Van Herwerden:

'Een deel, en niet een gering deel der menschen is niet in staat zich aan te passen aan de eischen der samenleving, zooals die zich in den loop der tijden heeft ontwikkeld. Het is te zeer bekend, hoe vele dier onaangepasten tot de geestelijke onvolwaardigen behooren.(...) Dat van deze defecten een niet gering aantal op genetische basis staan, zal na de onderzoekingen der laatste jaren nauwelijks te betwijfelen zijn.(...) Hij (de eugeneticus) is zich bewust, dat de minus-varianten der samenleving, ook onder de beste condities naar lichaam en geest, hun minderwaardig kiemplasma op volgende geslachten blijven overdragen'.

Van Herwerden is van mening dat het minderwaardig kiemplasma door middel van sterilisatie of afzondering uitgeschakeld moet worden. Gebeurt dit niet, dan voorziet ze een aantasting van de gezonde samenleving. 'Men talme niet. De kwaliteit der Nederlandsche bevolking staat op het spel'.⁹

Op een vergadering van de Nederlandsche Vereniging voor Geestelijke Volksgezondheid in 1933 houdt de arts dr. J. Sanders een referaat over 'Het onaangepaste kind uit eugenetisch oogpunt beschouwd'. Het staat vast, aldus Sanders, dat een zeer groot deel van de

onmaatschappelijke kinderen hun minder gunstige eigenschappen te danken hebben aan erfelijke aanleg. Door stamboomonderzoek is dit duidelijk geworden. Ook is uit onderzoek onder kinderen uit opvoedingsgestichten gebleken dat wanneer deze kinderen in een gunstig milieu worden geplaatst, ze toch weer vervallen tot onmaatschappelijk gedrag. De erfelijkheid is dus doorslaggevend, volgens Sanders. Hij beschouwt de lichte gevallen der onmaatschappelijken, de schijnbaar gezonden, als het gevaarlijkst. Bij hen zijn ongunstige erfactoren namelijk het moeilijkst op te sporen en intussen zullen ze zich ongestoord voortplanten. Hij is van mening dat

'de voortplanting van de onmaatschappelijke kinderen, bij wie deze onmaatschappelijkheid op erfelijkheid berust, verhinderd moet worden.(...) Het wordt hoog tijd dat wij paal en perk stellen aan de voortplanting van al die minderwaardigen, die schatten geld gekost hebben, en nog zullen kosten, tenzij wij bijtijds maatregelen nemen. Want we moeten daarbij niet vergeten, dat deze sociaal minderwaardigen zich in veel sterker mate voortplanten dan de overige bevolking'.¹⁰

Uit de discussie die hierop volgt blijkt, dat Sanders een aantal medestanders heeft onder zijn collega's, artsen en psychiaters. De psychiater dr. G.P. Frets, zegt bijvoorbeeld:

'In het gezin, waartoe het onmaatschappelijke kind behoort, is de tijd van reproductie van de ouders gewoonlijk wel afgesloten. Het gaat dus vooral over de voortplanting door het onmaatschappelijke kind, als het volwassen geworden is(...) Meent men, dat nakomelingschap ongewenscht is, dan heeft men als middelen geboortenbeperking en geboortenverhinderend. Geboortenverhinderend bereikt men door segregatie en door sterilisatie. Beide middelen zijn goed m.i.'¹¹

In het *Tijdschrift voor Sociale Geneeskunde* schrijft Herderschêe gedurende de jaren dertig vele artikelen over eugenese.

'Dat de olievlek der "social problem group" zich niet nog verder over de bevolking heeft uitgebreid, kan alleen worden toegeschreven aan de groote sterfte der, in deze groep voorkomende, zwakzinnigen, dronkaards, vagebonden en prostituées, maar ook door de groote kindersterfte aan de acute infectieziekten. Deze methode der natuur om het mensdom niet ten gronde te doen gaan, is echter te wreed, dan dat wij die in een beschaafde maatschappij zouden kunnen dulden. Wij achten het billijk, dat de normalen (...) zonder verzet de lasten op zich nemen, hen op de schouders gelegd door de subnormalen, (...) opvoedkundige en sociale zorg voor zwakzinnigen, strijd tegen alcoholisme en prostitutie, (...)

strijd tegen kindersterfte en tegen de acute infectieziekten door woning- en bewoningverbetering, door zuigelingen- en kleuterzorg (...). Maar de normalen hebben ervoor te waken, dat het onkruid het goede gewas niet verstikke!¹²

Natuurlijk is er ook kritiek op de theorieën van de eugenetici in het algemeen en de ideeën van Nederlandse aanhangers in het bijzonder. De kritiek richt zich vooral op de wetenschappelijke waarde van het stamboomonderzoek. Het feit dat een bepaalde eigenschap of iets als criminaliteit, alcoholisme, zwakzinnigheid of onmaatschappelijkheid in één familie of in eerdere geslachten voorkomt, wil volgens de critici volstrekt niet zeggen dat zulke eigenschappen daarom ook erfelijk zijn. Er wordt gewaarschuwd voor de eugenetici en de gevolgen van hun denkbeelden. Genetici, zoals de bioloog A.L. Hagedoorn, wijzen erop dat de eugenetici misbruik maken van de wetenschap der erfelijkheidsleer.

'...er bestaat zeer zeker een erfelijkheidswetenschap, den mensch betreffende. Maar er bestaat ook een echte beweging, ook bij ons te lande, de eugeniek (Eugenics), die maar heel losjes met de wetenschap verband houdt, maar graag onder een wetenschappelijke vlag vaart(...) De eugenetische beweging is nu zowat veertig jaar oud, en de propagandaleuzen zijn nog altijd dezelfde. Deze beweging is op zichzelf vrij onschuldig, zoolang er voldoende verstandige, bezadigde mensen zijn in een land om dwaze sterilisatiewetten ver van ons te houden'.

Hagedoorns kritiek op de eugenetische rekenkunst is soms ironisch.

'Wanneer de verontrustende cijfers (over de snelle voortplanting van minderwaardigen) van de eugenisten op werkelijkheid berusten, dan zouden wij uit diezelfde cijfers moeten afleiden, niet alleen, dat over twee eeuwen practisch de heele bevolking zwakzinnig zou moeten zijn, maar ook, dat twee of drie eeuwen geleden practisch nog geen zwakzinnigheid voorkwam. En de geschiedenis leert ons wel anders'.¹³

Ook Bonger vraagt zich in een discussie over eugenetiek op een congres in 1933 af, hoe het mogelijk is dat er nog zoveel normale mensen zijn wanneer de psychisch abnormalen zich zo snel voortplanten als de eugenetici beweren.

~ Een groot tegenstander van de opvattingen der eugenetici is Querido. In zijn boek over het Zeeburgerdorp en op verschillende congressen laat hij duidelijk merken niets op te hebben met hun theorieën. Het is volgens hem volstrekt niet te bewijzen dat armoede en asociaal ge-

drag uit erfelijke eigenschappen voortkomen. Geen enkel onderzoek heeft hem tot dusver kunnen overtuigen. Als kinderen die evenals hun ouders in armoede opgroeien ook dezelfde geestelijke afwijkingen vertonen, kun je nog niet zeggen dat die erfelijk zijn. Integendeel, juist ten gevolge van diezelfde armoede en ellende treden geestelijke afwijkingen op, aldus Querido.

In hoeverre hebben de denkbeelden der eugenetici nu invloed gehad in Nederland? Het is hier nooit gekomen tot sterilisatiewetten of afzonderingseilandjes zoals in Denemarken. Ons land kende, zoals gezegd, zijn eugenese-aanhangers, maar deze zijn er niet in geslaagd hun ideeën gemeengoed te laten worden. In vergelijking met andere landen beginnen zij ook pas laat - in de loop van de jaren twintig - met hun pleidooi voor eugenetische maatregelen. Vooral voor confessionelen was eugenetische wetgeving uitgesloten omdat het een overheidsingrijpen zou betekenen in zaken van individuele verantwoordelijkheid.

Tijdgenoten achtten de kans dat eugenetische maatregelen van kracht zouden worden erg klein. In het *Tijdschrift voor Armwezen, Maatschappelijke Hulp en Kinderbescherming* wordt bijvoorbeeld in 1933 aandacht besteed aan de Duitse wet op het onvruchtbaar maken van erfelijk belasten. Het artikel eindigt met de constatering dat hoewel er in ons land verschillende mensen zijn met soortgelijke ideeën, de kans toch wel erg klein is dat er hier ook zo'n wet komt. Het feit dat het eugenetisch denken in Duitsland al snel zulke racistische vormen aannam, zal er vermoedelijk ook toe hebben bijgedragen, dat er in Nederland nooit concrete eugenetische maatregelen zijn genomen.¹⁴

Toch is dit nog geen reden om te zeggen dat de eugenetische denkwijze in Nederland van geen enkele betekenis is geweest. Het denken over onmaatschappelijkheid is er wel degelijk door beïnvloed, evenals het zoeken naar oplossingen. De denkbeelden der eugenetici klinken veelvuldig door in artikelen over de dagelijkse praktijk in de complexen controlewoningen voor ontoelaatbaren. Een voorbeeld: in een artikel over de huisvesting van financieel en sociaal zwakke gezinnen te Apeldoorn wordt beschreven wat het werk van de woningopzichteres inhoudt. De schrijver voorziet dat het werk van de opzichteres in de toekomst zal toenemen want asociale gezinnen zijn in de regel zeer kinderrijk. Er zijn nu 61 gezinnen met 321 kinderen, dat betekent over twintig jaar 150 nieuwe gezinnen.

¹⁴En waar nu als vaststaand mag worden aangenomen dat de eigenschappen der ouders op het nageslacht overgaan, wat nog onlangs bevestigd is

geworden door de onderzoekingen, gedaan door Prof. Eugen Fischer, Direktor des Kaiser Wilhelm Instituts für Anthropologie menschliche Erblehre und Eugenik, daar is niet te verwachten dat de hiervoor bedoelde 150 gezinnen, zij mogen zich dan uiterlijk wat meer beschaving hebben eigengemaakt, moreel, geestelijk en fysiek hooger zullen staan dan hun ouders. Toezicht en leiding zullen voor hen niet gemist kunnen worden'.¹⁵

Ds. J.A. Visscher uit Leeuwarden is nauw betrokken bij het werk voor 'maatschappelijk ongeschikten'. Hij pleit ervoor dat er een landelijk samenwerkingsverband komt en dat er voor maatschappelijk ongeschikten boerderij-kolonies ingericht worden waar ze zich onder leiding van een goede boer kunnen bekwamen in landbouw en veeteelt.

'Wat deze beweging over ons land vertakt voor preventief werk zou kunnen verrichten, is lichtelijk te begrijpen, daar zij meer nog dan tot nog toe, een groep mannen en vrouwen vasthoudt binnen hare muren en daardoor een nageslacht wordt beperkt, waarvan genoegzaam bekend is, dat het, als geboren uit maatschappelijk ongeschikten, zedelijk zieken en alcoholisten, psychopathen, invaliden, alle kiemen der hereditieit in zich bevat en later het voorwerp zal blijken te zijn van weer nieuwe zorgen, dure en lastige hulp'.¹⁶

Tot slot laten we mr. F.M.J. Jansen, directeur van de Gemeentelijke Dienst voor Maatschappelijk Hulpbetoon te Amsterdam aan het woord. Zijn dienst heeft veel te maken met mensen uit Zeeburgerdorp en Asterdorp. Jansen meent dat we ons moeten bezinnen op krachtige middelen ten einde de ergste asociale tot hun maatschappelijke plichten te brengen. De maatschappij moet zondig tegen hen beveiligd worden. In dit verband wijst hij op de oosterburen die met de hen kenmerkende aanleg voor systematiek, het probleem der asociale grondig hebben aangepakt. Zij hebben maatregelen genomen die liggen op het gebied van verplichte tewerkstelling of opname in psychiatrische inrichtingen.

'De maatregelen t.a.v. de asociale getuigen zeker van gestrengheid tegenover hen die zich willens en wetens op onwaardige wijze buiten het gemeenschapsleven stellen, doch anderzijds worden deze regelingen toch ook weer gedragen door den ernstigen wensch om de asociale zoo mogelijk en in het bijzonder door hen te wennen aan regelmatigen arbeid op te voeden tot volwaardige leden van de volksgemeenschap'.

Jansen zou de Duitse maatregelen niet klakkeloos willen overnemen maar omdat er een tegenzin bestaat tegen 'zekere ideologieën' behoeven we, naar zijn mening, nog niet alles af te keuren.¹⁷

HET CONGRES VAN 1937

In 1937 vindt een congres plaats van de Nederlandsche Vereniging voor Geestelijke Volksgezondheid, gewijd aan 'Het Gezin'. Eén van de onderwerpen is het onmaatschappelijke gezin. Op dit congres is naast de bekende geluiden van voorstanders van eugenetische maatregelen ook een nieuw geluid te horen. Querido houdt een referaat over het onmaatschappelijke gezin, waarin hij zijn ideeën uiteenzet en aangeeft welke oplossingen hij voor ogen heeft.¹⁸ Waar hij vijf jaar eerder in *Het Zeeburgerdorp* vooral de nadruk legde op ellendige levensomstandigheden als factor bij het ontstaan van onmaatschappelijkheid, accentueert hij nu de psychische gesteldheid van de gezinsleden en hun onderlinge verhoudingen.

Allereerst moeten we het gezin, volgens Querido, als een eenheid zien en niet de individuen apart bekijken. Deze eenheid, het gezin, kan ziek worden. Omdat het gezin, aldus Querido, een maatschappelijk vormsel is, zal de ziekte van het gezin zich dientengevolge op maatschappelijk gebied openbaren, namelijk in het symptoom van onmaatschappelijkheid. Querido beschrijft de symptomen van deze ziekte als volgt:

'Het onmaatschappelijke gezin - U kent het allen. U kent het verwaarloosde, havelooze milieu. U kent de vrouwen, bleek, afgetobd, verouderd voor hun tijd, die in een niet te stelpen woordenvloed hun ellende rondragen of verbeteren zwijgen; de verformfaaide mannen, die hard en onverschillig hun eigen weg zoeken om zoo weinig mogelijk in het "hok met de kinderen" te zijn. U kent bovenal de kinderen, schraal, ouwelijk, grauw en mager, te vroeg door de zorgen gegrepen, vroeg-wijs of opstandig, bandeloos of crimineel. U kent evenzeer het decor van dit alles: het gebroken huisraad, het groezelige en onvoldoende beddegoed, de bekrompen woning, de lichamelijke onverzorgdheid, in één woord, de armoede'.

Querido spreekt van ziekte van het gezin als geheel wanneer de onderlinge verhoudingen tussen de individuen in het gezin gestoord zijn of wanneer de relatie tussen het gezin en de samenleving gestoord is. In het eerste geval, intra-familiaire stoornissen, noemt Querido onder

A. Querido in 1933

andere als oorzaken geestesziekte van één der gezinsleden en echtelieden die op onrijpe leeftijd gehuwd zijn. In het tweede geval, stoornissen tussen gezin en samenleving, geeft Querido geen duidelijke oorzaken aan. Hij spreekt over het gemis aan vermogens om de dagelijkse problemen des levens op te lossen en over het najagen van een sociaal of religieus droombeeld met opoffering van de realiteit.

Wat de oorzaken ook zijn, er moet een oplossing gezocht worden om deze zieke gezinnen te genezen. Een oplossing zoals die nu bestaat in de vorm van heropvoeding in complexen controlewoningen is volgens Querido niet bevredigend. Hij heeft iets anders voor ogen.

'Men zal dan, wil men eenig resultaat boeken, moeten beginnen dit zieke gezin, deze zieke eenheid, als een geesteszieke patient, te isoleren. Het uit de maatschappij nemen van het gezin heeft niet alleen betekenis voor de door de onmaatschappelijkheid bedreigde maatschappij, maar ook

voor het zieke gezin zelf (...) Ik stel mij een gemeenschap voor met een centrale werkplaats, waar de mannen een vak leeren of uitoefenen ten bate van het geheel. Waar getimmerd wordt om al deze havelooze gezinnen van behoorlijke meubels te voorzien, schoenen en kleeven worden gemaakt, misschien ook tuinbouw kan worden beoefend. De vrouwen moeten leeren naaien, verstellen, koken'.

Querido voorziet dat niemand vrijwillig naar een dergelijke instelling zal willen gaan. Een vorm van dwang zal daarom nodig zijn. Ook het werken moet er verplicht zijn. Een dergelijke onderneming zal kostbaar zijn maar men moet niet vergeten, aldus Querido, dat onmaatschappelijken de gemeenschap nu ook veel geld kosten. Hij legt nadruk op het belang van deskundigen bij de diagnose en therapie der onmaatschappelijkheid. Als we het doen, moeten we het goed doen. Querido waarschuwt ernstig voor halve maatregelen. Hij krijgt voorlopig niet de mogelijkheid om zijn ideeën in praktijk te brengen, want in 1940 breekt de oorlog uit.

III

Asocialen

De praktijk in de periode 1940-1953

DE OORLOGSJAREN

Tijdens de tweede wereldoorlog raken de discussies over oorzaken en behandeling van het verschijnsel onmaatschappelijkheid tijdelijk op de achtergrond. Dit wil echter niet zeggen dat er in de praktijk in deze periode niets verandert. Integendeel, juist de oorlogsomstandigheden leiden er toe dat de onmaatschappelijkheidsbestrijding min of meer toevalligerwijs de richting uitgaat die Querido in 1937 voor ogen stond.¹

Het begint allemaal in mei 1940 met het bombardement op Rotterdam. Grote delen van de stad liggen in puin. Er zijn doden, gewonden en zo'n 85.000 daklozen. Velen van deze laatste groep vinden zelf onderdak, anderen worden door het Bureau Afvoer Burgerbevolking (BAB), een onderdeel van het Departement van Binnenlandse Zaken, ondergebracht bij particulieren of in noodthuizen. De dakloze gezinnen uit de arbeiderswijken in de Rotterdamse binnenstad en het havengebied vormen een probleem voor het BAB. In verband met hun levenswijze wil niemand deze gezinnen onderdak verschaffen. Het BAB vindt het trouwens onverantwoord om deze asocialen of zwak socialen, zoals ze genoemd worden, bij particulieren onder te brengen. Waar moeten ze dan naar toe? Besloten wordt om de groep te splitsen. Alleenstaanden worden geëvacueerd naar een grote stenen loods, Vluchtelingenkamp Hoek van Holland genaamd. Gezinnen brengt men onder in een voor dit doel gebouwd complex van 188 noodwoningen aan de rand van Rotterdam op de Noorderkanaalweg.

Het kamp in Hoek van Holland krijgt personeel om toezicht te houden op de mensen, een directeur, een leider, een hulpleider en twee verpleegsters. Een vlakbij gelegen politiepost met politiehonden verleent zonedig bijstand. A.I.J. Diemers, directeur van het kamp Hoek van Holland:

Asocialen

'En ofschoon we nog niet kunnen spreken van een perfect functionerende opberging, zoo was aan de leiding van het kamp in de blijvende politiemacht een wapen in handen gegeven van niet te onderschatten betekenis. Bij een of andere rel, die natuurlijk dagelijks voorkwam, was een rondte van een veldwachter of marechaussee voldoende om de orde te herstellen en die elementen, die op een opstootje rekenden, bij voorbaat al voor den verderen dag geheel uit te schakelen. Zonder deze macht was ieder werk nutteloos geweest'.²

Na enige tijd komt de kampleiding tot het inzicht dat opbergen alleen niet genoeg is, de mensen moeten ook iets omhanden hebben. Vrouwen worden daarom aangespoord huishoudelijk werk te gaan doen, enigszins geschoolde mannen krijgen werk in de omgeving en de overige mannen worden op een proefboerderij aan het werk gezet. Diemers over deze periode:

'Er werd gewerkt en de stemming was best. (...) Tucht en werk waren in een gesloten gemeenschap niet alleen mogelijk, maar ook van groote opvoedende waarde gebleken'.³

In 1942 wordt kamp Hoek van Holland door de Duitsers gevorderd voor eigen gebruik. De kampgemeenschap valt uiteen. Waar de ongeveer 400 Rotterdammers terecht gekomen zijn, is niet meer na te gaan. Diemers is teleurgesteld over dit plotselinge einde van zijn werk. Het met behulp van de sterke arm isoleren van asocialen in een kamp, gecombineerd met verplichte tewerkstelling, biedt volgens hem grote mogelijkheden voor heropvoeding. Een nieuwe kans om zijn bevindingen aan de praktijk te toetsen, laat echter niet lang op zich wachten.

In 1942 moet op bevel van de Duitsers een deel van het Nederlandse kustgebied ontruimd worden in verband met de aanleg van verdedigingswerken. De mensen die er wonen worden door het BAB elders in het land ondergebracht, meestal bij particulieren. Net als in mei 1940 in Rotterdam durft het BAB het nu weer niet aan om gezinnen die als asociaal te boek staan bij 'normale' burgers onderdak te brengen. Beter lijkt het om de bewuste gezinnen apart van de rest van de bevolking te huisvesten. Het oog valt op leegstaande kampen van de vooroorlogse werkverschaffing in Groningen, Friesland, Drenthe, Overijssel, Gelderland en Noord-Brabant. Vooral in de provincies Drenthe en Overijssel zijn veel van dergelijke kampen. In totaal gaat het om ca. veertig kampen. Hun officiële naam wordt Rijksevacuatie-

kampen voor Oorlogsslachtoffers, in de wandeling heeft iedereen het over kampen voor asocialen.

De kampbevolking is een bonte mengeling van uiteenlopende personen. Dit komt omdat diverse gemeenten van de gelegenheid gebruik maken om allerlei gezinnen die hen om wat voor reden dan ook niet aanstaan op transport naar het oosten des lands zetten. Vooral in Den Haag is dit het geval. De voornamelijk uit NSB-ers bestaande sociale politie houdt ware klopjachten in de stad en een ieder die niet gewenst is, wordt op de trein naar Drenthe gezet. Het BAB hanteert ook vreemde criteria. Het rekent bijvoorbeeld gezinnen, die in verband met het grote aantal gezinsleden moeilijk te huisvesten zijn, gemakshalve ook tot de 'asociale elementen'. Er is geen wettelijke grondslag om mensen zomaar in kampen te zetten. Toch berusten de meesten, die dit lot treft, in deze situatie. Het evacuatiebevel, waarmee hun de toegang tot hun eigenlijke woonplaats wordt ontzegd, maar dat hen niet verplicht om in de kampen te blijven, werkt blijkbaar intimiderend genoeg.

Ook gedurende de rest van de oorlogsjaren worden er gezinnen naar de kampen gestuurd. Meestal gaat het om arme mensen die om de een of andere reden hun huis kwijt zijn. Een van hen is J.Q. van der Pas. In 1943 komt hij met zijn ouders en twee zusters in een van de kampen terecht.

'We woonden in het dorpje Moerdijk. In 1941 werden we op straat gezet omdat m'n ouders de huur van f.3,50 per week niet konden betalen. Toen kwamen we in een krot langs de dijk terecht, waar we twee jaar hebben gewoond. In 1943 beslisten de Duitsers dat die huizen afgebroken moesten worden, want ze stonden in de weg bij luchtgevechten boven de haven. Toen stonden we dus op straat. Komt de burgemeester en die zegt: "Jullie gaan lekker naar een kamp, kamp Schut in Ede, daar hebben jullie het goed." Meer werd er niet over verteld, we konden ons er geen voorstelling van maken. We waren niet de enigen, de hele straat moest verhuizen. Waar die heengingen weet ik niet. Wij waren natuurlijk "bekend" omdat we de huur niet konden betalen en we zaten echt in een krot, het armste van het armste. We werden daar gek van de vlooiën en er was niets tegen te doen. M'n vader z'n vak was eigenlijk klompenmaker. Maar hij is ermee gestopt, want het was niks meer met die klompen. Alles ging fabrieksmatig. Toen kwam hij bij de Spoorwegen, los werk aan de rails. En hij heeft ook in de werkverschaffing gezeten. Allemaal laag betaalde baantjes, waar je geen gezin van kon onderhouden. We hadden ook niks toen we naar dat kamp moesten, een koffertje met kleren.... M'n ouders lieten het allemaal maar gebeuren. Ze waren

gewend om geleefd te worden door anderen. En waarom, omdat ze arm waren. Je had niks te vertellen als je arm was, je kon niet eens je mond open doen. Kamp Schut was ook een kamp van de werkverschaffing. Het waren ongezellige barakken met schotten als afscheiding van de slaapkamers en hoge raampjes, waardoor je niet naar buiten kon kijken. Het was er kaal, maar wel schoon en er waren gelukkig geen vlooiën en luizen'.

De andere kampen zien er net zo uit als kamp Schut: slecht onderhouden, enkelwandige houten barakken. Ze liggen alle op grote afstand van de bebouwde kom. Het aantal woningen varieert van twaalf tot veertig per kamp. Elke woning bevat twee vertrekken, een woonkamer en een slaapkamer. De slaapplekken zijn van elkaar afgescheiden door schotten. De woningen zijn niet aangesloten op waterleiding of riolering. Overdag kunnen de bewoners de centrale w.c.'s gebruiken, voor 's nachts heeft ieder gezin een kiepelton achter de kastdeur staan. Water kan men uit het waslokaal halen. Elk kamp heeft een kantine en een centrale keuken waar de gezinnen de warme maaltijd kunnen afhalen. Op de kachel die in iedere 'woonkamer' staat, mogen de gezinnen zelf thee of koffie maken. De kampleiding beheert de distributiebonnen van alle gezinnen. Ze krijgen wekelijks hun rantsoenen thuisbezorgd. Aanvankelijk berust de leiding van de kampen bij het al voor die tijd aanwezige personeel. Een beheerder/kok al dan niet met echtgenote of andere hulp zorgt voor de dagelijkse gang van zaken. Na enkele maanden komt het BAB tot de slotsom dat dit personeel ongeschikt is om toezicht te houden op de 'asociale' gezinnen, waardoor het in de kampen een grote puinhoop dreigt te worden. Mannen werken nauwelijks, kinderen gaan niet naar school en onreinheid, onzedelijkheid en vernielzucht tieren welig. Om orde op zaken te stellen besluit het BAB om per 1 mei 1943 per provincie een zogenaamde Commandant Evacuatie Kampen aan te stellen. Deze moet ervoor zorgen dat de gezinnen begeleid en in toom gehouden worden. Met dit doel mag de commandant ook extra personeel aantrekken.

Diemers wordt benoemd als Commandant Evacuatie Kampen in Drenthe, de provincie waar de meeste kampen liggen. De Commandanten Evacuatie Kampen krijgen ten gevolge van de verwarde oorlogstijd ruime armslag om naar eigen goeddunken te handelen. Hierdoor kan de behandeling der geëvacueerde gezinnen per provincie nogal verschillen. Diemers bijvoorbeeld, ervaren door zijn pioniersarbeid in Vluchtelingenkamp Hoek van Holland, ziet opnieuw een mogelijkheid om zijn heropvoedingsideaal in praktijk te brengen. Net als

A. IJ. Diemers

in 1940 in Hoek van Holland wordt het zijn eerste zorg alle mannen die daartoe lichamelijk in staat zijn aan het werk te krijgen. Degenen die geen werk in de omgeving hebben gevonden moeten naar een speciaal werkkamp, van waaruit zij één keer in de drie weken met verlof naar hun vrouw en kinderen in het gezinskamp mogen. Zogenaamde 'kwaadwilligen' worden enige tijd naar een 'strafkamp' gezonden. Voor 'loslopende vrouwen', onder wie een aantal prostituées, wordt een 'strafkamp voor vrouwen' ingericht. De vrouwen moeten daar bij wijze van werk naaien en verstellen voor 'elders'. Het transport naar het mannen- of vrouwenkamp wordt geëscorteerd door de marechaussee. Diemers plaatst deze mensen voornamelijk op eigen gezag in de strafkampen. Hij rechtvaardigt het weliswaar met een zeer ruime

interpretatie van het evacuatiebevel, maar de wettelijke basis om zoiets te doen ontbreekt. De gang van zaken in de 'gewone' gezinskampen verandert eveneens na Diemers komst. Zoals gezegd wordt van de nog aanwezige mannen geëist dat zij werken. Van alle inkomsten moet een bijdrage betaald worden in de kosten van huisvesting en voeding. Tien procent van het loon krijgt het gezin bij wijze van zakgeld weer terug.

Voor zover mogelijk komt er in ieder kamp een sociaal verzorgster wonen en werken. Haar taak is het om de vrouwen beter te leren huishouden. Een costumière gaat de vrouwen knip- en naailes geven, zodat ze van oud weer nieuw kunnen maken. En dan de kinderen. In kampen waar meer dan vijftien kleuters zijn, wordt een fröbelonderwijzeres aangesteld. Leerplichtige kinderen bezoeken de dorpschool in de omgeving en voor de zogenaamde achterlijke kinderen - volgens een test, in alle Drentse kampen gehouden, zou 14% van de kinderen debiel zijn - komt er een kinderinternaat. Omdat het volgens Diemers beter is dat de oudere jeugd zich buiten de kampsfeer ontwikkelt, worden er jongens- en meisjesinternaten in gebruik genomen: een voor meisjes en een voor jongens van 12 tot 14 jaar en een voor meisjes en een voor jongens van 14 tot 18 jaar.

Vaste bezoekers van de kampen zijn de districtsverpleegster en de geestelijke verzorgers. De eerste controleert bijvoorbeeld alle bewoners regelmatig op hoofd- en schaamluis. De laatste, een dominee en een pastoor uit de omgeving, organiseren godsdienstige bijeenkomsten in de kantines en leggen huisbezoeken af. Van de algemene kampregels zijn de belangrijkste dat 's avonds om tien uur door de leiding centraal overal het licht uitgedaan wordt en dat het ongevraagd verlaten van het kamp bestraft wordt met inhouding van zakgeld of voedsel.

De gang van zaken in de evacuatiekampen in de overige provincies is ongeveer gelijk aan die in de kampen in Drenthe.

Na ruim een jaar volgens bovenstaand stramien gewerkt te hebben, zijn Diemers en zijn collega in Overijssel niet ontevreden over het resultaat. Er heerst rust en orde in de kampen. De mannen werken, de kinderen gaan naar school en de gezondheidstoestand van de bewoners is goed. De conclusie die zij trekken uit een jaar werken met asociale gezinnen luidt:

'Gezinnen, los van het oude milieu in een nieuwe omgeving samengebracht onder goede leiding, staan veel opener voor maatschappelijke maatregelen'.⁴

De opzichter van het Utrechtse heropvoedingscomplex Houtplein, die verschillende kampen bezocht heeft, schrijft enthousiast:

'In de volkomen isolatie ligt de groote kracht der opvoeding. (...) Uit ervaring weten we, dat de stad een slechte invloed heeft op de a-socialen. De stad toch geeft aanleiding tot het uitbroeien van allerlei complotten, zoowel op crimineel als op sexueel gebied. De Drentsche heide geeft de zoozeer gewenschte afzondering. (...) Er ligt hier voor het Rijk een groote taak om in overleg met de Gemeenten te komen tot een grootsch plan, waardoor het mogelijk zal worden de hinderlijke bevolking af te voeren'.⁵

Deze periode van betrekkelijke tevredenheid - althans bij de kampeiding - duurt niet lang. Als in september 1944 Zuid Nederland bevrijd wordt, is het gedaan met de rust en orde in de kampen. Voordien gebruikte de leiding, om iemand tot het gewenste gedrag te krijgen, nogal eens het dreigement dat hij of zij op transport naar Duitsland gesteld zou worden. Nu werkt dat niet meer. De mensen laten niet langer van alles met zich doen. Zodra ook Noord Nederland bevrijd wordt, voelen de kampbewoners zich als het ware dubbel bevrijd. De kampen stromen leeg, ieder vertrekt naar zijn eigen woonplaats en Diemers schrijft wanhopig aan de directeur van het Centraal Bureau Verzorging Oorlogsslachtoffers (CBVO), de na-oorlogse naam van het Bureau Afvoer Burgerbevolking:

'Anderhalf jaar hebben we gewerkt met overreding en verzoeken, nu is het afgelopen, het werk stort als een kaartenhuisje in elkaar. Men gaat rustig weg, met of zonder bonkaart en men vindt wel onderdak en eten elders, vrij van het gediciplineerde kampleven, zonder werk en moeite. Controle is er niet meer op de wegen, dus niemand houdt ze tegen. Ons gezag is weg en het is momenteel natuurlijk niet te doen, het besluit van den Opperbevelhebber (Diemers doelt hier op het evacuatiereglement) nog eens als dekmantel te doen fungeren'.⁶

Hij vervolgt zijn brief met een vurig pleidooi voor wettelijke maatregelen, waardoor gezinnen gedwongen kunnen worden om in de kampen te blijven en zich aan de daar geldende regels te houden. Diemers staat in deze opvatting niet alleen. Collega's, ambtenaren, juristen, geestelijken, artsen en psychiaters zijn dezelfde mening toegedaan. Over evacuatie die toch alleen maar voor de duur van de oorlog was bedoeld, wordt niet meer gesproken. Nu men bijna toevalligerwijs ontdekt heeft, dat asociale gezinnen in een geïsoleerde omgeving, ver weg van hun eigen woonplaats beter heropvoed kunnen wor-

den, komt er een ware lobby op gang, die het voortbestaan van de Rijksevacuatiekampen voor Oorlogsslachtoffers beoogt.

Intussen worden de kampen zo goed en zo kwaad als het gaat open gehouden. Het CBVO brengt alle mogelijke dakloze gezinnen in de kampen onder dak. Er worden bijvoorbeeld gezinnen opgenomen die op Dolle Dinsdag naar Duitsland waren gevlucht en nu weer terug zijn gekomen of gezinnen waarvan de man wegens NSB-lidmaatschap is geïnterneerd. Hoewel de rijksoverheid dit lukraak opnemen van gezinnen verbiedt, werkt ze er in juli 1945 aan mee dat een aantal 'asociale' gezinnen uit Rotterdam op transport gesteld wordt naar de Drentse kampen. Wat er allemaal voorafgegaan is aan dit transport, vormt een op zichzelf staand verhaal.

DE ROTTERDAMMERS

We moeten hiervoor teruggaan naar mei 1940, het bombardement op Rotterdam. Zoals gezegd zat het Bureau Afvoer Burgerbevolking met de dakloze 'zwak-sociale en asociale' gezinnen uit de binnenstad en het havengebied in zijn maag. Een deel van deze groep werd ondergebracht in het Vluchtelingenkamp Hoek van Holland. De rest zwierf van school naar noodtehuis en werd uiteindelijk aan het eind van 1940 in een complex noodwoningen aan de Noorderkanaalweg aan de rand van de stad gehuisvest.

Dit complex van houten noodwoningen was op verzoek van het Gemeentelijk Bureau Huisvesting speciaal voor deze mensen gebouwd; samen met de Gemeentelijke Dienst van Sociale Zaken oefende zij het toezicht uit op de bewoners. Twee sociaal werksters - de bewoners noemden hen 'de zusters' - namen hun intrek op de Noorderkanaalweg (NKW); zij woonden in een aparte barak. Twee wijkagenten deden dagelijks de ronde. In de loop van de eerste oorlogsjaren bleken zich onder de bewoners van de NKW toch ook nogal wat 'goede gezinnen' te bevinden. De gemeentelijke autoriteiten besloten dat deze zo snel mogelijk elders in de stad gehuisvest moesten worden, de NKW was immers bedoeld voor asociale gezinnen. Dit was echter gemakkelijker gezegd dan gedaan. Er was een groot tekort aan woningen in Rotterdam en voor wie van de NKW kwam, was het helemaal moeilijk om iets te vinden, wegens het stempel 'asociaal' dat die buurt toen al had. Men vond een tussentijdse oplossing door 'sociale' en 'asociale' gezinnen aan de NKW zo ver mogelijk uit elkaar te

plaatsen. De straatjes werden alfabetisch genummerd van A tot en met N. 'Goede' gezinnen werden in A t/m C geplaatst, 'overgangsgeval- len' in E t/m H, 'asocialen' in J t/m N. D en I werden gereserveerd voor noodgevallen. Hoe verder in het alfabet men woonde, des te aso- cialer men door Sociale Zaken bevonden was.

Inmiddels was het najaar 1944, de hongerwinter stond voor de deur. Sander Roodbol, die in 1943 met zijn ouders en broer en zuster aan de NKW was komen wonen:

'Alles verliep daar op de Noorderkanaalweg eigenlijk vrij normaal tot de hongerwinter begon. Denkt u eens even in...d'r was geen eten meer, geen stokerij, maar wel hout in overvloed, want het hele complex was van hout. Juist... toen zijn we gaan slopen om de kinderen in leven te houden. Nou, waar begin je dan mee? Met een kastdeur, dan nog één, enzovoort. Wij hadden twee huizen naast mekaar vanwege ons grote ge- zin. Dus wij begonnen in één huis te trekken, het andere was voor de sloop. Inmiddels hadden de beter gesitueerden aan de overkant van het kanaal in Hilligersberg die houtmassa ook ontdekt. Die kwamen naar ons toe en boden voor een zak met gehakt hout vijf kilo aardappelen of een heel brood. Nou, ga maar na, wat bleef er van dat dorp staan?...Niente meer, niente. Wij hadden dan nog één compleet huis, maar veel mensen hadden alleen de buitenomheining nog staan. Vloeren waren d'r uit, deuren, kasten, van alles. Ik heb er daar veel zien sterven van de ellende. Wij zijn er dan nog gelukkig vanaf gekomen. Geeneen is van de honger gestorven. Dat komt ook omdat ik de hele oorlog aan de roof ben geweest. Mag je ook weten, dat ik dat heb gedaan. En dan mo- gen ze zeggen dat het asociaal was, omdat het daarzo gemeente- eigendom was, dat interesseert me niet. Want als ik morgen m'n kinde- ren geen eten meer kan geven en er komt d'r eentje die zegt: ik geef vijf kilo aardappels voor die deur van jou, dan gaat die deur d'r uit, vandaag nog'.

Andere vroegere bewoners van de NKW, vertellen soortgelijke ver- halen als Roodbol. Over al het hout dat daar feitelijk voor het grijpen lag of over aardappelschillen die op een gegeven moment zelfs lekker smaakten en niet te vergeten over de grote saamhorigheid onder de bewoners.

Op de bureaus van Sociale Zaken, Huisvesting en Politie werd in- tussen koortsachtig overlegd over de erbarmelijke situatie aan de NKW. Het was niet zozeer de toestand waarin de bewoners verkeer- den, die de ambtenaren zorgen baarde. Zij maakten zich druk over de huizen waarvan steeds minder overbleef. Volgens de twee wijk- agenten liep de schade ten gevolge van 'diefstal van gemeente-

eigendommen door onbeschaamde vernielingen' al in de duizenden gulden. Een ambtenaar van de Dienst van Sociale Zaken, J. Geijs, stelde als eerste voor om de NKW-bewoners te deporteren naar de Rijksevacuatiekampen in Drenthe en Overijssel. Al eerder had hij in ambtelijke rapporten zijn visie op de 'asociale mens' uiteengezet. Hij beschouwde asociaal gedrag als een kankergezwell in de maatschappij. Alleen door afzondering en dwang zou men er iets tegen kunnen uit- richten. 'Chronisch asocialen' konden volgens Geijs maar beter ge- steriliseerd worden. Zijn voorstel om de NKW-bewoners naar de eva- cuatiekampen te deporteren, viel in goede aarde bij de andere ambte- naren van de Dienst Sociale Zaken. Er werd contact opgenomen met het BAB, maar dit weigerde om zoveel Rotterdamse gezinnen op te nemen in de kampen. Strikt genomen waren de NKW-bewoners na- melijk geen oorlogsevacués, ze hadden toch een dak boven het hoofd. In dat geval ontbraken de wettelijke bepalingen om mensen af te voe- ren naar de evacuatiekampen, aldus het BAB.

Zonder dat er iets aan de situatie op de NKW verbeterde, brak ten slotte de dag van de bevrijding aan, 5 mei 1945. De oorlog was afgelo- pen, de Canadezen trokken feestelijk Rotterdam binnen. A. Dekker, die de oorlog in Duitse werkkampen had doorgebracht, kwam in mei 1945 terug bij zijn familie aan de NKW.

'Ik schrok me rot. In plaats van muren zag ik dekens hangen, deuren wa- ren eruit en van binnen de vloeren helemaal weg. Allemaal verstookt, bij mijn ouders ook. De mensen leken wel lijken. Zestig-zeventig procent van de mensen was over, de rest was dood van de honger'.

Het Canadese 32te detachement Civil Affairs stelde al snel een onder- zoek in naar de situatie aan de NKW. Eind mei verscheen een rapport van Majoor Fraser.

'The state of the people living in the wooden houses could not have been worse. They were suffering from every form of evil - hunger, lack of clothing (particularly shoes), lice, fleas, skin-diseases and general filthi- ness due to lack of washing facilities. Their furniture and even the houses themselves had during the starvation winter of 1944 been used as fire for the stoves. A proportion of the people were suffering from advanced forms of starvation, T.B. and gangrene. Both the morals and the morele of the people was at very low ebb'.⁷

Terwijl de diverse gemeentelijke instellingen van Rotterdam zich nog steeds afvroegen wat ze met de bewoners van de NKW aan moesten,

trokken de Canadezen hun eigen plan. Zonder overleg met wie ook, reden ze op 11 juni 1945 met vrachtwagens naar de NKW. Ze laadden de bewoners in en brachten ze via het Sportfondsenbad, waar ze ontluisd en gewassen werden, naar het Emigrantenhotel van de Holland-Amerika lijn. Mevrouw N. Dekker, zuster van A. Dekker en later getrouwd met S. Roodbol:

't Was een chaos van militaire wagens van de Canadezen. Het kwam heel onverwachts. Eerst brachten ze ons naar het Sportfondsenbad. Daar werd je gewassen en alle kinderen werden kort geknipt. Mijn zusje had van dat mooie lange haar, die kreeg een jongenskoppie. Dat zal wel vanwege de luizen geweest zijn, denk ik. Toen we gewassen, geknipt en met DDT bespoten waren, moesten we met een kale kop zo naar buiten. Ik heb me later wel eens afgevraagd hoe we in dat Emigrantenhotel hebben kunnen wonen. We hadden allemaal kleine hokkies van twee bij één en daar stonden twee stapelbedden in. Meisjes bij elkaar, jongens bij elkaar en de ouders hadden ook zo'n hokkie apart'.

Sociale Zaken was niet erg gelukkig met deze Canadese actie. Het bood geen definitieve oplossing en zoveel mensen op een kluitje bij elkaar zou, alle goede zorgen van de Canadezen ten spijt, een onhoudbare toestand opleveren. Dat meldden trouwens al spoedig de Binnenlandse Strijdkrachten die het hotel en zijn bewoners bewaakten. Weer kwam het idee op om de bewoners naar de evacuatiekampen in Drenthe en Overijssel te sturen. Er werd overlegd tussen Sociale Zaken Rotterdam, het Militair Gezag en het Centraal Bureau Verzorging Oorlogsslachtoffers en dit keer leverde het resultaat op. Het CBVO stemde nu toe in 'evacuatie' naar het oosten op voorwaarde dat de minister van Binnenlandse Zaken zijn toestemming gaf. Twee dagen later kwam die toestemming al. Zo was iedereen het ten slotte eens geworden. Ook Diemers, die als Commandant Evacuatiekampen Drenthe bij het overleg betrokken werd, deelde mee dat de plannen hem als muziek in de oren klonken.

Het enige probleem dat nog restte was hoe de Rotterdammers in Drenthe te krijgen én te houden. Zij wisten nog van niets. Zouden ze zich zonder slag of stoot laten wegbrengen? En hoe kon men hen ervan weerhouden om linea recta weer naar Rotterdam terug te keren? Men vond de oplossing in de vorm van een evacuatiebevel, net als tijdens de oorlog gebeurd was. Ambtenaren van Binnenlandse Zaken durfden dit wel te verantwoorden, de minister had zich immers in beginsel akkoord verklaard met de evacuatie van deze groep 'asocialen' naar de Drentse kampen. Bovendien zou het veel te lang duren als

men een officiële wettelijke regeling moest afwachten. Het evacuatiebevel luidde:

'Als gevolg van wanbewoning, voortvloeiende uit onmaatschappelijke gedragingen, waardoor er in de Gemeente Rotterdam voor U en Uw gezin voor het oogenblik geen woonruimte beschikbaar is, wordt U, op grond van de beschikking van de minister van Binnenlandse Zaken, dd 27 juni 1945, gelast, de Gemeente Rotterdam op Vrijdag 13 juli 1945 om 6 uur te verlaten, teneinde te worden ondergebracht in het onder het Centraal Bureau Verzorging Oorlogsslachtoffers ressorteerende kamp in de provincie Drenthe'.⁸

Men wilde geen paniek onder de bewoners veroorzaken, daarom was alles in het grootste geheim voorbereid en kregen de betreffende gezinnen hun evacuatiebevel pas op het moment van vertrek. Om het bevel kracht bij te zetten werd het Emigrantenhotel omsingeld door politie met geweren in de aanslag. Acht Canadese vrachtwagens stonden klaar. Aanvankelijk hadden de Canadezen zich verzet tegen de uitzending naar Drenthe, zoals de Rotterdamse autoriteiten het transport noemden. Later legden zij zich erbij neer en stelden zij zelfs hun vrachtwagens ter beschikking. Uit het verslag dat zij van deze gebeurtenis maakten, wordt duidelijk hoe het verder ging.

'Everything had to be done very quietly, for the idea was to get all the people downstairs with their few possessions, explain the whole plan and get them into the coaches before they had time to panic and run wild. It was like planning to capture a wild pony. Things began to take on the appearance of a Commando Raid. In the grey light of dawn we stood talking in whispers, while the police, who had seemed such jovial, friendly people became stern, unbending figures. As they spread a cordon round the building, guarding every exit of the harbour, one became aware that they all carried Sten guns. The same struggle was going on in all our hearts: these people were our friends, they had trusted us, and yet, here we were going to force them to live in a strange part of the country (...) We went round from room to room, asking them to dress immediately, and come downstairs, bringing their possessions. (...) The police followed close behind, but we tried not to let that be too obvious, as we wanted to avoid force, depending more on the peoples' faith in us. (...) As all the people went downstairs the rooms were closed and guarded by the police. (...) Some were shouting, some crying, some arguing, all clutching little bundles and bags. At the door the Social Affairs representative was calling their names. (...) Backwards and forwards we went again, carrying their babies, letting them write little notes to their relations in Rotterdam, trying hard to fight back our own tears which were very near the surface'.⁹

Niet iedereen uit het Emigrantenhotel werd op transport gesteld naar Drenthe. 'Goede' gezinnen mochten in Rotterdam blijven. Ze kregen enige tijd later een woning aangeboden in weer een nieuw nooddorp, nu in Overschie. Met het eerste transport vertrokken 28 gezinnen. In augustus en september waren er nog twee transporten naar Drenthe. In totaal zijn minstens 40 gezinnen door de gemeente Rotterdam naar Drenthe 'uitgezonden'. Onder hen waren de families Dekker en Roodbol. Mevrouw Dekker:

'Op een dag, 's ochtens heel vroeg om vijf uur, werden we wakker gemaakt. We moesten allemaal in de eetzaal komen en daar wemelde het van de B.S.-ers en politie, geweren in de aanslag. Namen werden afgeroepen en die moesten allemaal naar buiten. Daar stonden de vrachtwagens klaar. In die vrachtwagen zat er eentje met een geweer naast me. Vreselijk was het, ik voelde me gewoon een gevangene. Ik wist niet wat er gaande was, het ging allemaal zo onverwachts. Ik was bang, net als in de oorlog. Je weet gewoon niet wat je overkomt. Je beseft nog geeneens: is de oorlog nou afgelopen of niet? Eentje maar heeft zich verzet. Hij is in mekaar geslagen. Ze bestempelden ons maar gewoon als asocialen en dat is iets verschrikkelijks. En ik weet hoe mijn ouders zijn geweest. Voor de oorlog woonden wij in Crooswijk. Mijn vader had daar een schoenmakerij. In de crisistijd werd hij werkloos en belandde uiteindelijk aan de steun. We hadden het toen heel arm. Maar mijn vader heeft altijd hard gewerkt voor zijn gezin en mijn moeder heeft altijd voor het huisgezin gezorgd. Daarom vind ik het zwartmakerij. Ze moesten eens weten wat wij allemaal hebben doorgemaakt'.

De familie Dekker vertrok met het eerste transport op vrijdag de dertiende juli. De familie Roodbol, die overigens op de lijst van 'goede' gezinnen die in Rotterdam mochten blijven, stond, was desondanks in september aan de beurt. Roodbol:

'Op drie september 1945, de verjaardag van mijn moeder, werden wij verbannen naar Drenthe. Ik was toen achttien jaar. Het heeft me altijd verbaasd dat er onder al die mensen nooit één is geweest, zelfs mijn vader niet, die een proces is begonnen tegen de gemeente Rotterdam. Want 't was gewoon vrijheidsberoving, een deportatie van mensen waar ze mee opgescheept zaten, maar die ze zelf altijd op een klusje bij elkaar gehouden hebben. En dat kun je niet vergeten. Dat mag je rustig weten, ik heb nog wel eens nachten erbij dat ik droom dat ik ineens teruggebracht ben hier vanuit dit huis, dat ik ineens weer op 't kamp zit met m'n hele ploegie. Dan denk ik, verdomme, hoe kom ik hier nou weer terecht?'

Tot een proces tegen de gemeente Rotterdam is het inderdaad nooit gekomen. Er was zelfs maar een enkeling die zich verzette tegen het transport. De meeste mensen beseften waarschijnlijk nauwelijks wat er precies gebeurde. De overdonderingstactiek van de gemeentelijke autoriteiten was daarop juist gericht geweest. Ook later, eenmaal in de Drentse kampen aangekomen, was er geen sprake van verzet. Men was uitgeput van alle ellende tijdens de oorlog en de nasleep ervan. Alles, ook in een kamp in Drenthe zitten, was beter dan wat men achter zich had.

RIJKSEVACUATIEKAMPEN WORDEN GEZINSOORDEN

Diemers is verheugd over de komst van de Rotterdamse gezinnen naar Drenthe. Het betekent immers dat zijn werk in de kampen voorlopig door kan gaan. Bovendien duidt het feit dat de minister zelf zijn toestemming heeft gegeven erop dat men op hoog niveau nu toch ook de waarde van de kampen begint in te zien.

Diemers betreft de aanwezigheid van de Rotterdamse gezinnen ook bij zijn lobby voor wettelijke maatregelen die het mogelijk moeten maken om dwang op de gezinnen uit te oefenen. Zodra hij vernomen heeft dat de Rotterdammers naar Drenthe komen, probeert hij eerst van het CBVO gedaan te krijgen dat het hem de macht geeft 'om met haast politionele bevoegdheid te regeren'. Wanneer dit niet lukt grijpt hij iedere gelegenheid aan om zijn ongenoegen over de situatie te uiten.

'Zooals ik reeds in één mijner vorige rapporten opmerkte, was het natuurlijk zeer dwaas, dat deze mensen overgebracht met zeer veel machtsvertoon, hier zonder bewaking achterbleven(...) Desondanks profiteer ik toch van deze onvolmaaktheid, door iedere maal te wijzen op het feit, dat het natuurlijk voor mij een klein kunstje is evenveel politiemannen te mobiliseren, als hen gebracht hebben, maar dat ik begin met vertrouwen te schenken. Dit is natuurlijk niet al te lang vol te houden en dag op dag missen we de wet en de macht, die achter dit werk moet staan'.¹⁰

De klachten van Diemers en anderen lijken indruk te maken. Minister Beel brengt een bezoek aan de kampen en korte tijd later schrijft hij aan de ministerraad, dat het noodzakelijk is dat er wettelijke voorzieningen getroffen worden waardoor de kampleiders voortaan orde en tucht kunnen handhaven. Over het voortbestaan van de evacuatie-

kampen is hij - en zijn andere ministers van Binnenlandse Zaken na hem - minder uitgesproken. Het lijkt erop dat men op het ministerie niet goed weet wat men aan moet met de kampen. Voor de hand liggend zou zijn om de evacués weer naar huis te sturen, de oorlog is immers afgelopen. Dat is echter niet mogelijk in verband met de grote woningnood. Daarbij stellen de verschillende gemeenten van herkomst zich uiterst afwijzend op ten aanzien van de terugkeer van hun 'asociale' medeburgers. Anderzijds wordt het ministerie bestookt met boze brieven van Drentse en Overijsselse burgemeesters, die zich afvragen waarom juist zij worden opgescheept met het schuim der grote steden. Degenen die bij de onmaatschappelijkheidsbestrijding betrokken zijn, de mensen van de praktijk en de theoretici, doen op hun beurt juist een beroep op het ministerie om het werk in de kampen toch vooral voort te zetten, nu men misschien eindelijk de goede weg ingeslagen is.

Het resultaat is een tweeslachtige opstelling. Aan de boze burgemeesters antwoordt de minister dat hij zo snel mogelijk tot liquidatie van de kampen wil overgaan en dat er in ieder geval geen nieuwe gezinnen zullen worden opgenomen. Tezelfdertijd besluit het CBVO, onderdeel van het ministerie, een groter accent op 'sociale verzorging' te leggen, meer personeel aan te nemen en selectief nieuwe gezinnen te gaan opnemen. De minister verbiedt dit niet. In 1948 zegt hij in de Tweede Kamer nog eens dat hij ernaar streeft om de gezinnen binnen twee jaar naar hun eigen woonplaats te brengen. In de loop van hetzelfde jaar wordt de benaming Rijksevacuatiekampen echter officieel veranderd in Gezinsoorden voor Maatschappelijk Onaangepaste Gezinnen en de minister heeft het dan in de Kamer over een 'proefneming', nadat hem gebleken was dat de toevallig ingeslagen weg tot opmerkelijke resultaten leidde.

De voorstanders van gezinsopvoeding in kampen hebben uiteindelijk het pleit gewonnen. Het werk in de kampen, voortaan dus gezinsoorden genoemd, kan verder gaan. Er is weliswaar nog geen wettelijke regeling die gezinnen kan dwingen om te blijven, maar vooralsnog heeft de woningnood eenzelfde effect. Aan gezinnen die na 1948 in de oorden worden opgenomen, vraagt men bovendien om vooraf een papier te ondertekenen, waarop staat dat zij toestemmen in de opname.

Het aantal kampen is na de oorlog verminderd. In 1949 zijn er nog dertien oorden en enkele internaten, waarin respectievelijk 830 personen en 160 kinderen vertoeven. Ze liggen voornamelijk in de provin-

cies Drenthe en Overijssel. De staat waarin de barakken verkeren is nog net zo bedroevend als tijdens de oorlog.

Sinds het CBVO beperkte personeelsuitbreiding heeft toegestaan, zijn er meer sociaal verzorgsters (maatschappelijk werksters) aange trokken, zodat het niet meer voorkomt dat er één voor vier oorden moet zorgen. De oordleiding is in deze periode globaal als volgt samengesteld: een hoofdleder/ster, die verantwoordelijk is voor de sociale verzorging, een gezinsverzorgster, een jeugdleider, een kinder verzorgster en een manusje van alles. Het verloop onder het personeel is groot en er wordt ook geklaagd dat het moeilijk is om nieuw personeel aan te trekken. Door het zware werk met schaarse middelen in een situatie van afzondering - het personeel woonde ook in het oord - is een baan in een van de gezinsoorden niet erg geliefd. De meesten die er werken zijn nauwelijks opgeleid. Vooral degenen die er langere tijd werken, worden gedreven door een diep verlangen om de minder be deelde medemens hogerop te helpen. J. 't Hart werd bijvoorbeeld aan het eind van de oorlog door een relatie op het ministerie gevraagd om in kamp Schaershoek in Overijssel te gaan werken, hoewel hij niet op geleid was voor dit werk.

'Ik had de algemene leiding in het gezin en het gezinsoord. Voor koken en huishoudelijke problemen voelde ik niets, maar ik interesseerde me voor de problemen in de gezinnen. Op de bibliotheek had ik er over gelezen en zodoende was ik enigszins geïnformeerd over de schare die de wet niet kent. In het begin was er wel een beetje een Leger des Heilsmethode. De Heere zegene u zeggen als zij zeiden, je kan doodvallen. Ik vond het heerlijk om in die troep te zitten, in een gezin met een stuk of wat lui er bij en of ze nou bezopen waren of niet kon me eigenlijk niet zoveel schelen. 't Is heel merkwaardig maar je gaat van ze houden, je ging gewoon aardig met die lui om. De eh...hoe noem je dat nou... de cliënten zeg maar, kwamen ook op de verjaardag van mijn vrouw met een bosje bloemen'.

Mevrouw R. van den Bergh kwam in 1948 vers van de opleiding als maatschappelijk werkster in kamp Kremboong werken:

'Die kampen voor asocialen, dat trok me erg. Op school zeiden ze, daar ga je hardstikke kapot, maar ik vond het mooi werk. Ze hadden mij in kamp Kremboong aangesteld en daar zat ik helemaal alleen met die mensen. Daar kreeg ik een kamertje, precies hetzelfde als wat die mensen hadden. Tja, en daar zat ik dan, wanden waardoor ik alles kon horen van de burens, ruzies, seksuele omgang, alles. En helemaal alleen, ze konden je killen zonder dat er een haan naar kraaide.

Ze hebben mij nooit iets gedaan, maar d'r zijn er genoeg die ze wel wat gedaan hebben. Die agressiviteit van die Rotterdammers was niet mis hoor! Minister Beel was bijvoorbeeld een keer in Stuifzand komen kijken, samen met Diemers. Een heel stel vrouwen kwam toen op hem af. Ze riepen: "En jullie komen maar met dure auto's hierheen en wij hebben nog geneens een broek aan onze reet." En hup, daar ging de hele zaak omhoog en daar stond de minister. Hij wist niet waar hij moest kijken. Diemers zei later: "Ik heb hem gewoon moeten ontzetten, want hij wist zich geen raad."

Ik ben ervan overtuigd, dat er veel dingen waren die we niet goed deden, maar ik weet ook zeker dat er met onze inzet heel veel goede dingen zijn gebeurd. Met de inzichten die je toen had natuurlijk. Nee, ik heb er geen spijt van. 't Was zenuwslopend, maar ik vond het prachtwerk'.

De 'sociale verzorging' van de gezinnen is in deze tijd niet veel anders dan tijdens de oorlog. Mannen worden aan het werk gezet, vrouwen aan de huishouding en kinderen op school of in het internaat. De gezinnen mogen sinds 1947 wel hun eigen warm eten klaarmaken; vlees, groente en aardappelen worden hun door de leiding verstrekt. In deze zelfde periode wordt een begin gemaakt met het bijhouden van rapporten over de gang van zaken in de oorden en over de gezinnen die er verblijven. In deze laatste, de gezinsrapporten, geven personeelsleden hun indruk weer van de gezinnen. Twee voorbeelden uit 1948:

'Oprechtheid is een eigenschap, die bij geen van de gezinsleden, uitgezonderd de vader, te vinden is. Men heeft altijd het gevoel bij deze mensen op zijn qui vive te moeten zijn. Zij willen graag naar de maatschappij terug, maar aan te bevelen is het voorlopig nog niet, want loslopen kunnen zij nog geenszins'.

'Het gezin is en blijft dezelfde door gebrek aan mogelijkheid om uit te groeien; door erfelijkheid en ongezonde constitutie van de moeder. De wortel is ziek, misschien dat een andere voedingsbodem hierop nog invloed heeft, ik weet het niet, wie wel? Toch geen kwaad soort mensen, je moet ze in hun geheel zien en geduld hebben, niets verwachten dan valt het misschien nog mee'.¹¹

Sinds 1946 is er een psychiater bij het werk in de gezinsoorden betrokken, D. Zuithoff. In eerste instantie door Diemers via het telefoonboek te hulp geroepen bij een individueel geval, raakt hij geleidelijk meer verbonden met de gezinsoorden. Het contact resulteert in een aanstelling bij het ministerie van Binnenlandse Zaken. Sindsdien is Zuithoff een vaste bezoeker van de gezinsoorden. Hij loopt bij de gezinnen binnen en bespreekt alle bewoners met de leiding waarbij hij

Ziende blinde,

*Linde en wel zo het was, gezinsoord Linde,
Horende doven, maar ook ziende blinden.
Daar, tussen armoed en boerenweelde
Huisde gedupeerde, door oorlogsdoem misdeelde
In vochtige, afgekeurde kleine hokken
Van hout 'één-planks' in de moerassige hei opgetrokken.
Oorlogsslachtoffers en misdeelde schlemielen,
Die in handen van sluwe bureaucraten vielen.
En wat eerst oorlogsslachtoffer en behoeftig heette,
Mag nu 't genadebrood als asociale eten.
Daar mag men leren opzitten en pootjes geven
en met het oog op woningnood in concentratie leven.
O Kremboong, Stuifzand, Echten en Linde,
Konden je uitgewoonde barakken maar spreken!*

Gedicht uit 1949 van A.C. Weemering, die met zijn gezin van 1945 tot 1953 in gezinsoord Linde verbleef.

gebruik maakt van de gezinsrapporten van het personeel.

Over de resultaten van het werk lopen de meningen nogal uiteen. Diemers is er wel over te spreken. De werkwillegheid van de mannen is volgens hem gegroeid, het schoolverzuim is nihil en ook de verzorging van de woning gaat vooruit, al wordt dit laatste wel bemoeilijkt door de meer dan erge verwaarlozing van de barakken. Ds. J.C. van Eizenga, die de protestantse geestelijke verzorging organiseert, denkt er heel anders over. De chaos in de oorden is zo groot, dat er van geestelijke verzorging geen sprake kan zijn, laat hij in een telegram aan het ministerie weten. De leider van gezinsoord Wyldemerk klaagt eveneens steen en been. Het schoolverzuim is volgens hem juist groot, meer dan 30%. De tuinarbeid van de kinderen loopt slecht. Ze vertrapen de boel en stelen elkaars bloembollen. Verder heeft hij allerlei ordeproblemen met de gezinnen. 'De bewoners hier accepteren zelfs geen bord met verboden toegang voor onbevoegden; dit wordt door hen prompt verwijderd'.

De gezinnen zelf zijn ook ontevreden. Er worden brieven geschreven vol klachten over het werk, de voeding, de kleding, het kostgeld en het verblijf in de kampen als zodanig. Een voorbeeld:

'Wij wonen hier als slaven, ja werkelijk hoor en zoo kan het niet langer ook. Ik wil eerst de zaak eens uitzoeken over kleding. De kinderen worden gedwongen naar school te gaan, goed, zelfs heel mooi, maar de kinderen hebben geen kleren en worden niet geholpen. Ik vind het volgens mij een schande voor ons arme oorlogsslachtoffers, wij gaan gewoon met de dag achteruit. In het begin hadden we nog een heele broek of jurk maar het is nu precies de huishouding van Jan Steen en de mensen roepen je na, het gaat de verkeerde kant uit hoor. Stel je eens voor dat de kinderen van meneer Diemers of Zuithoff zoo liepen, dan weet ik zeker dat het geen maand zou duren of ze zouden gekleed zijn. Waarom zou er nu voor de kampbewoners niet gezorgd kunnen worden, ach het kan, dat weet ik zeker als er maar een goeie wil was'.¹²

Naderhand, in de loop van de jaren vijftig, zal men deze fase in het heropvoedingswerk in de gezinsoorden typeren als het 'trial and error stadium'. De goede wil is er, maar alles staat in de kinderschoenen. Van een systematische heropvoeding is nog geen sprake. Men hanteert geen duidelijke methodiek, het personeel is niet deskundig genoeg en de huisvestingsituatie werkt tegen.

In 1952 breekt er een nieuwe fase aan. Het ministerie van Maatschappelijk Werk wordt opgericht en de gezinsoorden 'verhuizen' van Binnenlandse Zaken naar dit nieuwe ministerie, waar men staat te popelen om te laten zien wat men waard is. Voor de gang van zaken ten aanzien van de gezinsoorden zal dit grote gevolgen hebben. Een groot deel van de oorlogsevacués maakt deze veranderingen niet meer mee. Rond 1953 krijgen de meesten, waaronder de families Van der Pas, Roodbol en Dekker eindelijk een huis in hun oorspronkelijke woonplaats toegewezen.

Hoe kijken zij nu terug op deze periode? Onder de geïnterviewden zijn er velen die met verbittering aan de kampen terugdenken. Nog steeds knaagt het dat men hen indertijd vertelde dat het verblijf in de kampen 'maar voor even' zou zijn, terwijl dat 'even' voor de meesten neerkwam op zeven jaar of langer. Als het gesprek over de kampleiding gaat, vallen regelmatig woorden als 'zakkenvullers' en 'baantjesjagers'. En iets waar men zich ook nu nog zeer boos over maakt, is het stempel asociaal. Keer op keer zeggen zij dat ze oorlogsslachtoffer waren en volstrekt niet asociaal.

W. Weemering is één van hen. Hij kwam in 1945 als jongen van tien jaar via Sociale Zaken en het Rode Kruis met zijn ouders, broers en zuster in kamp Kremboong terecht.

'Toen wij naar kamp Kremboong gingen, waren mijn ouders als het ware gedemoraliseerd en overdonderd. Ze waren feitelijk gewoon niet bij hun volle bewustzijn, want je zou het eigenlijk je grootste vijand nog niet gunnen om naar zo'n kamp te gaan.

Zo'n kamp, dat is niet meer na te vertellen voor mensen die nu in weelde leven, want er was helemaal niks, geen water in huis, geen wc, niks. Het eten ging met mondjesmaat, als de bel ging, werden er rantsoenen uitgedeeld door de kampbeheerder. We sliepen met z'n zevenen op één slaapkamer op britsen met strozakken en van die paardendekens. En overal stond op "Rijkseigendom". Die kampbeheerder ging over alles. Hij had onze stamkaarten en bonnen in handen en m'n vader moest z'n ouderdomspensioentje afdragen en daar kreeg hij dan een zakcentje voor terug, waar hij nog corveewerk voor moest doen ook. Er stond prikkeldraad om het kamp heen, maar ja, dat was ter bescherming tegen de boeren, zeiden ze. Nou, je kan het omdraaien zo je wilt en wij zaten er wel tegenaan te kijken natuurlijk. We werden daar op een boerenschool gedouwd vanwege het leren. Zeven kilometer was die school, maar dat was nog niet zo erg. Erger was dat die boerenmensen dachten dat je een N.S.B.-er was, of een of andere misdadiger. Dus op school gingen ze je ook nog eens uitschelden voor kamphond of kampluis. De kinderen van het kamp werden gepest, geslagen en met modder besmeurd. Ik ben daar heel wat op de vuist gegaan, dat was meer knokken dan leren. Verder was het zo, gezien de menselijke samenleving daar, dat de mensen gewoon afgestompt waren. Je zat geïsoleerd tussen de boerenmensen, we waren ons zelfvertrouwen kwijt. In zekere zin waren wij misleid. Ze beloofden ons van alles, maar als je daar eenmaal zat, kwam je er voorlopig niet meer uit. In zekere zin was het dus vrijheidsberoving. Mijn vader heeft wel eens gezegd: Rusland heeft Sibirië, Nederland z'n Drentse hei. En een heimwee-probleem zat er ook nog bij. Al die acht jaren dat m'n vader in die kampen zat, was z'n hart thuis en dat gaat zitten knagen natuurlijk. Hij heeft ook protestbrieven geschreven naar Den Haag en naar de burgemeester, maar die reageerden niet. En zomaar teruggaan kon niet, want er was geen huis. Er waren daar zoveel mensen die zonder huis zaten. Volgens mij is alles opgezet om bepaalde mensen aan werk te helpen. Eerst was je rijksevacué en toen om het werk te motiveren hadden ze het opeens over asocialen en werd er flink subsidie in de pot gedouwd. 't Ging gewoon om de joppies en anders niks. En maar rapporten schrijven.

Op een gegeven moment zijn een paar van de kinderen bij ons, ik ook, naar een internaat gegaan. Dat was vrijwillig want wij stonden niet onder toezicht. Mijn vader ging van het standpunt uit dat het daar beter was dan op het kamp. Dat was ook zo, je had de verzorging en zo, maar niet de liefde, hè. Die innerlijke verbondenheid met mijn vader en moeder die je ook in de oorlog al had, trok als een magneet. Dus dan krijg je

dat vluchtgevoel, je wou gewoon weer bij het gezin zijn. Vanuit Zeist was het dan liften naar Zwolle en vandaar altijd lopen, daar had je geen verkeer meer. Dan liep je langs al die zandweggetjes Zwolle-Balkbrug-Dedemsvaart-Hoogeveen-Nieuwoord en dan was je weer thuis. Na de watersnood in 1953 mochten we terug naar huis. Toen merkte je ook dat je geestelijk een opsodemieter had gekregen. Ik heb altijd het gevoel gehad dat me iets onrechtmatig ontnomen is. Je hebt eigenlijk geleden waar 't niet nodig geweest had... Hou me ten goede, ik beschuldig niemand, maar onbewust hebben ze veel leed veroorzaakt bij de mensen. Ze wilden mensen helpen, maar ze keken niet naar de achtergronden of de omstandigheden. Zo kun je onbewust aan een kwaai zaak werken. Ik zou het zeer fijn vinden als wij, oorlogsslachtoffers, nou eens gerehabiliteerd zouden worden op hetgeen wat zich daar afgespeeld heeft. Vroeger had je nooit verweer. Je gaat de militaire dienst in, je komt bij een baas te werken, maar je kan nooit en te nimmer - zelfs aan je collega's niet - vertellen wat ik nou aan jullie verteld heb. De mensen hebben daar geen inzicht op. Ze zeggen toch: ja, in de oorlog had je Joodse kampen, dat valt te verklaren, maar als je na de oorlog in een kamp zit, dan zal er wel iets aan de hand zijn. Ik heb er dus nooit over gepraat en dan blijf je nerveus, je hebt toch een deuk gehad. Het is een syndroom geworden en dat syndroom blijft eeuwig en altijd bij de mensen'.

IV

Zieke gezinnen Het denken over onmaatschappelijkheid 1945-1952

Twee en een halve maand na de bevrijding vindt er in de Volkshogeschool Diependaal te Markelo een conferentie plaats over 'het probleem der asociale gezinnen'. Hier pakken de deskundigen de draad weer op van 1937 toen het landelijk congres van de Nederlandsche Vereniging voor Geestelijke Volksgezondheid over het gezin plaatsvond.

Directe aanleiding tot de conferentie is de situatie in de Rijksevacuatiekampen waar 'asociale elementen' verblijven. Volgens de confererenden hebben de oorlogsjaren een extra dimensie aan het onmaatschappelijkheidsvraagstuk gegeven. Het bestaan van onmaatschappelijkheid is nog scherper dan voorheen naar voren gekomen en het is de hoogste tijd om er iets aan te doen. Twee dagen spreekt men in Markelo over de aanpak van 'asocialen' in het algemeen en die in de kampen in het bijzonder. Diemers houdt een gloedvol betoog over het moeilijke maar toch prachtige werk in de evacuatiekampen en de daar behaalde resultaten, vooral met arbeidstherapie. P.J. Piebenga, psychiater, roept de ideeën van Querido in herinnering, zoals hij die uitzette op het congres van 1937: onmaatschappelijkheid is een gezinsziekte en willen we die genezen dan moeten we het gezin isoleren en een behandeling geven, waarbij arbeidstherapie centraal staat.

De theorie van Querido en de praktijk van Diemers en anderen blijken wonderwel op elkaar aan te sluiten. Daarom heerst er op het congres naast de bezorgdheid toch ook een optimistische stemming. Misschien heeft men nu wel de goede weg gevonden om het vraagstuk der onmaatschappelijkheid op te lossen.

Vanuit de praktijk klinkt er één duidelijke noodkreet. De gezinnen in de evacuatiekampen kunnen door niets en niemand gedwongen worden om daar te blijven. Het staat hun vrij het kamp te verlaten als ze dat willen. Daarom zou de regering volgens Diemers 'aan onze liefde en enthousiasme de macht en de wet' moeten geven. Alle aanwezigen op het congres zijn het met hem eens. Wettelijke maatregelen zou-

den het mogelijk moeten maken om de gezinnen die nu in de kampen zitten daar te houden en in de toekomst nieuwe asociale gezinnen onder toezicht te stellen en verplicht her op te voeden. De conferentie eindigt met het besluit om een studiec commissie in het leven te roepen die de mogelijkheden van wettelijke maatregelen moet onderzoeken.¹ Deze studiec commissie onder leiding van Querido is de eerste in een reeks van particuliere en staatscommissies die zich over 'het probleem' buigt.² In 1951 is er uiteindelijk een wetsontwerp ondertoezichtstelling van onmaatschappelijke gezinnen gereed.

In de zes jaren tussen de conferentie in Markelo en het verschijnen van het wetsontwerp verdiept men zich in het verschijnsel onmaatschappelijkheid. Vooral de theorie over de gezinsaanpak wordt verder ontwikkeld.

Het blijft in deze jaren voornamelijk een aangelegenheid van mensen uit de medisch-psychiatrische hoek. Nieuw zijn de geestelijken die zich bij het gezelschap deskundigen voegen. De onmaatschappelijken mogen zich na 1945 in de groeiende belangstelling van kerkelijke zijde verheugen.

DE WEDEROPBOUW

'Wanneer er ooit een tijd is geweest, waarin men de geestelijke volksgezondheid ernstig in gevaar kon achten, dan is het zeker nu wel. Thans, nu de rookwolken van het slagveld gaandeweg optrekken en wij de verwoestingen in hun volle omvang kunnen overzien, ontwaren wij, hoe deerlijk gehavend ons tevoren toch stellig goed gezonde geestesleven er op dit ogenblik uitziet (...) Het gezin is verbroken en uit elkaar gerukt, de school is buiten functie gesteld, de arbeid is ontredderd, de omgangsvormen zijn verruwd, de moraal op ontstellende wijze gezakt, de misdaad heeft overal de kop opgestoken en toont openlijk zonder schroom het schaamteloze gelaat. Kortom het geestelijk leven in ons dierbaar vaderland is ernstig ziek en het is dringend noodig middelen te beramen die de geestelijke volksgezondheid weer op peil brengen'.³

Dit citaat uit het sinds oktober 1945 verschijnende Maandblad *Geestelijke Volksgezondheid* is illustratief voor de bezorgdheid over het geestelijk peil van de Nederlandse bevolking, die na de oorlog alomt heerst. De oorlog heeft volgens velen het geestelijk welzijn deerlijk aangetast. Het resultaat: vervaagde normen, verwilderde zeden en een gehavend gezinsleven. Daarom moet er behalve aan economische wederopbouw ook gewerkt worden aan geestelijk herstel. Hierbij gaat de meeste

aandacht uit naar 'het gezin'. De overtuiging dat Nederland er alleen dan bovenop kan komen, wanneer het gezinsleven hersteld is, leeft sterk. In alle geledingen van de maatschappij, levensbeschouwelijk en politiek, is men het erover eens, dat het gezin de hoeksteen van de samenleving is, waarop alles rust.

In september 1946 organiseert Nederlands Volksherstel, de bekendste organisatie die, onder auspiciën van de kerken, ijvert voor versterking van het gezinsleven en het morele herstel van de bevolking, een landelijke actieweek 'Gezinsherstel brengt Volksherstel'. Op een gezinsdag in het kader van deze actie legt een spreker uit waarom gezinsherstel zo belangrijk is:

'Onze Gezinnen zijn in Nood! Onze gezinnen moet groei en bloei mogelijk worden gemaakt. Het Gezin is immers begin en beginsel. Wáár ligt Neêrlands kracht, door de wisseling der tijden heen, steviger in verankerend dan in zijn flinke gezinnen, in zijn sterk gezinsleven en in zijn degelijke gezinsontplooiing! Verkommert het gezin, dan zullen alle offers vergeefs blijken, dan zijn wij er erger aan toe dan óóit! Gezinsleven en huwelijk zijn door God uitgedacht als bronnen van het leven, de kiemcellen van alle gemeenschap. Wat zal alle materiële herstel ons baten, wanneer die kiemen blijken aangetast... Dáár ligt de gróóteste schade aan ons Volk'.⁴

De uitbreiding van het maatschappelijk werk en het ontstaan van de gezinsverzorging als tak van hulpverlening moeten ook in dit verband gezien worden. De gezinsverzorging is direct na de oorlog in eerste instantie gericht op materiële hulp aan ontwrichte gezinnen en moeders wier krachten gesloopt zijn. Later wordt het immateriële aspect van de hulpverlening belangrijker. Het gaat dan om hulp die erop gericht is vooral de moeders bij te staan bij de ontwikkeling van een gezond gezinsleven.

Bij de strijd voor het geestelijk welzijn en een gezond gezinsleven valt het oog vanzelfsprekend ook op de zogenaamde onmaatschappelijke gezinnen. Deze worden door de tijdgenoten als een extra gevaar beschouwd.

'Het onmaatschappelijke gezin bedreigde reeds voor de oorlog in toenemende mate het geestelijk welzijn van ons volk maar het is thans tot een zodanige intense bedreiging geworden dat niemand er de ogen voor kan sluiten'.⁵

Waarom zijn onmaatschappelijken zo'n bedreiging voor de samenleving? Zijn het er dan zoveel? Men schat het aantal in 'normale' tijden

op 3 à 4% van de bevolking, nu na de oorlog zouden het er meer zijn, ongeveer 8%. Men vreest dat dit aantal nog zal toenemen, omdat men ervan uitgaat dat juist 'asocialen' veel kinderen krijgen. Meer nog dan over hun aantal, blijkt men zich zorgen te maken over hun slechte invloed op 'normale' gezinnen. Onmaatschappelijken kunnen in de wederopbouw namelijk een gevaar betekenen voor het maatschappelijk herstel. Ze vormen 'een belemmering voor de uitgroei van de samenleving tot meerdere volmaaktheid'; zij vegeteren en parasiteren op de bloedarme samenleving'. Ze verlagen de normen, ondermijnen recht en gezag en vormen 'infectiehaarden van moreel verval'. De bezorgdheid is vooral zo groot omdat men ervan uitgaat dat onmaatschappelijkheid besmettelijk is, net als pokken of TBC. Enkele onmaatschappelijke gezinnen in een straat kunnen binnen korte tijd de hele straat onmaatschappelijk maken. De invloed van deskundigen uit de medisch-psychiatrische hoek blijkt duidelijk. Men spreekt over 'de wondeplek in onze samenleving', en 'de gevolgen hunner ziekten en kwalen.' Er worden diagnoses gesteld, ziektebeelden beschreven, prognoses gedaan en kansen op genezing berekend. Men waarschuwt voor het besmettingsgevaar en roept op deze ziekte krachtig te bestrijden.⁶

'HET STOF UIT HET HUIS ONZER SAMENLEVING'

Wat is er nu mis met onmaatschappelijke gezinnen? Wat beschouwde men in deze na-oorlogse jaren als kenmerken van onmaatschappelijkheid, als symptomen van de ziekte?

In de literatuur wordt het volgende beeld geschetst.⁷ Onmaatschappelijke gezinnen zijn te vinden in achterbuurten waar ze in krotten en slechte huizen wonen. In huis is het een bende, alles staat schots en scheef en is vies en kapot. Keukengerei is er te weinig en meestal is ook dit kapot. De bedden zijn goor, vaak niet meer dan een berg lompen vol vlooien en ander ongedierte.

'Bloemen treft men er zelden aan, zij staan er dan nog als zij al lang verlept zijn; planten is heelemaal een uitzondering, zooals alles wat een voortdurende zorg vereist om te blijven bestaan'.

Huisdieren zijn er niet behalve misschien een 'schurftige hond of aangewaade kat'. De verfraaiing in huis bestaat uit smakeloze kermisprullen en lorrige kleedjes. Er zijn nergens in huis vaste opbergplaat-

sen, alles slingert rond. Naaigerei treft men zelden aan, evenmin papier, inkt en potlood. Het huishouden van de vrouw lijkt nergens op. Ze kan geen eten koken en ze heeft geen idee van hygiëne en zindelijkheid. Ze doet alles half en apatisch, loopt er altijd slonzig bij.

'Bijna in geen enkel opzicht komt naar voren dat moeder de spil van het huishouden en vader gezinshoofd is'.

De 'onverschillige bonk van een man' kent meestal geen vak en parasiteert liever op de gemeenschap dan dat hij zich inspant. Als hij werkt houdt hij zich aan geen enkele regeling.

'Meestal betreft het ongeschoolde arbeiders, zonder vast beroep en inkomen, of zoiets als sjouwer, loopknecht, orgeldraaier, voddendraaper of de duvelstoejager van twaalf ambachten en dertien ongelukken'.

De kinderen worden verwaarloosd, ze kennen geen omgangsvormen en manieren en zien er vies en slordig uit. In huis is geen speelhoeke voor hen, schoolverzuim is schering en inslag.

'Van de onontbeerlijke peiler van een gezond gezinsverband, gezag der ouders, gebaseerd op zedelijke normen, valt hier niets te bespeuren'.

Men doet geen moeite om jongens en meisjes apart te laten slapen. Onmaatschappelijken kunnen hun erotische driften niet in toom houden, waardoor geslachtsziekten dikwijls voorkomen. Aan huwelijksrouw wordt niet zo zwaar getild. 'Zo iets als "hogere liefde" kennen ze blijkbaar niet. Het blijft bij de laagste zinnelijke neigingen'.

In hun leven gebeurt niets op gezette tijden. Een klok of kalender die orde en regelmaat bevorderen, ontbreekt. Men gaat naar bed, staat op en eet wanneer men zin heeft.

'Nooit zie je ze b.v. samen aardappelschillen, of omwasschen of met elkaar lezen of een spelletje doen'.

Huiselijke gezelligheid is ver te zoeken, men hangt liever op straat of uit het raam. Zelfontwikkende liefhebberijen, zoals postzegels verzamelen, hebben ze niet. In huis zijn geen kranten of boeken te vinden behalve soms bibliotheekboeken. Lidmaatschap van een club of vereniging komt zelden voor.

Met geld wordt roekeloos en zonder overleg omgesprongen. Zorgeloos leven ze van de ene dag in de andere. Spaarzaamheid kennen ze niet en ze zullen geen verzekering afsluiten. Als ze geld hebben wordt

het uitgegeven aan opschik, snoep, sigaretten en bioscoopjes en als het op is leven ze in armoede. Ze hebben een sterk materialistische instelling.

Op cultureel-geestelijk gebied zijn ze onverschillig en afgestompt. Ze hebben een gemis aan hogere geestelijke belangstelling. Elk normbesef ontbreekt bij hen. Niet zelden komen geestelijke minderwaardigheid en psychische afwijkingen voor bij een of meer gezinsleden. Vaak ook speelt drankmisbruik een funeste rol.

Verantwoordelijkheidsgevoel, doorzettingsvermogen en zelfbeheersing zijn hun vreemd. Daarom zijn zij meestal onberekenbaar en onbetrouwbaar.

Ten slotte schieten onmaatschappelijke gezinnen tekort in hun maatschappelijke plichten en kennen geen gemeenschapszin.

Het is niet zo, dat men bovenstaande eigenschappen bij iedere asociaal in even ruime mate aanwezig veronderstelt. Net als voor de oorlog wordt er een onderscheid gemaakt tussen economisch zwakke gezinnen, zwak sociale gezinnen en asociale gezinnen.

Verder maakt de commissie-Querido nog een onderscheid tussen stadse asociale en die van het platteland. Ze vertonen veel overeenkomsten maar er zijn ook enkele verschillen, bijvoorbeeld wat arbeid betreft. In de stad is werkschuwheid een duidelijk kenmerk van onmaatschappelijkheid terwijl op het platteland werkschuwheid niet zo veel voorkomt, aldus de commissie. Er zou daar wel een tendens zijn naar ontoelaatbare bronnen van inkomsten zoals stropen. Ook overlast bezorgen in de buurt zou op het platteland minder vaak voorkomen omdat de mensen daar verder uit elkaar wonen.

Het is duidelijk dat er in de ogen van de tijdgenoten erg veel schort aan de levenswijze van onmaatschappelijke gezinnen. Men betreft er meer aspecten bij dan voor de oorlog en er worden andere accenten gelegd. Het arbeidsgedrag van de man krijgt nu bijvoorbeeld grotere aandacht en nieuw is dat de mate van kerkelijkheid van het gezin beoordeeld wordt. De totale levenswijze van het gezin wordt nog gedetailleerder dan tevoren onder de loep genomen: het arbeidsgedrag van de man, de huishoudvoering van de vrouw, de rolverdeling tussen man en vrouw, de kinderopvoeding, de inrichting van het huis, de vrijetijdsbesteding en de hobbies die men heeft. Er wordt gekeken naar de culturele en geestelijke belangstelling van de gezinsleden en de normen die men erop nahoudt. Voor alles blijkt een maatschappelijk aanvaarde

norm te zijn. Wie daar teveel van afwijkt is onmaatschappelijk.

Deze uitbreiding van het begrip onmaatschappelijkheid is terug te vinden in de definities die van onmaatschappelijkheid gegeven worden. In de jaren twintig noemde Keppler diegenen asociaal 'die niet thuis behoren in een normaal blok woningen en die een last, vaak een ondragelijke last, voor omwonenden veroorzaken'. In de definities die nu gegeven worden is de teneur dat 'asociale' geen behoorlijk maatschappelijk leven leiden en zich niet voegen naar de heersende normen. De commissie-Querido-Ariens geeft bijvoorbeeld als definitie: 'Een onmaatschappelijk gezin is een gezin, dat in zijn dagelijks bestaan in ernstige mate niet voldoet aan eisen van samenleving, welke daaraan, de omstandigheden in aanmerking genomen, redelijkerwijze kunnen worden gesteld'.⁸

— OORZAKEN VAN ONMAATSCHAPPELIJK GEDRAG

Naast het definiëren en uitvoerig beschrijven van de symptomen van onmaatschappelijk gedrag, buigt men zich na de oorlog wederom over de oorzaken ervan. De aandacht concentreert zich op het gezinsfunctioneren: in het ziek zijn van het gezin moet de diepere achtergrond van onmaatschappelijkheid gezocht worden. Toonaangevend is de theorie van Querido die hij in 1937 uiteenzette en die hij in deze naoorlogse jaren in een aantal artikelen verder uitwerkt.

De belangrijkste taak van het gezin is volgens hem het voortbrengen van een nageslacht en dit voorbereiden op een zelfstandig en maatschappelijk leven. Iedere opvoeding is gericht op een uiteindelijke maatschappelijke aanpassing. Daarvoor moeten er voldoende sterke banden zijn tussen de gezinsleden onderling en moet er tevens een communicatie met de maatschappij bestaan, in wisselwerking van plichten en rechten. Er zijn gezinnen waar die banden minder sterk zijn of verkeerd gevormd of niet behoorlijk tot ontwikkeling gekomen. Dan kan een dergelijk gezin zich niet goed weren tegen de maatschappelijke misstanden en kan het zijn taak niet vervullen, het wordt een ziek gezin. Het streven naar gezinsbehoud verdwijnt en het functioneert niet meer zoals het behoort met allerlei onmaatschappelijke gedragingen als gevolg.

Welke factoren worden nu aangedragen als oorzaken van dit slechte gezinsfunctioneren dat tot onmaatschappelijkheid leidt? Volgens Querido zijn er diverse oorzaken ten gevolge waarvan het gezinsfunctione-

ren verstoord is. Dit kunnen intra-familiaire oorzaken zijn zoals geestesziekte van een van de ouders, het trouwen van onrijpe personen, ziekte in het gezin of geestelijke minderwaardigheid. Het kunnen ook extra-familiaire oorzaken zijn zoals slechte huisvesting, armoede, gebrekkige opleiding, werkloosheid of tijden van beroering zoals oorlog. Deze kunnen dan weer leiden tot psychische storingen, tot vervalspsychose.⁹

De indeling van Querido in oorzaken binnen en buiten het gezin, wordt door anderen overgenomen. In het algemeen krijgen de oorzaken binnen het gezin de grootste nadruk. Er wordt veel gesproken over defecten in het gezin en geestelijke afwijkingen van gezinsleden.

Sommigen verkondigen wat dit betreft meningen die doen denken aan de ideeën van de eugenetici in de jaren twintig en dertig. Zo beantwoordt mevrouw M. Krouwels, inspectrice Liefdewerk voor de Kinderbescherming te Amsterdam, de vraag of asocialen een last voor de gemeenschap vormen, met een volmondig ja, want

'door het huwen van a-socialen met gezonde individuen en het schrikbaarend toenemende aantal concubinaten van a-socialen met biologisch volwaardige mensen, kunnen de nakomelingen erfelijk belast worden'.¹⁰

A. Polman, geneeskundig Inspecteur van de Volksgezondheid, spreekt, wanneer hij het over onmaatschappelijke gezinnen heeft, over biologische minusvarianten en hij waarschuwt voor de vermenging van de kampbewoners uit de evacuatiekampen met de omringende bevolking. Men moet volgens hem niet blind zijn voor 'de uit aetiologisch opzicht niet onbelangrijke invloed van de biologische minderwaardigheid van sommige asocialen'.¹¹

Piebenga zegt op de conferentie in Markelo dat als onmaatschappelijkheid vaststaand op erfelijkheid berust, voortplanting van onmaatschappelijken verhinderd moet worden ofwel door afzondering ofwel door sterilisatie. Hij zegt er wel bij dat men heel voorzichtig moet zijn na de 'endgültige' wijze waarop de Duitsers dit soort dingen oplossen.

Positieve eugenese, het stimuleren van nageslacht bij 'gezonde mensen', een methode waaraan dezelfde ideeën ten grondslag liggen, lijkt minder beladen. In zijn boek *Gezinnen in nood* schrijft dr. H. van Rooy OFM bijvoorbeeld dat er onoverkomenlijke bezwaren zijn tegen sterilisatie van onmaatschappelijken, maar:

'Zeker zullen maatregelen van positieve eugenetiek onmisbaar blijken bij de bestrijding van dit euvel (het onmaatschappelijkheidsprobleem). De geestelijk en lichamelijk gezonden mogen gerust bedenken, dat zij door

hun praktijken van neomalthusiaanse geboortebeperving de oplossing van het probleem ongunstig beïnvloeden, daar de maatschappelijk zwakken doorgaans een groter kindertal hebben'.¹²

Van Rooy waarschuwt er met zoveel woorden voor dat als er niets aan gedaan wordt de maatschappelijk zwakken over tien à twintig jaar in de meerderheid zullen zijn.

Zoals gezegd krijgen de zogenaamde intra-familiaire oorzaken van onmaatschappelijkheid tijdens de na-oorlogse jaren de meeste aandacht. In mindere mate buigt men zich over de extra-familiaire factoren. In dit verband wordt vooral de oorlog met haar gevolgen genoemd. Barre ellende, honger, dakloos zijn, verscheurde familiebanden enz. doen normen vervagen en brengen mensen tot onmaatschappelijk gedrag. Dit geldt niet voor iedereen, maar juist voor 'de zwakken onder ons'. Zij zitten bijvoorbeeld in de zwarte handel en zwendelen met bonnen. Andere omstandigheden die genoemd worden als factoren die onmaatschappelijk gedrag kunnen veroorzaken of bevorderen zijn armoede, slechte huisvesting, een geringe opleiding of werkloosheid. Men is het erover eens dat het een taak van de overheid is om ervoor te zorgen dat de levensomstandigheden voor gezinnen zo gunstig mogelijk zijn. Concrete maatregelen worden echter nooit voorgesteld, het blijft bij algemeenheden als:

'Het is een hoogst ernstige gemeenschapsplicht van alle leidinggevende instanties om ervoor te zorgen, dat de maatschappij organisch zodanig ingericht wordt, dat alle deelorganen van dit organisme voldoende levenssappen kunnen ontvangen om in het leven te blijven en niet te verkommeren'.¹³

Omstandigheden als armoede, werkloosheid, slechte huisvesting of geringe opleiding worden niet in verband gebracht met maatschappelijke structuren en economische verhoudingen. Armoede is bijvoorbeeld erg voor een gezin, heel erg en zo'n gezin moet geholpen worden. Het moet leren zelf de armoede op te lossen door meer of harder te werken en te leren beter met geld om te gaan. Voor werkloosheid geldt een soortgelijke redenering. Het is

'niet de oorzaak der ongemeenschappelijkheid, het is er slechts de uitdrukking van. Bij het beste plan van arbeidsverdeling zullen er werklozen blijven bestaan, niet omdat de maatschappelijke verhoudingen hen tot werkloosheid dwingen, doch hun biologische structuur, hun gebrek aan aanpassing, hun onvolwaardigheid, hun ongemeenschappelijkheid'.¹⁴

Omstandigheden kunnen onmaatschappelijkheid dus naar voren brengen of versterken, de diepere oorzaak ligt uiteindelijk toch bij het individu of het individuele gezin. Dit weet zich niet aan te passen, kan geen problemen oplossen, is sociaal niet sterk genoeg. Deze opvatting wordt bij velen nog versterkt door het feit dat het overgrote deel van de Nederlandse gezinnen wel in staat blijkt om in gelijke omstandigheden het hoofd boven water te houden. Conclusie: 'Het asociale gedrag moet dan toch wel aan een, het onmaatschappelijke gezin eigen en specifiek gebrek worden toegeschreven'.¹⁵ Zo zijn extra-familiaire oorzaken van onmaatschappelijkheid uiteindelijk niets anders dan uitdrukkingsvormen van de intra-familiaire oorzaken.

DE KERKEN

Een nieuw geluid in de discussies over het onmaatschappelijke gezin komt na de oorlog van de kant van de kerken. Terwijl zij zich voor de oorlog nauwelijks met onmaatschappelijkheid bezig hielden, zou men nu bijna kunnen zeggen dat het hele werk met onmaatschappelijken een confessionele kleur krijgt. Vanuit de kerken wordt deelgenomen aan congressen, er worden conferenties georganiseerd, vertegenwoordigers van de kerken hebben zitting in commissies en vele werkers in het veld hebben een kerkelijke achtergrond. In het zuiden des lands is het hele heropvoedingswerk in rooms-katholieke handen, maar ook in het noorden draagt het een sterk confessioneel stempel.

In 1946 wordt door de Hervormde Synode een nieuwe functie in het leven geroepen, 'predikant voor maatschappelijk werk'. Deze predikant, jarenlang ds. J.C. van Eizenga, is speciaal belast met het werken onder onmaatschappelijke gezinnen in de Rijksevacuatiekampen. Van katholieke zijde specialiseert Van Rooy zich in onmaatschappelijkheid.

Beiden zijn ze contactpersoon tussen overheid en hun respectievelijke kerk en ze vormen met twee andere heren een permanent adviesorgaan van de regering inzake het culturele werk onder onmaatschappelijken. De beide geestelijken erkennen dat er voor de oorlog vanuit de kerken weinig aandacht was voor asocialen en dat ook nu bij de opleiding der geestelijken geen rekening wordt gehouden met het werk onder onmaatschappelijken. Toch is dit hard nodig, aldus ds. van Eizenga, want de kerk heeft nu ingezien dat het probleem van de onmaatschappelijken een zedelijk-geestelijk probleem is.¹⁶

Wat zijn nu volgens Van Rooy en Van Eizenga de oorzaken van on-

maatschappelijkheid? In ieder geval zorgwekkende verschijnselen als ontkerkelijking en geloofsafval. Van Rooy schrijft:

'Men mag de uitwerking van deze 'verontkerkelijking' óók op het sociale terrein, en vooral op het terrein van de onmaatschappelijkheid, niet onderschatten. (...) komen zij dus tot geloofsafval, dan bestaat het risico, dat zij met hun godsdienst, ten dele of geheel, tevens hun sociaal normbesef overboord zullen gooien, en op die wijze ook tot maatschappelijk verval komen'.¹⁷

Van Eizenga wijst op de losser wordende gezinsbanden en gezinsontbinding werkt op haar beurt ontkerkelijking in de hand. Beide zijn funest voor een samenleving.

'Het gezin is hiervan de meest elementaire levenskring. Van haar lezen we in het verhaal van de schepping. Met haar heeft God Zijn plan tot heil van enkeling, staat en maatschappij. Bevordering van de vorming en instandhouding van goede gezinnen is een belangrijke opgave, waarvoor zich de kerk door haar Heer en Koning gesteld weet'.¹⁸

Gebrek aan geestelijke bagage, geloofsafval en gezinsontbinding, dat zijn volgens Van Rooy en Van Eizenga essentiële begrippen bij het zoeken naar oorzaken van onmaatschappelijkheid en dus ook bij het zoeken naar oplossingen. Hier ligt een grote taak voor de kerken. Christelijke charitas behoort immers het bezielende beginsel van iedere opvoeding van onmaatschappelijke medeburgers te zijn.

De kerken staan niet geheel afwijzend ten opzichte van overheidsingrijpen. Liever zagen ze het heropvoedingswerk weliswaar helemaal in handen van particuliere instellingen, want dit terrein kan 'zoveel beter door de ploeg der naastenliefde dan door de eg van ambtelijke voorziening worden bewerkt', maar de particuliere organisaties zijn nog niet op deze taak berekend en daarom moet de overheid een sterke behulpzame hand bieden in de vorm van subsidies en door het zelf doen zolang het niet anders kan. In ieder geval moet ze een wettelijke regeling tot stand brengen die de 'verwerkelijking der gewenste maatregelen kan afdwingen'.¹⁹

OPLOSSINGEN

De voor-oorlogse aanpak is bestrijding van symptomen geweest, niet van oorzaken. Men benaderde het vroeger als een woningvraagstuk,

maar het opruimen van krotten en het bouwen van 'woningscholen' losten het probleem der onmaatschappelijken niet op. De experimenten in verschillende complexen controlewoningen zijn dan ook mislukt. Financiële steunverlening en liefdadigheidswerken bleken vruchteloos. Dit is de mening die men na de oorlog huldigt over het eerdere werk. Het waren lapmiddelen die uiteindelijk geen oplossing boden omdat de oorzaken niet aangepakt werden. Kortom, er moeten nieuwe wegen worden ingeslagen, het probleem moet anders benaderd worden.

Onmaatschappelijke gezinnen moeten een systematische heropvoeding krijgen, buiten de maatschappij, liefst op het rustige platteland. Door de gezinsbanden te versterken en het totale gezinsfunctioneren te verbeteren moet er weer inhoud gegeven worden aan het leven van deze mensen. Arbeid, psychologische beïnvloeding en geestelijke zorg behoren centraal te staan in de opvoeding. Samenwerking van deskundigen is noodzakelijk. Men denkt daarbij aan psychiaters, artsen, maatschappelijk werkers, gezinsverzorgsters, politie, voogdijraders, jeugdorganisaties, liefdadigheidsinstellingen, reclassering en de kerken.

Querido is de grote pleitbezorger van arbeidstherapie als fundament van de heropvoeding.

'Bij den individueele geesteszieke hebben wij het groote succes van de doelbewuste arbeidstherapie gezien; hier worden onder ongunstige omstandigheden en onder deskundige leiding weer de betrekkingen tot het maatschappelijk verband hersteld, de lust tot arbeid en het persoonlijk verantwoordelijkheidsgevoel kan weer worden opgewekt(...) Ook met het zieke gezin is een dergelijke therapie mogelijk, waarbij de onmaatschappelijkheid genezen kan worden'.²⁰

Diemers is het volmondig eens met Querido. Hij is enthousiast over de resultaten in 'zijn' kampen; orde en werk, tucht en ontspanning werken heilzaam. Ook andere deskundigen zien het belang van arbeid in bij de heropvoeding. Arbeid leidt immers tot inkomen en dus tot minder armoede. Bovendien stimuleert arbeid de regelmaat in het gezinsleven en het verantwoordelijkheidsgevoel.

Naast de waarde van arbeid zijn er nog andere belangrijke zaken. Door heropvoeding moet men de gezinnen ook brengen 'tot het besef van de hogere waarde van een ordelijk, huiselijk en maatschappelijk bestaan'. In een gezond functionerend gezin vervullen bijvoorbeeld de man en de vrouw ieder de hun toebedeelde rollen, vader als gezins-

hoofd en moeder als verzorgster van het gezin. Een onmaatschappelijk gezin moet geleerd worden zich volgens deze rolverdeling te gedragen.

De heropvoeding zal niet voor iedereen gelijk zijn. Zwaksociale gezinnen kunnen in de maatschappij blijven. Zij krijgen dan een behandeling die zal bestaan uit een combinatie van maatschappelijke en psychotherapeutische maatregelen. Intensief toezicht is daarbij nodig. De asociale gezinnen kunnen niet in de maatschappij blijven. De keus is dan het gezin 'oplossen', kinderen naar internaten en de ouders in inrichtingen, of het gezin als geheel uit de maatschappij lichten en isoleren. De meeste deskundigen zijn voor het laatste, de praktijk van de Rijksevacuatiekampen heeft bewezen dat daar toekomst in zit. Ook de commissie-Querido, die in 1945 op de conferentie in Markelo was ingesteld om oplossingen voor het verschijnsel onmaatschappelijkheid te bedenken, spreekt zich in haar rapport uit voor gezinsheropvoeding in verschillende soorten kampen: observatiekampen, opvoedingskampen en straffkampen. In de observatiekampen zouden gezinnen maximaal drie maanden moeten verblijven en in deze periode zouden zij uitgebreid medisch-psychiatrisch onderzocht moeten worden, waarna de behandeling vastgesteld kan worden. De behandeling die 'uit een paedagogisch-sociaal-psychiatrische beïnvloeding zal bestaan', zou in de opvoedingskampen moeten plaatsvinden. Als de opvoeding succes heeft gehad, mag het gezin weer terug naar de gemeente van herkomst, waar het dan voorlopig nog onder toezicht moet blijven. Voor gezinnen die in de opvoedingskampen bijzondere moeilijkheden veroorzaken zou een 'strenger educatiekamp' ingericht moeten worden, 'terwijl zij, wanneer ook dit geen succes mocht hebben, op den duur misschien geheel geïsoleerd moeten worden'.²¹

De commissie-Querido is zich ervan bewust dat dit alles niet zonder dwang gerealiseerd kan worden. Zij is van mening dat het plaatsen in kampen een juridische basis dient te krijgen in de vorm van ondertoezichtstelling. Voorgesteld wordt dat de rechter een gezin telkens voor de tijd van twee jaar onder toezicht kan stellen en kan dwingen zich te laten opnemen in een heropvoedingskamp als dit nodig wordt geacht.

WETSONTWERP 'ONDERTOEZICHTSTELLING VAN GEZINNEN DIE MAATSCHAPPELIJK VERWORDEN ZIJN'

In 1946 wordt, wederom na een congres, een nieuwe studiec commissie

opgericht onder leiding van mr. W.H. Ariëns, voorzitter van het Katholiek Verbond voor Kinderbescherming. Deze commissie-Ariëns krijgt de opdracht om een ontwerp voor een wettelijke regeling met betrekking tot ondertoezichtstelling van onmaatschappelijke gezinnen te maken. Na korte tijd wordt de commissie-Ariëns uitgebreid met de vroegere commissie-Querido; in 1947 wordt een ontwerp van wet gepresenteerd.

Inmiddels is er ook bij de landelijke overheid groeiende aandacht voor het verschijnsel onmaatschappelijkheid. Officieel staat de overheid op het standpunt dat het heropvoedingswerk een aangelegenheid van het particulier initiatief behoort te zijn. Omdat de Rijksevacuatiekampen nu eenmaal onder rijksverantwoordelijkheid vallen, is de overheid echter ook een belanghebbende geworden en raakt zij nauwer betrokken bij 'het probleem der onmaatschappelijke gezinnen'. Gesterkt door de bevindingen van twee particuliere studiecmissies en de eensgezinde opvatting onder de deskundigen dat wettelijke maatregelen in ieder geval noodzakelijk zijn, stelt de overheid in 1948 een officiële staatscommissie in onder leiding van mr. P. Eyssen, raadsadviseur op het ministerie van Justitie. Deze commissie-Eyssen heeft als taak:

'...het ontwerpen van regelen van burgerlijk recht, teneinde in het bijzonder met het oog op de preventieve bestrijding van de criminaliteit, de mogelijkheid te openen gezinnen onder toezicht te stellen, die zedelijk en maatschappelijk verworpen zijn en aangewezen zijn op overheidssteun of op maatschappelijk ontoelaatbare bronnen van inkomsten'.²²

De minister van Justitie, onder wiens verantwoordelijkheid deze commissie valt, heeft tevens bepaald dat de commissie zich moet baseren op de resultaten van de commissie Ariëns-Querido. In de commissie-Eyssen zijn de kerken en de ministeries van Justitie, Binnenlandse Zaken en Sociale Zaken vertegenwoordigd en wij vinden hier ook weer de zo langzamerhand vertrouwde namen van Diemers, Ariëns en Querido terug en ook die van Van Eizenga en Van Rooy.

In 1951 is de commissie-Eyssen gereed met haar werk. Het *Rapport Onmaatschappelijke Gezinnen* verschijnt. Hierin is het ontwerp van wet betreffende Ondertoezichtstelling van gezinnen, die maatschappelijk verworpen zijn, opgenomen. In de Memorie van Toelichting lezen wij

'dat in de bedoelde gezinnen harden van criminaliteit worden aangetroffen, die behalve dat zij uit zichzelf als een maatschappelijk kwaad zijn te brandmerken, bovendien een niet meer te aanvaarden bron van infectie

opleveren voor hun omgeving, waardoor andere gezinnen en in het bijzonder kinderen uit andere gezinnen mede ten ondergang worden gevoerd.(...) Juist deze gezinnen weten hun misdadig leven voort te zetten en verstaan het bij uitstek zich aan de greep van politie en justitie te onttrekken.(...) Langer voortwoekeren van de wantoestand der onmaatschappelijke gezinnen kan niet worden geduld. Het belang van de preventieve bestrijding van de criminaliteit en van het sluiten van de bronnen van maatschappelijke infectie dwingt tot optreden, maar nu noch met behulp van de strafwet noch door toepassing van het kinderrecht een afdoende oplossing kan worden verkregen, moet naar een ander middel worden uitgezien om het hoofd te bieden aan het wangedrag, waaraan de gezinnen zich ten detrimente van de maatschappij schuldig maken'.²³

De commissie stelt voor om gezinnen die 'maatschappelijk verworpen' zijn door een rechtbank onder toezicht te laten stellen. Ze hanteert een aantal criteria voor onmaatschappelijk gedrag. De belangrijkste is het feit dat een gezin in zijn dagelijks bestaan teert op maatschappelijk ontoelaatbare bronnen van inkomsten zoals prostitutie, stropen en scharrelen of in zijn dagelijks bestaan blijkt geeft van een parasitaire levenshouding omdat het zich vaak verlaat op materiële hulp van de overheid of particuliere instanties. Andere criteria zijn het zich herhaaldelijk aan strafbare handelingen schuldig maken, 'zodat het de samenleving overlast bezorgt', het ernstig verwaarlozen van minderjarige kinderen en het ten prooi zijn aan ontoelaatbare vervuiling.

De voorgestelde procedure ziet er kort samengevat als volgt uit. Een in te stellen Centrale Raad van Toezicht (waarin overheid, kerken en particulier initiatief vertegenwoordigd zijn) kan, mits gesteund door het betrokken gemeentebestuur, bij de rechtbank een verzoek om ondertoezichtstelling doen. Bij ondertoezichtstelling benoemt de rechtbank een gezinstoezichthouder, waarbij met de godsdienstige richting van het gezin rekening moet worden gehouden. Het toezicht zou één jaar moeten duren, maar kan telkens met een jaar verlengd worden. De gezinstoezichthouder dient het geestelijk, lichamelijk en stoffelijk welzijn van het gezin met het oog op aanpassing aan de maatschappij te bevorderen. De rechtbank kan de Centrale Raad van Toezicht machtigen gezinnen, die onder toezicht staan, op te laten nemen in heropvoedingskampen. De rechtbank kan, indien noodzakelijk, de toezichthouder bevoegdheden verlenen ten aanzien van het vermogen van het gezin en de rechtbank kan ook bepalen, dat gezinsleden voor het verrichten van rechtshandelingen (waaronder ook het sluiten of verbreken van een huwelijk valt) de toestemming van de toezichthouder behoeven.

In de Memorie van Toelichting wordt er de nadruk op gelegd dat alle gezinnen in principe in het natuurlijk gezinsverband behandeld dienen te worden. Psychiatrische hulpverlening moet van meet af aan bij de behandeling betrokken worden. In uitzonderingsgevallen is 'tijdelijke afsplitsing' van bepaalde gezinsleden mogelijk. Er wordt opgemerkt dat deze wijze van gezinstoezicht aan moet sluiten bij de al bestaande praktijk van de onmaatschappelijkheidsbestrijding, zoals de gezinsoorden.

'De voor deze gezinnen (bedoeld worden de gezinnen in de gezinsoorden) aangevangen pogingen tot sociale hervorming behoeven zowel voor de hervorming van die gezinnen als ter bescherming van de streken, waar de kampen liggen, een wettelijke steun'.²⁴

In het wetsontwerp wordt er ten slotte nadruk op gelegd dat de wet niet bedoeld is als repressieve maatregel om gezinnen te straffen, maar juist als pedagogische maatregel om gezinnen op te voeden.

Na het verschijnen van het wetsontwerp laaien de discussies opnieuw op. Nu er eenmaal een wetsontwerp op tafel ligt, verdwijnt de voortvarendheid die in de periode 1945-1951 zo opvallend was. Van vele kanten wordt er nu op aangedrongen toch vooral voorzichtig, niet overhaast te werk te gaan. De grote meerderheid is in principe nog steeds voor een wettelijke regeling, maar eerst zouden er op alle niveau's discussies moeten plaats vinden. Er zou veel meer onderzoek naar het verschijnsel onmaatschappelijkheid gedaan moeten worden; het particulier en kerkelijk initiatief zouden over beter voorbereid en opgeleid personeel moeten kunnen beschikken; de accommodatie zou bovendien nog helemaal opgebouwd moeten worden, want de bestaande gezinsoorden zijn ten enenmale ongeschikt om te dienen als heropvoedingskamp in de zin van de wet. Deze discussies over wel of geen wettelijke maatregelen gaan nog jarenlang door. Voor de situatie in de gezinsoorden maakt het weinig uit dat het wetsvoorstel niet onmiddellijk in de Kamer wordt behandeld; inmiddels was namelijk gebleken dat de gezinnen ook zonder wettelijke ondertoezichtstelling wel in de gezinsoorden bleven.

V

Onmaatschappelijken Heropvoeding in de gezinsoorden

Het heropvoedingswerk ten behoeve van onmaatschappelijke gezinnen komt in de loop van de jaren vijftig tot grote bloei. De twijfel die men voor de oorlog koesterde ten aanzien van de zin van plaatselijke heropvoedingscomplexen, is verdwenen. De enthousiaste geluiden uit de Rijksevacuatiekampen, het nieuwe inzicht dat het gezin als geheel benaderd moet worden en het wetsontwerp Ondertoezichtstelling van gezinnen, die maatschappelijk verworden zijn, hebben ervoor gezorgd dat men beziel is van een groot optimisme. In tal van plaatsen komt er onder leiding van de gemeente of het particulier initiatief een of andere vorm van maatschappelijk werk voor probleemgezinnen, zoals men de onmaatschappelijken in de jaren vijftig ook wel noemt, van de grond. Rotterdam heeft bij voorbeeld haar Brabants Dorp, Maastricht het Ravelijncomplex, Ede Kamp Schut en zo heeft menige plaats wel een buurtje of wijk. Het Utrechtse Houtpleincomplex, al bekend van voor de oorlog, bestaat nog steeds en de Zomerhof in Den Haag is in ere hersteld en fungeert weer als heropvoedingswijk.¹ In Amsterdam begint men in de tuinsteden Slotermeer en Geuzenveld twee nieuwe projecten voor probleemgezinnen.

De subsidieregeling ten behoeve van het gespecialiseerd gezins- en wijkwerk (d.i. werk voor probleemgezinnen), die het ministerie van Maatschappelijk Werk in 1955 treft, sluit op deze ontwikkeling aan en is tevens een stimulans voor nog meer initiatieven. Drie jaar later, in 1958, zijn er al 90 instellingen, die volgens deze regeling gesubsidieerd worden. Zij houden zich in totaal met 20.000 probleemgezinnen bezig.

De 'crème de la crème' van alle heropvoedingsactiviteiten wordt gevormd door de gezinsoorden voor onmaatschappelijke gezinnen onder rechtstreekse verantwoordelijkheid van het ministerie van Maatschappelijk Werk. De gezinsoorden en bijbehorende kinderinternaten krijgen in de loop van de jaren vijftig grote bekendheid én waardering door de heropvoedingsmethoden die men er toepast. Met

----- Text continues after this page -----

This publication is made available in the context of the history of social work project.

See www.historyofsocialwork.org

It is our aim to respect authors' and publishers' copyright. Should you feel we violated those, please do get in touch with us.

Deze publicatie wordt beschikbaar gesteld in het kader van de canon sociaal werk.

Zie www.canonsociaalwerk.eu

Het is onze wens de rechten van auteurs en uitgevers te respecten. Mocht je denken dat we daarin iets fout doen, gelieve ons dan te contacteren.

----- Tekst gaat verder na deze pagina -----

het oog op onderzoek naar de oorzaken en behandelingsmethoden van onmaatschappelijkheid worden de gezinsoorden in deze periode bovendien als een veelbelovend onderzoeksterrein beschouwd. Het heropvoedingswerk in de gezinsoorden is representatief voor het gehele werk met onmaatschappelijke gezinnen. Al naar gelang de mogelijkheden, zoals voldoende geld en personeel, tracht men in de plaatselijke heropvoedingswijken eenzelfde manier van heropvoeding toe te passen als in de gezinsoorden.

DE GEZINSOORDEN

Sinds 1952 vallen de gezinsoorden en bijbehorende internaten onder het gloednieuwe ministerie van Maatschappelijk Werk.² Deze verhuizing luidt een nieuwe fase in. Ambtenaren van de afdeling Maatschappelijk Werk ten behoeve van Probleemgezinnen maken de balans op en concluderen dat er een frisse wind moet gaan waaien. Het tijdperk van de Rijksevacuatiekampen met alle onduidelijkheid, chaos en diletantisme wordt naar het verleden verwezen. Men acht de tijd rijp om de zaken professioneler aan te pakken. Dat de gezinsoorden bestaansrecht hebben, lijdt volgens hen geen twijfel meer. De alom groeiende belangstelling voor het probleem van de onmaatschappelijke gezinnen vormt hiervoor het bewijs. In het bijzonder het wetsontwerp van de commissie-Eijssen heeft het werk in de gezinsoorden zoals men het noemt een belangrijk cachet verleend. De publikatie van het wetsontwerp heeft immers in brede kring tot het inzicht geleid dat er eerst meer onderzoek gedaan moet worden naar het verschijnsel onmaatschappelijkheid alvorens het wetsontwerp tot wet gemaakt kan worden. Waar zou dergelijk onderzoek beter kunnen plaats vinden dan in de gezinsoorden waar onmaatschappelijke gezinnen van allerlei slag geïsoleerd van hun natuurlijke omgeving geconcentreerd zijn, redeneert men op het ministerie. Natuurlijk acht men het ook van groot belang om onderzoek te doen onder onmaatschappelijke gezinnen die in een zogenaamde natuurlijke setting leven. Zolang de plaatselijke onmaatschappelijkheidsbestrijding onder leiding van het particulier en gemeentelijk initiatief echter nog in de kinderschoenen staat, acht men de gezinsoorden onder de hoede van de rijksoverheid onmisbaar als onderzoeksveld. Als argument van praktische aard komt hier nog bij dat de gezinsoorden heel geschikt zijn voor de systematische heropvoeding van de zogenaamde zeer ernstige onmaatschappelijken, waar-

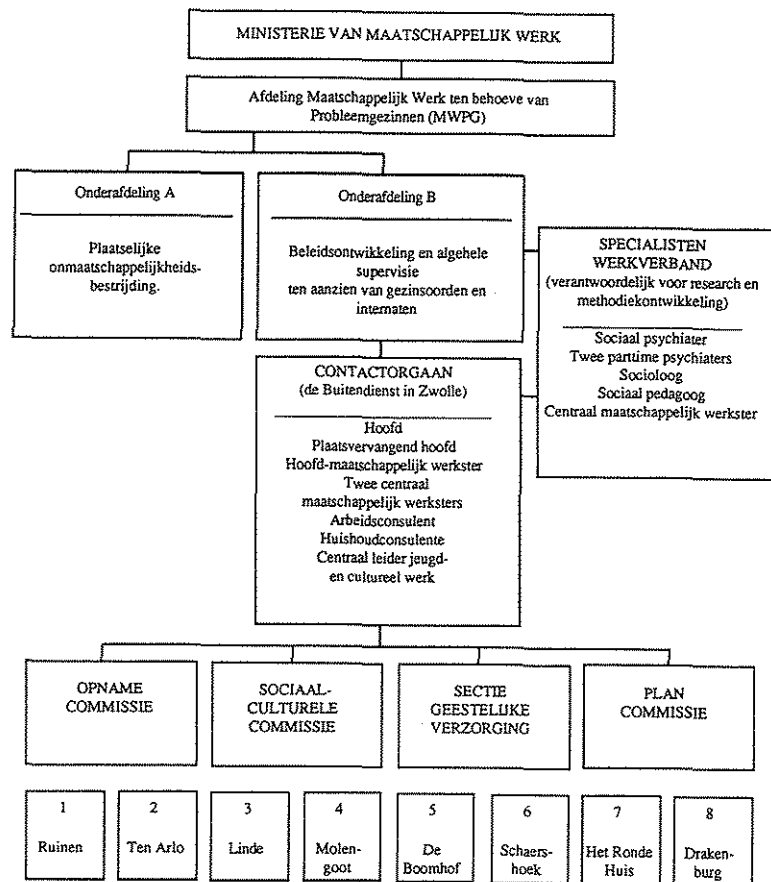
mee men op plaatselijk niveau geen raad weet.

Aldus krijgen de gezinsoorden een nieuwe status, die van wetenschappelijk experiment. Het worden als het ware laboratoria, waar men gezinnen 'in een gedoseerde afzondering, zonder de centrifugale krachten die in de vrije maatschappij werken', observeert. Op grond van deze observaties wil men de verschillende verschijningsvormen van onmaatschappelijkheid analyseren en behandelingsmethoden ontwikkelen en toepassen. Psychiaters, psychologen, pedagogen en sociologen krijgen voortaan een grotere stem in het kapittel. Hun bijdrage wordt als onontbeerlijk beschouwd, aldus minister Van Thiel in de Tweede Kamer. Hun studiemateriaal bestaat, zoals gezegd, uit de bewoners van de gezinsoorden en uit gezinsdossiers, waarin de gedragingen van de bewoners nauwgezet genoteerd moeten worden. Ter wille van de wetenschap dient het personeel deze gezinsrapporten zo uniform en objectief mogelijk op te stellen.

Nu de gezinsoorden een wetenschappelijk researchobject zijn geworden, komt er ook meer geld voor beschikbaar. Ter vergelijking: in 1951 is er voor tien gezinsoorden en vijf internaten 987.100 gulden begroot. In 1955 zijn er nog maar acht gezinsoorden en drie internaten, maar deze kosten de overheid nu 1.174.400 gulden en in 1958 wordt er aan zeven gezinsoorden en twee internaten 1.332.700 gulden uitgegeven. De verhoging van de kosten komt voornamelijk ten goede aan de post personeelskosten, met name de salarissen van wetenschappers en ambtenaren. Het ambtenarenapparaat is sinds 1952 sterk uitgebreid.

Als de gezinsoorden in 1952 naar het ministerie van Maatschappelijk Werk verhuizen, zijn er nog tien gezinsoorden, namelijk Ruinen, Echten, Ten Arlo en Linde in Drenthe, Molengoot, de Boomhof, Schaershoek en Balderhaar in Overijssel, het Ronde Huis in Gelderland en Drakenburg in Utrecht. In deze tien gezinsoorden zijn in 1952 124 gezinnen gehuisvest. Daarnaast zijn 141 kinderen van gezinsoordbewoners in een vijftal internaten opgenomen.

In de periode na 1952 wisselt de gezinsoordenbevolking aanzienlijk. Dit komt doordat de gezinnen die tijdens of vlak na de oorlog als oorlogsevacués in de kampen terecht kwamen, gedurende deze jaren grotendeels 'gereëvacueerd' worden. Nieuwe gezinnen, na 1952 opgenomen volgens eveneens nieuwe richtlijnen, nemen hun plaats in. Deze worden na enige jaren van heropvoeding op hun beurt opgevolgd door weer nieuwe gezinnen, enz. Gedurende de jaren vijftig hebben er in totaal 250 gezinnen in de gezinsoorden gewoond. In de loop van de tijd neemt het aantal gezinnen dat in de oorden verblijft geleidelijk af.

De organisatie rondom de gezinsoorden in 1956

Zijn het er in 1952 nog 124, in 1955 bedraagt het aantal gezinnen 92 en dit aantal loopt via 72 in 1957 nog verder terug tot 60 gezinnen in 1958.

Omdat het aantal gezinnen vermindert, gaat men ertoe over de bouwvalligste gezinsoorden te sluiten. In 1953 worden eerst Echten en Balderhaar opgeheven, in 1955 volgt Drakenburg, zodat er sedert 1956 nog zeven gezinsoorden zijn, Ruinen, Linde, Ten Arlo, de Boomhof, Molengoot, Schaershoek en het Ronde Huis.

In de beginfase van de gezinsoorden plaatste men de kinderen in internaten die in de buurt van de kampen lagen. Op den duur concentreert men alle oordkinderen in enkele internaten. Deze worden als het ware een verlengstuk van de gezinsoorden en een onderdeel van het experiment. In 1954 zijn er drie internaten waar vrijwel alleen gezinsoordkinderen verblijven: Dickninge te De Wijk voor debiele jongens, de Havixhorst te De Wijk voor meisjes en kleuters en de Zonnebloem te Apeldoorn voor jongens. In 1955 wordt Dickninge opgeheven omdat het op instorten staat en het Rijk geen geld wil uittrekken voor verbouwingen. De debiele jongens worden overgeplaatst naar de Havixhorst. De meisjes en kleuters die eerst in de Havixhorst woonden, verhuizen naar een nieuw internaat, huize Gerner in Dalfsen. In juli 1956 wordt van de ene dag op de andere het internaat de Zonnebloem opgeheven. Volgens het ministerie is dit een uitvloeisel van het beleid om het werk in de gezinsoorden tot 'experimentele arbeid' te beperken. Men heeft berekend dat het experiment aan 60 internaatsplaatsen genoeg heeft, de overige 35 plaatsen zijn overbodig. Dus kan er één internaat opgeheven worden. De keus valt op de Zonnebloem en de jongens uit dit internaat worden bij de debiele jongens in de Havixhorst geplaatst. Zo blijven er uiteindelijk twee internaten over, Gerner en de Havixhorst.

Onder het nieuwe bewind van het ministerie van Maatschappelijk Werk wordt eindelijk - zij het langzaam - iets gedaan aan de miserabele huisvestingssituatie in de gezinsoorden. Van 1952 tot 1954 inventariseert men wat er gebouwd, verbouwd en opgeknapt moet worden. Een greep uit de lijst: in geen der oorden is een gemeenschappelijke douchegelegenheid en in de meesten zijn de w.c.'s, de kantine, het jeugdlokaal en de personeelsbarakken beneden peil. In Schaershoek zijn geen schuurtjes en ingebouwde kasten, dus is er veel te weinig bergruimte voor de gezinnen en staan bijvoorbeeld de fietsen in de slaapkamer. In het Ronde Huis zijn alleen de buitenwanden en de funderingen van de barakken in goede staat. Na 1955 komt er langzamerhand verbetering in de situatie. Gezinsoord na gezinsoord wordt onderhanden genomen en daarbij wordt het heropvoedingsaspect niet uit het oog verloren, zelfs niet bij het kiezen van de kleuren, getuige deze brief van minister Van Thiel aan de directeur van de Rijksgebouwendienst:

'In overleg met dhr. H. van uw dienst te Zwolle, een binnenhuisarchitect van de "Stichting van het Kind" te Amsterdam en ambtenaren van mijn departement, werd op bijzonder prettige wijze volledige overeenstem-

ming bereikt met betrekking tot de kleurenkeuze van het schilderwerk, waaraan, in het kader van het sociaal-pedagogische werk onder deze gezinnen en onder de pupillen van deze gezinnen, bepaalde eisen werden gesteld en waarbij, aangepast aan de gehele methodiek van dit bijzonder maatschappelijk werk getracht werd de nieuwe inzichten omtrent de verhouding van de verschillende kleurelementen en kleurschakeringen in opvoedingsinstellingen in de praktijk te effectueren. Daarnaast werd door eerder genoemde functionarissen tevens getracht op verantwoorde wijze een (kleuren) harmonie te bereiken in de stoffering en meubilering die sober, doch paedagogisch en aesthetisch verantwoord kon worden genoemd en waarbij geen enkel moment de factor van het kostenvraagstuk werd verwaarloosd'.³

Ondanks de verbeteringen blijven klachten over de gebrekkige accommodatie ook tijdens de tweede helft van de jaren vijftig veelvuldig. Men moet bijvoorbeeld soms jaren wachten op aangevraagde goederen en beloofde reparaties. Dit komt omdat het beheer van de gebouwen niet onder het ministerie van Maatschappelijk Werk valt, maar onder het ministerie van Volkshuisvesting. Bureaucratische molens malen nu eenmaal langzaam en zo gebeurt het dat pas op het moment waarop men besluit de gezinsoorden en internaten op te heffen, de huisvesting van gezinnen en personeel enigszins tot tevredenheid stemt.

De wetenschappelijke koers, die het ministerie van Maatschappelijk Werk sinds 1952 vaart heeft grote gevolgen voor de personeelsleden die het dagelijkse heropvoedingswerk in de gezinsoorden verrichten. De rapportage, een van de belangrijkste pijlers van de research, komt op hun schouders te rusten en de benadering van het-gezin-als-geheel vereist voortdurend onderling overleg. Zodoende wordt een groot deel van de werktijd voortaan in beslag genomen door het schrijven van lange verslagen en het bijwonen van dito vergaderingen. Dit gaat ten koste van het dagelijkse, informele contact met de bewoners. Voor de werkers van het eerste uur is deze overgang dikwijls te groot. Zij verlaten in de jaren na 1952 niet zelden gededesillusioneerd de gezinsoorden. Aan nieuwe personeelsleden worden veel hogere eisen gesteld wat betreft opleiding en achtergrond dan voorheen. Zoals we hebben gezien hadden personeelsleden in de jaren veertig meestal nauwelijks opleiding of ervaring. Nu de gezinsoorden een wetenschappelijk experiment zijn geworden, kan dat niet meer, luidt het ten departemente. Het werk heeft dringend behoefte aan professionele, deskun-

dige krachten; alleen dan kunnen er werkelijk wetenschappelijke resultaten worden geboekt. J. Sieders was één van de personeelsleden van 'het eerste uur'. Hij werkte tot 1952 als leider in gezinsoord Ruinen.

'Wij hebben gewerkt met minimale middelen. Toen wij d'r uit gingen, kon er ineens veel meer, de gezinsoorden werden helemaal gemoderniseerd. Er kwam ik weet niet wat aan personeel. Wij zeiden wel eens "D'r is een macht aan personeel, maar ze bereiken niks". En daar ben ik ergens nog van overtuigd. Wij met onze geringe opleiding, met onze weinige steun van psychiaters - gelukkig achteraf misschien ook wel - en psychologen enzovoort hebben qua intermenselijk contact en qua inzet verrekt veel bereikt. Daar ben ik heilig van overtuigd'.

In de praktijk blijkt het niet mee te vallen om geschikte mensen te vinden. Volgens een nota uit 1956 zouden er idealiter in ieder gezinsoord aanwezig moeten zijn: een directeur, een maatschappelijk werkster met assistente, enkele gezinsverzorgsters, een jeugdleider, een kleuterleidster, een arbeidsconsulent, een beambte huishoudelijke dienst en

De kamer van een personeelslid in een der gezinsoorden

een dienstbode. Voor alle oorden tezamen moeten er dan nog één tuinman, één chauffeur en twee rapporteurs werken en ten behoeve van de Centrale Werkplaats, waar mannen uit de gezinsoorden te werk worden gesteld die men ongeschikt vindt voor het normale arbeidsproces, een hoofd en een werkmeester.

Dit ideaalbeeld is echter nooit werkelijkheid geworden. Vergeleken met de jaren veertig is er wel meer personeel - in 1949 bijvoorbeeld werkten er in tien gezinsoorden 43 personen en in 1955 in acht gezinsoorden 63 personen - maar niet genoeg om te voldoen aan de hogere eisen die er in deze jaren aan het werk gesteld worden. Er is voortdurend personeelstekort, waardoor degenen die er wel werken overbelast geraken en vertrekken, zodat er behalve een tekort ook een groot personeelsverloop is. De meeste vacatures gelden maatschappelijk werksters en gezinsverzorgsters, allebei sleutelposities in het heropvoedingswerk. Enkele voorbeelden:

- de Boomhof en Molengoot hebben in 1955 een onderbezetting van 50%;
- in het Ronde Huis moeten in 1955 vier personeelsleden twaalf gezinnen heropvoeden. Directeur en maatschappelijk werkster ontbreken onder andere;
- Linde wordt in 1957 draaiende gehouden door twee gezinsverzorgsters en één jeugdleider, die er nog geen maand werkt.

Vanzelfsprekend baart dit alles de deskundigen grote zorgen. Wat moet er op deze manier terecht komen van al de mooie plannen? W. Alberts, hoofd van het Contactorgaan, zegt hierover in 1956:

- 'A) Het heeft geen zin een façade op te trekken en te houden als hetgeen er achter ligt noodlijdend is of dreigt te worden.
- B) Het heeft evenmin zin om te theoretiseren en belangrijke betogen te houden als de praktijk van het gehele experiment eigenlijk de toets van de kritiek van deskundigen (nog) niet kan doorstaan.
- C) Belangrijker dan de bespiegelingen op wetenschappelijk of semi-wetenschappelijk niveau is dat gezien de personeelssituatie en de personeelsperspectieven het thans beschikbare personeel "fit" gehouden wordt door voortdurende intensieve aandacht van het Contactorgaan'.⁴

Mevrouw M. Heymans, centraal maatschappelijk werkster, constateert in 1957:

'Door het ontbreken van de nodige deskundige krachten in de gezinsoordteams en het ontbreken van voldoende centraal maatschappelijk

werksters dreigen de gezinsoorden meer verzorgingsinrichtingen te worden dan reëducatieinstituten te zijn.

De mensen die wel deskundig zijn om het psychologisch maatschappelijk werk uit te oefenen, hebben hier onvoldoende tijd voor - ze worden te veel door representatieve bezigheden in beslag genomen, het te woord staan van de Buitendienst Zwolle, psychiaters, psychologen, Den Haag, sociologen en bezoeken van gemeenteambtenaren en allerlei maatschappelijk werkinstellingen'.⁵

De personeelsproblemen leiden er ook toe dat er na 1955 minder gezinnen worden opgenomen dan volgens de capaciteit mogelijk is.

Men heeft zich in de loop der jaren op het ministerie dikwijls afgevraagd waarom het zo moeilijk is om voldoende geschikt personeel aan te trekken en te behouden. Het ontbreken van een specifiek op het werk gerichte opleiding ziet men als een duidelijke verklaring. Gezinsverzorgsters en kleuterleidsters hebben bijvoorbeeld de normale opleidingen gevolgd, waarin weinig tot niets aan 'het asociale gezin' gedaan wordt. Ook aan de opleidingen tot maatschappelijk werkster ontbreekt het een en ander volgens het Specialisten Werkverband. Nieuwe inzichten omtrent gezinspsychologie en pedagogie komen er nauwelijks aan bod, omdat men nog te veel op het individu is gericht.

Ook in de arbeidsomstandigheden in de gezinsoorden ziet men een verklaring voor de personeelsproblemen. De huisvesting in barakken, de geïsoleerde ligging, de moeilijke arbeid en de geringe betaling zijn alle factoren die het werk niet gewild maken.

Aan het einde van de jaren vijftig gaat men naar manieren zoeken om het werk aantrekkelijker te maken. Het is echter bij plannen maken gebleven. Toen besloten werd om de gezinsoorden op te heffen, was er weinig of niets veranderd aan de arbeidsomstandigheden in de gezinsoorden.

DE OPNAME VAN GEZINNEN IN GEZINSOORDEN

Zo ondoordacht en plotseling als gezinnen tijdens en vlak na de oorlog naar de Rijksevacuatiekampen werden gestuurd, zo grondig en gecompliceerd gaat het er bij de gezinsoorden in de jaren vijftig aan toe. Opname gebeurt niet dan na een langdurig en diepgaand onderzoek. Hieruit moet blijken of een gezin voldoet aan twee belangrijke opname-criteria die men er dan op nahoudt. In de eerste plaats moet door middel van het vooronderzoek vastgesteld worden dat een gezin 'in de

vrije maatschappij' niet heropvoedbaar is gebleken, maar toch mogelijkheden biedt voor 'reëducatie' in een der gezinsoorden. De zogenaamde hopeloze gevallen worden dus niet toegelaten. In de tweede plaats moet uit het onderzoek duidelijk worden of een gezin vanuit wetenschappelijk oogpunt bezien interessant is. De research is er namelijk bij gebaat dat zoveel mogelijk verschillende verschijningsvormen van onmaatschappelijk gedrag in de gezinsoorden vertegenwoordigd zijn.

De opnameprocedure ziet er in de jaren vijftig als volgt uit. Allereerst moet er door het gemeentebestuur van de plaats waar het betreffende gezin woont een aanvraag tot plaatsing gedaan worden bij het ministerie van Maatschappelijk Werk. Het gemeentebestuur kan attent gemaakt zijn op een gezin door instanties als de sociale dienst, het arbeidsbureau, de politie, de voogdijraad, de credietbank, het maatschappelijk werk, de huisarts, enz.

Tegelijk met de aanvraag moet er een voorlichtingsrapport over het betreffende gezin meegestuurd worden. Op grond hiervan neemt men op het ministerie een voorlopige beslissing. Valt deze positief uit en gaat het gemeentebestuur akkoord met de contract-overeenkomst dan wordt het gezin aan een diepgaand onderzoek onderworpen. Bij iedere instantie waarmee het gezin te maken heeft gehad, worden rapporten opgevraagd. Zo gaat men alle gebeurtenissen uit het gezinsverleden na. Daarna stelt een ambtenaar van het ministerie een sociaal onderzoek in. Hij bezoekt familieleden van het gezin, omringende bewoners, de dominee of pastoor, de huisarts, de onderwijzer(es) van de kinderen, een ambtenaar van sociale zaken, enz., en vraagt hun mening over het gezin. Feitelikheden, geruchten en indrukken, alles wordt opgeschreven. Ten slotte wordt ook het gezin zelf bezocht. Op uitgekiende tijden, bijvoorbeeld 's morgens om tien uur als de vrouw alleen thuis is of 's avonds rond etenstijd, wanneer het gezin compleet is, komt de ambtenaar langs. Hij laat zijn ogen gaan, maakt een praatje met de aanwezige gezinsleden en noteert later zijn indrukken.

Ter vervolmaking van het voorlichtingsrapport worden de beide echtgenoten psychiatrisch onderzocht. Dit gebeurt 'om met behulp van deze gegevens omtrent de karakterstructuur de mogelijkheid van psychische beïnvloeding enigermate te kunnen bepalen'. Zo ontstaat een dikke map vol gezinsgegevens.

Duidelijke redenen voor opname worden in de voorlichtingsrapporten niet genoemd. Bepaalde gedragingen kunnen wel de aanleiding vormen, maar in de ogen van de rapporteurs is er altijd meer aan de

hand met een gezin dan die ene aanleiding en moet de echte oorzaak gezocht worden in de totale gezinssituatie. Meestal staat als reden van opname vermeld 'omdat het gezin asociaal is'. Dit asociaal zijn komt volgens de rapporteurs tot uitdrukking in arbeidslabiliteit, verwaarlozing van kinderen en huishouden, schulden, drankzucht, crimineel en zedeloos gedrag en onkerkelijkheid. Bij ieder gezin worden deze 'misdragingen' in meer of mindere mate vermeld.

Als het voorlichtingsrapport gereed is, gaat het naar de opnamecommissie. In dit gezelschap onder voorzitterschap van de psychiater Zuithoff, valt de definitieve beslissing omtrent opname van een gezin.

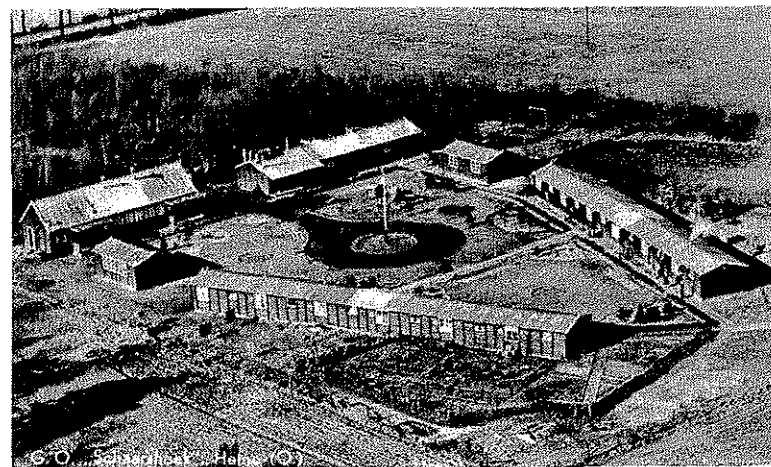
Het komt voor dat de opnamecommissie haar veto uitspreekt over de opname van een gezin. Volgens het ministerie wordt 20% van de aanvragen afgewezen. Dit gebeurt bijvoorbeeld wanneer men de karakterstoornissen of psychische structuur van mensen te ingewikkeld vindt om de kans op heropvoeding te wagen, zoals in het volgende voorbeeld:

'Beiden hebben een langdurige gestichtservaring achter de rug. Onze ervaring heeft ons geleerd dat dergelijke gevallen dikwijls zeer moeilijk reageren op een nieuwe "gestichts"-aanpak, als dit niet zeer intensief gebeurt'.⁶

De vrees dat een gezin de andere gezinnen in een gezinsoord negatief zal beïnvloeden is een tweede argument om te weigeren. Ook de leeftijd van een echtpaar kan tot afwijzing leiden. Mensen ouder dan veertig jaar worden niet opgenomen, omdat ze door hun leeftijd minder open zouden staan voor beïnvloeding. Ten slotte worden die gezinnen afgewezen die in wetenschappelijk opzicht niet interessant genoeg zijn.

Beslist de commissie positief over opname en heeft het betreffende gemeentebestuur de contract-overeenkomst getekend, dan rest nog het gezin zelf. De ambtenaar van het ministerie gaat weer op bezoek. Hij vertelt over de gezinsoorden en legt de regels uit waaraan het gezin zich te houden heeft (bijlage 1). Als het gezinshoofd een verklaring heeft getekend waarin hij toestemt in opname met zijn hele gezin en waarin hij belooft zich aan het gezinsoordreglement te houden, is de zaak ten slotte rond.

Wat is de achtergrond van de gezinnen die in de gezinsoorden worden opgenomen? Uit de gezinsdossiers springt een aantal gemeenschappelijke kenmerken naar voren. Vrijwel alle gezinsoordbewoners zijn afkomstig uit grote, arme arbeidersgezinnen waar werken een

Gezinsoord Schaerhoek

noodzaak en leren een luxe was. Men heeft weinig opleiding gehad, de meesten volgden alleen de lagere school of slechts enkele klassen daarvan. Een voltooide vakopleiding aan de LTS of Huishoudschool behoort tot de uitzonderingen. De mannen zijn dientengevolge vrijwel allen ongeschoolde arbeiders. Uit hun arbeidsverleden blijkt dat zij veel losse baantjes hebben gehad; periodes van werken, bij een baas of in de werkverschaffing, en van werkloosheid wisselden elkaar snel af. In de rapporten staan voorbeelden van mannen die in enkele jaren tijd tientallen werkgevers hadden gehad. De meesten werken op het land, in de fabriek, in de haven of in de bouw. Sommigen venten of handelen in tweedehands spullen. Veel gezinnen verkeren in financiële problemen ten gevolge van de geringe, onregelmatige verdiensten en/of financieel wanbeheer.

De gezinnen zijn uit heel Nederland afkomstig, zowel uit steden als uit de kleinste dorpen en uit iedere provincie. Komt men van het platteland, dan betreft het vrijwel altijd arme streken zoals de Peel, de mijnstreek en de Drentse en Overijsselse veengebieden. Uit de grotere steden komen relatief minder gezinnen dan uit de dorpen. Dit heeft waarschijnlijk te maken met het feit dat veel steden in de jaren vijftig een eigen heropvoedingswijk hebben. Waar men echter ook vandaan komt, altijd was er een slechte woonsituatie. De huisvesting van de

gezinnen varieert van inwoning, éénkamerbewoning en bewoning van onbewoonbaar verklaarde krotten tot tehuizen voor daklozen, gammele woonwagens en lekkende woonschepen. Twee voorbeelden uit voorlichtingsrapporten:

'Het gezin bewoont een éénkamerwoning. De woning zowel als de inventaris verkeren in een dusdanige miserabele toestand, dat vergeleken bij dit gezin een varken behoorlijker ge huisvest is'.

'In de woning is slechts één slaapplek, zijnde een tweepersoons-bedstee, waarin het echtpaar met vier kinderen slaapt'.

In alle publikaties van het ministerie en in de Tweede Kamer wordt er voortdurend de nadruk op gelegd dat de opname geschiedt op basis van vrijwilligheid. Bij dwang acht men de heropvoedingskansen nihil. Een gezin kan dus in principe weigeren zich te laten opnemen, en dit is ook meermalen gebeurd.

Toch blijkt in de praktijk het principe van vrijwilligheid niet altijd te zijn wat het lijkt. Gezinnen worden soms voor het blok gezet, waarbij ze 'de keus' krijgen tussen twee kwaden. Tot een gezin dat geen dak boven het hoofd heeft, wordt bijvoorbeeld gezegd: als jullie naar een gezinsoord gaan, krijg je daar een huis, als je niet gaat, zoek je het zelf maar uit, maar een huis hebben we dan niet voor jullie. Anderen krijgen te horen: als je naar een gezinsoord gaat, mag je de kinderen bij je houden, doe je dat niet, dan worden je kinderen uit huis geplaatst. Iets dergelijks is mevrouw De Leeuw overkomen.

'Ja, ik zal het u maar van voren af aan vertellen, de man dronk zoveel, 't was de drank en anders niets. Van de drank was ons leven kapot. Maar van de rest niet, alles was goed. Waarom ze dan steeds voor de kinderen kwamen? Kijk, als de man gedronken had, was hij opstandig. Schelden, vloeken, tieren, je weet wel. Toen zeiden ze van de rechtbank, als je man nog eens dronken thuiskomt, worden je kinderen weggehaald. Ik zei, over m'n lijk kan je gaan, maar m'n kinderen krijg je nooit. Toen moest ik op het stadhuis komen, daar zaten een paar dames en die zeiden, het is beter voor jullie om naar een gezinsoord te gaan. Je kan daar je kinderen bij je houden en je krijgt een eigen huis, alles eigen. Daar wordt dan gekeken waar of de schuldige zit, dus de man of u. Die dames waren van de sociale dienst, die moest namelijk bijspringen zolang wij geen werk hadden. Ik zeg, ja, als het dan moet, dan moet 't, maar ik hou m'n kinderen'.

Een van de bepalingen uit de contract-overeenkomst tussen gemeente

en ministerie is dat de gemeente een zodanige regeling moet treffen dat een gezin, eenmaal in het gezinsoord, niet meer met vroegere schulden wordt belast. Ook dit blijkt als lokkertje gebruikt te worden. Vos:

'Het was in 1955 en eerlijk gezegd, we waren toen arm, ontzettend verarmd. Ik was classificeerder (schoonmaker van schepen) in de haven en ik kwam zonder werk te zitten. Toen kreeg ik steun en dat was niet veel. M'n huishouden ging achteruit en m'n moeder schold, moet dat nou zo, je gezin gaat naar de verdommenis, laat die afbetaling staan. Maar ja, wat moest ik, ik had niks meer. Tot het zo erg werd, ik had niet zo'n klein beetje, nee ik had een stapel van vijftig centimeter aan schulden. En dat werd niet betaald, want ik had het niet. Daar kwam nog bij dat mijn vrouw zwanger werd en geen babykleertjes had. Dus weer op afbetaling. Ik wist wel dat ik de boot in zou gaan, maar mijn vrouw moest die babykleertjes. Dat werd zo'n ellende, ik had zoveel schuld, m'n kop draaide niet meer, m'n gedachten gingen niet meer, ik werd er helemaal gek van en m'n vrouw werd broodmager van ellende. Toen heb ik drie weken de kaailatten genomen, m'n vrouw alleen met vier kinderen achtergelaten, ik zag het niet meer zitten. Maar ja, toen ik weer terugkwam, zat ik weer met dezelfde problemen. Die van de sociale dienst wisten het ook niet meer. De afbetalingsmagazijnen gingen een kort geding aan, ik kreeg een brief in naam der koningin in drievoud. En daar stond in dat als ik niet binnen vier weken dat bedrag, dat durfde je amper uit te spreken, zou betalen, dan zou ik een gevangenisstraf van drie jaar krijgen. Drie jaar! En toen kwam die meneer bij me met nog een van de sociale dienst en hij zegt tegen me, zou jij niet naar een gezinsoord willen, het Ronde Huis in Nunspeet, wij regelen dat allemaal voor u en dan bent u die schulden kwijt, dan gaat u opnieuw beginnen. Ik zeg, nou, mijn gedachte is dat je dan wel onder curatele zal staan of zoiets en dat zie ik niet zitten. Als je dat niet doet, zegt 'ie, kunnen wij je niet meer helpen en dan krijg je toch die drie jaar. Daar was ik nogal benauwd voor, drie jaar, dus toen zijn we maar gegaan. 's Ochtends om zes uur zijn we vertrokken, bij m'n moeder vandaan, want ik dorst niet vanuit m'n eigen straat te vertrekken. Die mensen namen dat zo op hē, die kampen dat was voor asociaal...Ja, als dieven in de nacht zijn we toen naar Nunspeet gegaan'.

Ook de zogenaamde justitiegevallen hebben weinig keus. Met justitiegevallen bedoelt men mannen die voorwaardelijk in vrijheid gesteld worden op voorwaarde dat zij zich met hun hele gezin laten opnemen in een gezinsoord. De reclasseringsvereniging blijft in het gezinsoord het justitieel toezicht op de man houden.

Men is er zich op het ministerie wel van bewust dat gezinnen niet altijd een vrije keus hebben ten aanzien van opname, maar in het alge-

meen wordt dit niet als een belemmering voor de heropvoeding beschouwd. De gezinnen kiezen immers in de regel van twee kwaden hetgeen voor hen het beste is, de gezinsoorden. Er wordt wel voor gewaarschuwd dat het verblijf in de oorden niet te rooskleurig voorgesteld moet worden aan de aanstaande bewoners. Het schijnt namelijk voor te komen dat men de gezinnen van alles belooft - een eigen huis, vast werk, de mogelijkheid om een vak te leren - om ze tot opname te bewegen, met het gevolg dat het personeel in de oorden met boze en teleurgestelde gezinnen zit.

Gezinnen krijgen, zodra er plaats voor hen is, bericht. In overleg met de gemeente stelt de gezinsoordleiding de vertrekdatum vast. Op de heenreis worden de gezinnen meestal vergezeld door een maatschappelijk werkster of een gemeenteamtenaar. In één van de brochures die naderhand over het heropvoedingswerk in de gezinsoorden zijn verschenen, staat hoe de ontvangst in het oord verliep:

'Wanneer het gezin op het gezinsoord arriveerde werd het door de maatschappelijk werkster ontvangen en, na een korte begroeting door de leider van het gezinsoord, direct naar de eigen woning gebracht. Het was voor het gezin, dat meestal niet anders dan grote onzekerheid en spanningen gekend had op het terrein van de huisvesting, zeer belangrijk dat het bij aankomst op het vreemde en angstaanjagende gezinsoord direct zou weten: dit huis is van ons, helemaal, het hoeft met niemand gedeeld te worden en niemand kan het ons afnemen. Hier zullen we eten en slapen zonder anderen erbij.

Het was voor de gezinnen ook een nieuwe en geruststellende ervaring te merken, dat er op hun komst was gerekend, dat de gezinsverzorgster hen in hun zo gezellig mogelijk gemaakte kamer opwachte met koffie'.⁸

Zo ging het 'volgens het boekje'; de gezinnen vertellen het als volgt. De familie Wolf:

Zij: 'Je kwam binnen en je werd hartelijk ontvangen met koffie en koek en van alles en zo. Dan werd je naar je huisje gebracht. Dat huisje kan ik nog helemaal voor me halen of dat ik een uur geleden daar geweest ben ... die binnenkomst hè... ik had het me heel anders voorgesteld. Ik denk, er ligt een kleed en zo, potten en pannen, je boodschappen. Je hoefde niks mee te nemen hadden ze gezegd. Ik kwam binnen, nou dan krijg je wel even een klap in je gezicht natuurlijk, vooral als je dan bedden ziet staan zonder lakens, wat je helemaal niet gewend bent, en dan die paardedekens erbij, ik denk dat red ik nooit van z'n levensdagen hier'.

Hij: 'Het was net een huis van bewaring, daar heb je ook reglementen aan de muur hangen. Die heb ik toevallig eens een keer van binnen ge-

zien zo'n ding, maar dat hing daar ook'.

Zij: 'Maar 't was er ook zo af'.

De familie Vos:

'We kwamen daar in Nunspeet aan in dat kamp, het lag helemaal achteraf. We komen die weg op, ik keek zo om me heen en ik zeg tegen haar, wat gaan we nou krijgen. Ik zeg joh, je ziet hier helemaal niks, waar komen we nou terecht. Het lijkt wel een gevangenis. Afijn, we komen in dat kamp aan en de eerste die op me afkwam was de directrice en nog twee jeugdleiders, de Groot en Krüger. We kregen een bak koffie en toen werden we naar onze woning gebracht. En daar stond die Krüger gordijntjes op te hangen. Ik voelde me net in een vreemd pakhuis. Ik denk, wat moet ik hier nou doen. Brood lag op tafel, kacheltje brandde, voor allemaal een bed, boter stond er, marmelade, een houten tafel. Ik heb zitten huilen, ja als grote vent zat ik ontzettend te huilen, zij huilde ook. Afijn, ik was nogal zenuwachtig en obstinaat dus ik zeg tegen die Krüger, als ik hier nou woon, wat doe jij hier dan. M'n gedachten waren weg. Hij zegt, ik kom hier gordijnen ophangen. Ik zeg, dat ken ik zelf ook, ik wou op me eigen wezen. Nou, hij was weg en toen komt die directrice binnen en ze zegt, er moet hier wel gewerkt worden hoor'.

HEROPVOEDING VAN MANNEN

Arbeid behoort in het leven van mannen op de eerste plaats te komen. Van de man wordt verwacht dat hij voor z'n gezin de kost verdient. Werk geeft aan de man zijn status in de maatschappij, het geeft hem gevoel van eigenwaarde en verantwoordelijkheid. Het bepaalt bovendien zijn plaats in het gezin. Een 'normaal, aangepast' arbeider heeft 'net' werk, levert goede prestaties, werkt geregeld, verzuimt nooit ongeoorloofd, gaat zorgvuldig om met gereedschap en materiaal, gedraagt zich in kleding en manieren correct tegenover zijn superieuren en medearbeiders, erkent het gezag van zijn chefs, draagt iedere week netjes zijn loon af aan z'n vrouw en heeft plezier in z'n werk.

'Werken maar, werken maar. Handen uit de mouw. Hoe harder ik maar werken kan, hoe meer ik er van hou.

Werken maar, werken maar. Arbeid maakt me groot
'k verdien graag zelf met werken mijn dagelijks brood'.⁹

zingen de jongens van het internaat de Zonnebloem op een feestavond terwijl ze verschillende beroepen uitbeelden zoals timmerman, metselaar en schildersknecht.

Mannen die onmaatschappelijk arbeidsgedrag vertonen schieten op allerlei wijzen tekort in hun 'eerste levensplicht'. Gebrek aan verantwoordelijkheidsgevoel voor hun gezin uit zich in werkschuwheid of als ze werk hebben in het niet afdragen van hun loon aan de vrouw. Wanneer ze werken betreft het vaak zogenaamd ontoelaatbare bronnen van inkomsten. Ze wisselen te veel van werkgever, verzuimen vaak, presteren te weinig en gedragen zich agressief tegenover de chefs.

Welke mannen vertonen doorgaans dit onmaatschappelijke arbeidsgedrag? G.J. Koek, enkele jaren sociaal ambtenaar in een gezinsoord en sinds 1957 arbeidsconsulent:

- a) personen die hun jeugdsituatie onvoldoende verwerkt hebben:
 - 1. autoriteitsconflicten (geen gezag kunnen verdragen)
 - 2. verwenningsgevallen (passief)
 - 3. sterk gestoorden
- b) personen die door een ongunstige 'partnership' huwelijksmoeilijkheden ondervinden.
- c) nomaden — driftmatig vagebonderende figuren, waaronder kleine smokkelaartjes en handelaars vallen en marskramers en troubadours.
- d) geestelijk en lichamelijk gestoorden.
- e) criminelen.

Al deze en andere varianten behoren tot de bevolking van de gezinsoorden. Zij weten zich niet te schikken in het arbeidsproces, waardoor de plaatsing in het bedrijf mislukt door vormen van agressie, passiviteit, psychosomatische klachten en andere vormen van over-compensatie en vlucht. Ze krijgen de naam van arbeidsschuwen, slampampers, a-socialen en dergelijke'.¹⁰

De methodiek — In de heropvoeding van mannen staat arbeid buitenshuis centraal. De sociaal ambtenaar ook wel arbeidsmaatschappelijk werker genoemd, is speciaal aangesteld voor de heropvoeding van mannen. Na aankomst in het gezinsoord, wordt er eerst een zogenaamd arbeidsprofiel van de man opgemaakt. Dit bevat alle persoonlijke gegevens van de man, een zo volledig mogelijke arbeidsgeschiedenis, informatie van de huisarts, de uitslag van een beroepentest en de conclusies van het psycho-diagnostisch onderzoek door de psychiater. Bij de arbeidsgeschiedenis staat soms vermeld hoe de man bekend staat bij het arbeidsbureau. Het gewestelijk arbeidsbureau te Utrecht typeert iemand bijvoorbeeld als volgt:

'Betrokkene is uitgesproken arbeiderstype, a-sociaal met weinig interesse voor een beroep. Slordig op lichaam en kleding, weinig verantwoordelijkheidsgevoel, mist doorzettingsvermogen en activiteit. Een onge-

schoold arbeider, die steunt op de gemeenschap, met een laag intelligentiepeil'.

Onderzoek door een psychologe kan het volgende opleveren:

'De grove lichaamsbouw, de sterk ontwikkelde musculatuur, gecombineerd met de verstarde grijns op zijn gelaat, vormen de aanleiding om onderzochte reeds bij de eerste aanblik als primitief en als driftmatig te kenschetsen'.

Een psychiater komt na onderzoek van een man tot deze conclusie:

'Er is dan ook een duidelijke aanpassingsstoornis aan de maatschappelijke orde, waaruit het verklaarbaar is, dat zijn carrière niet erg kon slagen. Een belangrijke factor, die hierbij komt is zijn zeer beperkte intelligentie. Hij behoort dan ook tot de licht-debielen, terwijl hij een intelligentieleeftijd van ongeveer 12 jaar heeft (de man is 29 jaar) Wat betreft zijn geslachtsleven vertelt hij, dat hij sinds zijn 16e jaar 2-3 maal per week onanie bedreef. Nadat hij was getrouwd, oefende hij dagelijks geslachtsverkeer uit, hetgeen een coïtus interruptus was. Hij beweert geen coïtus met andere vrouwen te hebben beoefend (...) Hij is dom, geboorneerd, eigengereid, zeer labiel en suggestibel en hij is duidelijk wilszwak (...) Onderzochte moet gezien worden als een defectueuze persoonlijkheid, die behoort tot de groep van debiel-schizoïde psychopathen. (...) Men kan hier dan ook van een ernstig "rammelende" persoonlijkheid spreken'.

Op basis van het arbeidsprofiel wordt een advies gegeven ten aanzien van geschikte arbeid of scholing. Vervolgens moet de sociaal ambtenaar een passende arbeidsplaats voor de man zoeken. Er kan een arbeidsplaats gevonden worden in de Centrale Werkplaats in gezinsoord Linde, in een werkverschaffingsobject of in het vrije bedrijf. Een enkeling krijgt een plaats op de Rijkswerkplaats om een vakopleiding te volgen, bijvoorbeeld voor timmerman of metaalbewerker. Men zoekt in principe naar een werkkring waar de man, gezien zijn persoonlijkheidsstructuur en capaciteiten, het meest op zijn plaats is. Voor een ongedurig type zal gezocht worden in de richting van afwisselend buitenwerk zoals de plantsoendienst. Voor iemand met autoriteitsconflicten acht men een klein bedrijf met een niet te strenge baas erg geschikt. Het is in dit verband belangrijk dat de sociaal ambtenaar goed op de hoogte is van de werkgelegenheid rondom het oord en dat hij de aard van de bedrijven kent.

Om het zelfvertrouwen van de man te stimuleren vindt men zoge-

naamde pseudoberoepen geschikt. Dit zijn beroepen die een minimum aan kennis en vakkundigheid vereisen maar wel het aureool van vakmanschap hebben zoals markiezenmaker. Dit lijkt erg gewichtig. In wezen is het simpel werk, maar markiezenmaker klinkt nu eenmaal beter dan fabrieksarbeider. Andere voorbeelden van pseudo-beroepen zijn: bandenmonteur, betonmolenmachinist, corveeër, dierenoppasser of meteropnemer. Een voorbeeld:

'De man wilde weer aan het werk en werd als zgn. 'controleur' op een bedrijf aangesteld. Deze titel voor overigens vrij eenvoudige werkzaamheden stimuleerde hem bovendien dusdanig, dat hij een voor hem ongekend verantwoordelijkheidsgevoel voor het werk aan de dag legde. Hij werkte regelmatig en was op het bedrijf een gewaardeerde kracht'.¹¹

Deze pseudo-beroepen komen overigens niet veel voor. In de lange lijst van betrekkingen die de mannen in de oorden gehad hebben, komt slechts twee maal het beroep van corveeër voor, verder een enkele asfaltmenger, chauffeur en tuindersknecht.

Het behoort ook tot de methodiek om ervoor te zorgen dat de man een volwaardig loon uitbetaald krijgt, zowel in de Centrale Werkplaats als in het vrije bedrijf. Niet alle bedrijven zijn echter bereid om een arbeidslabiele man een volledig loon uit te betalen. Ze zouden dit niet waard zijn. In dergelijke gevallen betaalt de werkgever toch het volle loon uit en krijgt hij het verschil tussen waardeloon en CAO-loon van de administrateur van het betreffende gezinsoord terug. Men doet dit om mannen te prikkelen tot arbeid en hen het nodige zelfvertrouwen te geven.

De sociaal ambtenaar bemiddelt tussen het bedrijf en de betrokken man en hij onderhoudt contacten met de chefs als de man eenmaal aan het werk is. Er moet op het werk dagelijks een arbeidsschrift bijgehouden worden waarin de werkzaamheden en vorderingen van de man vermeld staan. Op grond hiervan worden de maandrapporten opgemaakt. Men let op punten als verzuim, kleding, op tijd komen, arbeidsprestaties en omgang met mede-arbeiders. De sociaal ambtenaar moet ook looncontroles uitvoeren en eventuele conflicten met de werkgever trachten bij te leggen. Samen met de maatschappelijk werkster moet hij er op toezien dat zo veel mogelijk mannen 's morgens naar hun werk gaan.

Na aankomst in het gezinsoord wordt de man getest en daar blijft het niet bij. Wanneer de man in zijn nieuwe werkkring niet blijkt te voldoen of wanneer de man van het werk wegblijft omdat het hem

niet bevalt, wordt hij opnieuw door de psychiater bekeken en getest. De Beer:

'Alle kerels moesten naar de psychiater, de vrouwen hoefden niet. Ik vond dat abnormaal, het waren allemaal gekkigheden, blote blaadjes en zo, daar ben ik helemaal niet van gediend. Als hij zei, teken eens een boom, dan had je al de pest in. En als je die boom dan afhad, vroeg ie ook nog wat voor boom het was'.

Het volgende voorbeeld laat zien dat er pogingen gedaan zijn de testuitslag te beïnvloeden. De oordleiding vindt dat H. voortdurend leiding en toezicht behoeft. Hij zou dromerig, fantaserend zijn en weinig realiteitszin hebben. De man is getest door het Gewestelijk Arbeidsbureau, de uitslag is nog niet bekend. De hartewens van de man is varen. Hierover:

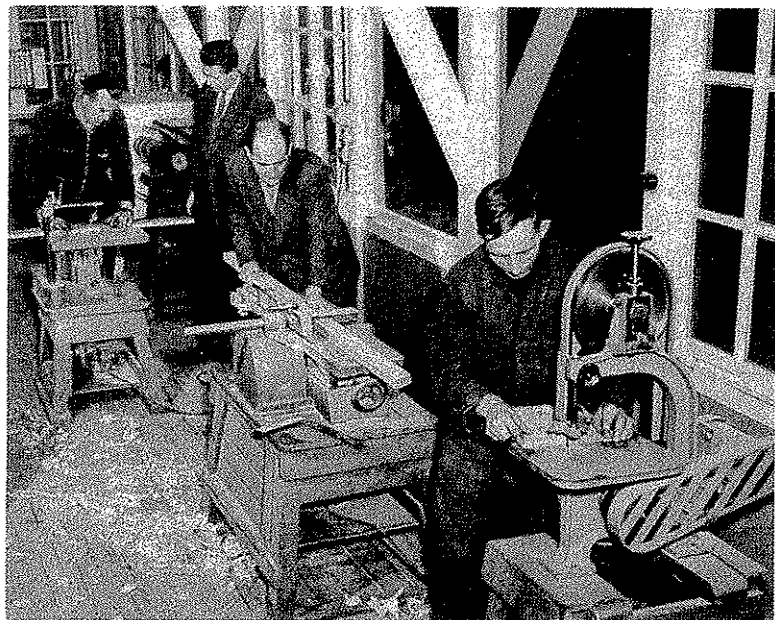
'Hij zelf is nog steeds bezielde van het ideaal van de grote vaart. Indien het mogelijk zou zijn, zou in overleg met het testbureau in de test tot uitdrukking moeten komen, dat hij in geen geval mag varen. Hij is namelijk niet in staat op eigen benen te staan (...)'.¹²

De Centrale Werkplaats — De beste manier om de mannen een juiste werkhouding te leren, is in een eigen arbeidsschool. Deze komt er in 1954 en wel in gezinsoord Linde. In deze Centrale Werkplaats kunnen mannen uit drie gezinsoorden werken. Voor de mannen uit Linde en Ten Arlo is de Centrale Werkplaats lopend gemakkelijk te bereiken, voor de mannen uit Ruinen is het veertien kilometer fietsen. Voor mannen uit de overige oorden is het te ver.

Mannen met wie men in eerste instantie geen raad weet en tijdelijk werklozen kunnen in de Centrale Werkplaats terecht. Het uitgangspunt van de werkplaats is arbeidstherapie. H. Bosveld was de eerste leider van de werkplaats:

'Voor het werk ging ik de boer op en dan had je dus voldoende werk om die mensen, punt één bezig te houden, dat was het feitelijk in die eerste tijd. Dat ze niet rondhingen. En naarmate het uitgroeide, ging je d'r wat meer inhoud aan geven. Dan stuurde je, als je de kans kreeg, mannen die een beetje het vak konden leren door naar een omscholing. Die mannen hadden amper opleiding of ondergrond. Voor een vak is een bepaalde ontwikkeling nodig, intelligentie misschien ook wel, maar dat zat er bij de meesten niet in.

Ik overlegde met anderen wat voor werk voor wie geschikt was en zo was je in feite maatschappelijk een beetje bezig, niet?

In de Centrale Werkplaats

We trokken werk aan uit het vrije bedrijf. Ik kan me herinneren dat we duizenden kisten hebben gemaakt en eerst deed je d'r één per dag bij wijze van spreken, en door werkmethodeverbetering aan te brengen ging het na een tijdje sneller. We hebben ook gewerkt voor Lips, massaproductie. Door werkmethodeverbetering moest je zorgen dat het werk prettig bleef en dat je toch een hogere produktie kreeg. Dus 't was echt afgesteld op het vrije bedrijf. De meesten moesten werkgewenning leren, het ritme van de arbeid, dat ze werken prettig vinden en toen de werkplaats eenmaal draaide, kwamen ze er met plezier naar toe'.

In 1954, wordt het doel van de Centrale Werkplaats als volgt omschreven:

1. Jongens en mannen niet op te leiden tot een vak, maar hen te leren arbeiden.
2. Hen leren met mede-arbeiders om te gaan.
3. Hen trachten bij te brengen dat een bedrijf rekent met getallen (dat even een shag rollen van een minuut, omgerekend over bijvoorbeeld 200 mensen, een schade van $3\frac{1}{2}$ werkuur betekent).

4. Hen leren dat er in een bedrijf een hiërarchie bestaat en dat deze noodzakelijk is.
5. Hun ogen openen voor de formele en informele reglementering in een bedrijf'.¹²

Achteraf omschrijft men het doel van de Werkplaats iets anders. Niet de arbeidsgewenning stond centraal maar juist de ontplooiing van de mannen. Het doel van de werkplaats, zo lezen we in 1961, was onder andere:

'Het laten verrichten van werkzaamheden welke uit psychotechnisch oogpunt bekeken het meest gunstig lagen, waarbij dus de betere aanlegfactoren en aanwezige capaciteiten tot hun recht konden komen. Dit schiep een aangepaste uitingsmogelijkheid voor de natuurlijke creativiteitsdrang, gaf plaats aan de groei van het eigenwaardegevoel en voerde tot de ontdekking van niet vermoede eigen mogelijkheden. Kortom hierdoor werd een reële mogelijkheid geschapen tot een stuk zelfrealisering'.¹³

Het reglement van de Centrale Werkplaats vormt een uitvoerige lijst met geboden en verboden ten aanzien van werktijden, schaftijden, kleding, gedrag, enz.

Net als in het vrije bedrijf ontvangen de mannen een volledig loon, ook het premie- en sanctiesysteem wordt nagebootst. Te laat komen wordt gestraft met vermindering van loon en voor goed gedrag en extra prestaties zijn er premies.

De werkelijkheid — De hiervoor beschreven methodiek is een ideaalbeeld. In theorie ziet het heropvoedingsplan er prachtig uit. Het wordt dan ook in de jaren vijftig geprezen als het beste op het gebied van arbeidsmaatschappelijk werk in Nederland. In de praktijk komt er van alle mooie opzetten en plannen echter niet veel terecht.

Om regelmatig en met plezier te werken is niet alleen een 'goede' mentaliteit vereist, maar ook werkgelegenheid en leuk werk. En daarvan is een groot gebrek rondom de gezinsoorden.

'We zijn al dikwijls blij als ze iets te doen hebben, maar zelden is het mogelijk de man op de arbeidsladder omhoog te helpen klimmen'.¹⁴

Aldus de arbeidsconsulent eind 1955. Achteraf geeft men ronduit toe dat de werkgelegenheid rondom de oorden slecht was.

'De gezinsoorden (één uitgezonderd) bevonden zich in gebieden, die ge-

kenmerkt werden door een gering en bovendien weinig gedifferentieerd aantal arbeidsplaatsen. Voor de therapie was dit een grote handicap, omdat, wil men mensen leren regelmatig te werken, de regelmatige aanwezigheid van werk nu eenmaal een vereiste is; ook was het dikwijls onmogelijk het soort werk van die aard te vinden, dat in het kader van de therapie van een bepaald individu het meest aangewezen was'.¹⁵

De uitslag van een beroepentest kan dan wel uitwijzen dat de man het meest geschikt is voor bandenmonteur, maar als er alleen maar grondwerk te vinden is in de buurt van het oord begin je niet veel met zo'n testuitslag. Het aangeboden werk in de omgeving is bovendien veelal tijdelijk werk, bijvoorbeeld in de werkverschaffing op het land, zodat het ideaal van vast werk en binding aan een bedrijf moeilijk te verwezenlijken is.

Het personeelsgebrek en -verloop is een tweede factor die de praktische uitvoering van het heropvoedingsideaal belemmert. In de periode januari-juni 1955 is er bijvoorbeeld in vijf van de acht gezinsoorden geen sociaal ambtenaar. De opzet van de therapie kan dan prachtig zijn, als er niemand is om het uit te voeren, komt er weinig van terecht.

Het komt er dus op neer dat de mannen in de oorden meestal hun eigen weg moeten zien te vinden. Ze zoeken een baantje en als dat werk afgelopen is of als ze om wat voor reden dan ook ontslagen worden, zoeken ze een ander baantje. Of ze proberen geld te verdienen met stropen en handel in brommers en tweedehandsspullen.

Als de mannen werken is dat dikwijls in de werkverschaffing, de DUW (Dienst Uitvoering Werken) of het GSW (Gemeentelijk Sociaal Werkobject). Dit betekent graafwerk bij wegen- en kanalenaanleg, grondwerk in de Noord-Oostpolder of grondwerk bij de aanleg van plantsoenen en sportcomplexen. Werken in het vrije bedrijf komt vrijwel altijd neer op ongeschoold werk in een fabriek of landarbeid. Bedrijven in de buurt van de oorden zijn onder meer conserven-, vleeswaren-, blik-, aluminium-, textiel- en betonfabrieken. Het verhaal van Den Otter:

'Ik werkte eerst bij een kunstmestfabriek, toen bij een vleeswarenfabriek, maar daar kon ik niet wezen, tussen die vier muren, dat ging niet, ik moest buiten wezen. Daarna in de wegenbouw en nog van alles. Ik werkte veel over. Soms van zes uur 's morgens tot tien uur 's avonds. Ik deed veel zwaar en gevaarlijk werk. Eén keer heb ik een schip gelost op Zondag. Dat moest leeg omdat het lek was. Het zat vol zwaar spul,

kunstmest en zo. Ik heb ook in de DUW gewerkt en bij de Heidemaatschappij, de hele dag met een schop grondwerk doen. En voetbalvelden aanleggen en zo. 't Was heel zwaar werk.

Iedereen was daar te herkennen, we hadden allemaal hetzelfde manchester pak, voor zondag, door de week en voor 't werk.

Als ik voor werk ging en ik moest uitleggen wat gezinsoord Schaershoek was, zei ik dat het een rijksinrichting was en dan kreeg ik direct werk, gek hè. Meer zei ik niet, dat ging hun niks aan. Ik kwam voor werk, niet voor te praten. Ze wisten dan toch wel wat ze in de kuip hadden, dat informeerden die zelf wel.

De sociaal ambtenaar kwam op je werk kijken of je het goed deed. Over mij was 'ie altijd tevreden'.

De sociaal ambtenaar moet 'de vorderingen' van de mannen zoveel mogelijk proberen vast te leggen. Als voorbeeld het beoordelingslijstje van V. uit 1957. Hij werkt dat jaar in de werkverschaffing.

	1/11/57	1/2/57	6/5/57	5/8/57	4/11/57	max. te behalen punten
kwantiteit	6	6	7	7	7	8
kwaliteit	7	6	6	6	6	8
toewijding/interesse	4	5	6	6	6	8
houding ten opzichte van de omgeving	2	2	2	2	2	4
materialen en gereedschappen	2	2	2	2	2	4
Totaal:	21	21	23	23	23	32

'Indien 32 behaald wordt, dan is het vrije bedrijf benaderd'.

Zoals gezegd werken de mannen overal maar kort. Dit blijkt uit de gezinsdossiers en de interviews. In de gezinsdossiers wordt altijd de reden van ontslag vermeld. Hieruit blijkt dat ruim een derde van alle ontslagen plaats vindt wegens beëindiging van de werkzaamheden of inkrimping van het bedrijf. Iets minder dan een derde van de ontslagen is wegens verzuim, ruzie of te laat komen. Voor het overige betreft het ontslagname omdat de man er geen zin meer in heeft, het loon te laag of het werk vervelend vindt. Dan is er nog een klein percentage dat afgekeurd wordt wegens arbeidsongeschiktheid of langdurige ziekte. Een voorbeeld van de moeilijke weg der aanpassing is de

geschiedenis van G. In het eerste periodieke rapport (1957) staat:

'G. heeft zo goed als geen binding aan een bedrijf waar hij werkt. De vraag hoeveel hij kan verdienen en of het werk voor langere tijd is, bepaalt in hoofdzaak het al dan niet tevreden zijn over een werkkring'.

Het tweede periodieke rapport (1957/1958) vermeldt:

'G. werkt nu anderhalf jaar op een chocoladefabriek.

Van zijn kant is - nu hij er de mensen beter kent en hij gewend geraakt is aan het fabriekswerk - thans zeker ook sprake van een binding aan het bedrijf.

Wil bij terugkeer naar woonplaats ook het liefst in een fabriek geplaatst worden. Wil niet meer in de vroegere situatie van boerenarbeid met tussenpozen van werkloosheid, en handelen terecht komen. Schijnt in te zien dat hij dan gaandeweg weer steeds minder tot geregeld werken zal komen, terwijl hij met handelen niet in de behoefte van het gezin kan voorzien'.

Vervolgens, uit een periodiek rapport over 1959/1960:

'Na twee jaar in de chocoladefabriek gewerkt te hebben werd G. ontslagen (afvloeiing) waarna hij een periode met veel depressies doormaakt. Hij maakt ruzies, ligt een week in het ziekenhuis, werkt enige tijd in de werkverschaffing wat een mislukking is. Hij werkt weer onregelmatig, hoewel hem gewezen wordt op de consequenties van zijn gedrag en terwijl de verzuimdagen gekort worden op zijn loon'.

Na ontslag uit het gezinsoord komt G. uiteindelijk in een Sociale Werkplaats terecht.

Er wordt door de leiding zoveel mogelijk geprobeerd om de mannen aan 'net' werk te helpen, dus geen handeltjes of iets dergelijks. M. werkt graag op kermissen, maar volgens de arbeidsnormen van de leiding is dit geen geschikt werk. Het werken op kermissen is namelijk ongeregeld werk, de verdiensten zijn wisselend en de man moet reizen. Men vindt dit voor het gezin niet goed. In verband met zijn 'aandrang', wordt M. nauwlettend in de gaten gehouden.

'Gedurende de weekend trekt hij nog regelmatig mee met zijn vroegere baas van de kermis. Het reizen zit hem nog steeds in het bloed, hoewel hij deze aandrang toch vrij goed weet te beteugelen'.

Terugblikkend vraagt een personeelslid zich af of dat streven naar net werk altijd zo goed was.

'We hebben ze ontheemd, we hebben ze leren parasiteren; ze mochten hun handeltje niet houden, dus maakten we ze werkloos'.

Werkloosheid, al dan niet vrijwillig, komt in de gezinsoorden ook voor. Sommigen zijn lange tijd werkloos, anderen gedurende een paar dagen of weken. Dekker is vaak werkloos geweest, met opzet:

'Als ik werkte, deed ik van alles. Ik heb op de blikfabriek gezeten, de conservenfabriek, in de Noord-Oost Polder en in de DUW. Maar allemaal maar kort hoor, meestal bleef ik gewoon thuis. In Rotterdam hadden ze beloofd dat alles in de kampen geregeld was, alles zou gemeubilderd zijn en het geld wat je verdiende, mocht je houden om je gezin op te bouwen. Maar ik kwam daar en ik moest kostgeld betalen en in de barak stond een houten tafel en houten stoelen en een ledikant met strozakken. Er was van alles beloofd en dan kom je daar en dan is het allemaal anders. Nou dan ga ik tegen zitten, ik verrekte het gewoon om te werken. Ze probeerden me wel aan het werk te krijgen door te komen praten en te zeggen waar ik heen moest, maar ik deed het niet. Ik wilde niet voor die lui werken. Er is ook nog een keer een pater geweest. Hij kwam binnen en zei: Zo, moet je niet werken? Ik zei tegen hem waar kom je nou vandaan, van de kerk of van het arbeidsbureau? Van de kerk natuurlijk, zei hij. Ik zei, nou wat gaat het jou dan aan of ik wel of niet werk. Jij moet hier over je kerk praten, daar hoor je voor te komen. Later op Drakenburg kreeg ik werk bij een fabriek in Hilversum: eerst los, later voor vast. De baas zorgde voor een woning en ik heb toen twaalf jaar bij die baas gewerkt'.

In het verslag van de arbeidsconsulent uit 1955 wordt ook gewezen op het feit dat men gezinnen vóór hun opname valse beloftes doet.

'"Als je in het gezinsoord bent, mag je absoluut een vak leren". "Je moet wel je loon afdragen maar overuren en andere extra verdiensten mag je houden".

"Als je in het gezinsoord bent, mag je het rijbewijs halen enz."

De reacties, als deze mensen eenmaal op het gezinsoord zijn, behoeven geen nadere beschrijving. Ze worden afgetest om een vak te leren.

Er is zeer moeilijk werk te krijgen en de lonen liggen veel lager dan in andere streken van het land. De overuren moeten ze netjes afdragen. Vanwege hun structuur is het een misdaad om hen een rijbewijs te laten halen'.¹⁶

Volgens deze arbeidsconsulent is de slechte voorlichting ook een van de oorzaken van de arbeidsmoeilijkheden met de mannen.

Het loon dat de mannen verdienen moeten ze afdragen aan hun

vrouw. Het komt ook voor dat de leiding van het gezinsoord de financiën van een gezin beheert; men noemt dit de financiële regeling. Wanneer een gezin opgenomen is in de financiële regeling, moet de man zijn loon afdragen aan de leiding. Dit geeft nogal eens problemen. De Beer:

's Zaterdags was het vaak donderen, want dan moest het loon afgedragen worden. De politie werd dan gebeld om iedereen uit het kantoor te verwijderen. Ik kan me herinneren dat één keer iemand, die rooie Rotterdammer, zo de telefoon van de muur trok en hem door de ramen heengooide'.

Overuren en extra verdiensten worden in ieder geval niet afgedragen, althans niet aan de leiding. Ze worden verstopt in de schoenen of onder een boom bij het hek van het gezinsoord. Soms wordt er helemaal niets aan wie dan ook afgedragen. Het loon wordt omgezet in bier, de man koopt er een brommer van, of leeft zich anderszins een dagje heerlijk uit van het weekloon. Van één man is bekend, dat hij af en toe na uitbetaling van zijn loon eerst ging drinken, vervolgens in een duur restaurant ging eten en zich dan per taxi thuis liet brengen. Volgens de maatschappelijk werkster doet de man dit om:

'even tegemoet te komen aan zijn fantasieën, waarin, naar hij zei, dat "rijke leven" zijn ideaal was. In deze excessen, die een vlucht uit de realiteit waren, vond hij dus vermoedelijk een stuk compensatie voor zijn wezenlijke insufficiëntiegevoelens'.¹⁷

De Beer vertelt waarom hij soms z'n geld niet afdroeg:

'Als je dan ging werken, zat die sensatie erin hè. Je verdiende geld, dus je had praats. Je was in de bloei van je leven, vijf en twintig jaar. Iemand op de fabriek had een motorfiets te koop. Wat doe je dan hè. Ik kocht hem. Thuis, zaterdagmiddag had ik geen geld meer om af te dragen. Als je zo'n motor wilt, denk je niet aan je kinderen. Je was jong hè, dus als je centen had, dan haalde je de grootste gekkigheid uit. Als ik er nou weer zou komen, zou ik het wel anders doen. Ik zou echt geen ouwe motor meer kopen. Je bent ouder, denkt aan andere dingen'.

De Leeuw die ook nog al eens z'n weekloon verdrong, vertelde dat hij soms deed alsof. Hij zei dan dat hij al z'n geld verdrong had en deed alsof hij 'hardstikke bezopen' was. De leiding onderhield het gezin dan die week en het geld zat in z'n schoenen verstopt. Volgens zijn vrouw probeerde de directrice het zo ver te krijgen dat de vrouwen het loon

op gingen halen zodat het niet verdrongen kon worden. Zij deed dat soms ook en droeg het dan netjes af bij de leiding.

Uit de gezinsrapporten blijkt dat nogal wat mannen medische klachten en lichamelijke gebreken hebben. Sommigen hebben lichamelijk letsel opgelopen in de oorlog en zijn gedeeltelijk invalide, anderen hebben tuberculose, of last van astma, bronchitis of een hartkwaal. Andere veel voorkomende klachten zijn: maagklachten, hoofdpijn, 'last van zenuwen'. De aard van het werk brengt ook klachten met zich mee: pijnlijke voeten en rug komen veelvuldig voor, wat niet verwonderlijk is gezien het vele graafwerk dat de mannen doen.

Al met al zijn er volgens de rapporten maar weinig mannen die over een uitstekende gezondheid beschikken. Zowel vóór opname als tijdens het verblijf in een gezinsoord worden niet alle klachten even serieus genomen. Voor de mannen in kwestie kan dit erg vervelend zijn. Twee voorbeelden. Een man die beschouwd wordt als een 'luie donder', waar niets mee te beginnen valt, komt uiteindelijk op de Centrale Werkplaats terecht. Hij komt iedere morgen stipt op tijd maar presteert niets. De man klaagt al jaren over hoofdpijn en als hij uiteindelijk naar de dokter gestuurd wordt, constateert deze een ernstige hersentumor waar niets meer aan te doen is.

Een andere man wordt in verschillende rapporten werkschuw genoemd:

'(...) zijn werkschuwhouding brengt hem tot parasiteren. Om dit te kunnen is hij brutaal en geraffineerd leugenachtig (...) Eveneens in verband met zijn wil om onder de arbeidsplicht uit te komen, gaat hij ertoe over, naar men vermoedt, voortdurend eigen wonden te verergeren'.

In 1959 lezen we echter over dezelfde man:

'(...) werkt hij, dan komt verzuim zeer zelden voor (...);
'(...) hij heeft meestal plezier in het werken (...);
'(...) zijn benen, die steeds opengaan, zouden een reden kunnen zijn om afgekeurd te worden. Hij zal zich echter niet gauw laten afkeuren'.

HEROPVOEDING VAN VROUWEN

Van vrouwen verwacht men in de jaren vijftig dat ze voor het huishouden en de kinderen zorgen. Hun plaats is thuis. De gezinsoorden vormen wat dit betreft geen uitzondering. De heropvoeding van

vrouwen is gericht op huishoudelijk werk en het moeder zijn. Van de meeste vrouwen die in de gezinsoorden zijn opgenomen, wordt gezegd dat ze hun taak zowel op het materiële als op het immateriële vlak niet op de juiste wijze vervullen. Zij beheersen de huishoudelijke technieken zoals afwassen, koken, schoonmaken, wassen, naaien en zorg voor hygiëne onvoldoende. Zij kunnen niet budgetteren, dat wil zeggen verantwoord met geld omgaan. De verzorging en opvoeding van de kinderen laat te wensen over. Er is geen orde en regelmaat in het gezin zoals bij voorbeeld een vast dag- en weekprogramma en het op gezette tijden nuttigen van de maaltijd. De vrouwen zijn niet in staat sfeer te scheppen in huis, ze hebben geen zorg voor hun spullen, ze zijn niet 'het onzichtbaar middelpunt, waarvan krachten uitstralen, maar dat ook als rustgevend centrum fungeert'. Met de kinderen bestaat wel, zoals men het noemt een 'primitieve oerbinding', een 'soort nestverband' of 'apeliefde' maar de moeder geeft hen geen affectieve geborgenheid en veiligheid, die een harmonische persoonlijkheidsontwikkeling mogelijk zouden maken.

Men zoekt de oorzaak van het falen der vrouwen dikwijls in hun karakterstructuur. Ze zouden vooral doorzettingsvermogen en organisatietalent missen. Van andere vrouwen zegt men dat ze debiel zijn of op z'n minst een zeer geringe intelligentie bezitten. Bij weer anderen zoekt men de verklaring in het feit dat deze vrouwen zelf uit een 'defect gezinsmilieu' komen met als gevolg een geringe gevoelsontwikkeling en gebrek aan gevoel van eigenwaarde. Ten slotte zijn er dan nog vrouwen, die op jeugdige leeftijd in de fabriek gingen werken, waardoor ze weinig geleerd hebben op huishoudelijk gebied. Een enkele keer erkent men dat het ook wel erg moeilijk is om een huishouden te runnen met veel kinderen, weinig geld en een slechte behuizing.

- De heropvoeding van de vrouwen is in de eerste plaats de taak van de gezinsverzorgster en de maatschappelijk werkster. Na opname in het gezinsoord wordt er gekeken of er iets hapert aan het huishouden en zo ja, wat. Zoals er van de man een arbeidsprofiel wordt gemaakt, maakt men van de vrouw een huishoudprofiel waaruit de prestaties en het huishoudelijk niveau van de vrouw moeten blijken. Als er grote problemen zijn met het huishouden wordt er door observatie en een psychiatrisch onderzoek bekeken van welke aard de moeilijkheden zijn en hoe deze het beste aangepakt kunnen worden. 'Affectief verwaarloosde' vrouwen hebben bijvoorbeeld vooral aandacht en begrip nodig van de gezinsverzorgsters, terwijl vrouwen die eenvoudigweg

niets geleerd hebben of te zwaar belast zijn alleen praktische hulp behoeven en de debiele vrouwen het meest gebaat zijn bij gewoontevorming: de gezinsverzorgster doet voor hoe het moet, dan doen ze het samen - vele malen oefenen - en dan moet de vrouw het zelfstandig doen. Er zijn natuurlijk ook vrouwen die hun huishouden prima aankunnen. In dergelijke gezinnen liggen de problemen volgens de leiding meer bij de man. Deze vrouwen krijgen geen hulp van de gezinsverzorgster.

Uit gesprekken met personeelsleden en vrouwen blijkt dat de mening over de noodzaak van hulp nogal eens verschilde. Sommige vrouwen zijn nu nog verontwaardigd dat ze toen ineens een gezinsverzorgster over de vloer kregen

'We zaten er alleen vanwege de drank (van de man) en anders niks, waarvoor moest je dan een gezinsverzorgster?'

'Het waren de schulden waarvoor we daar zaten, kreeg je ineens zo'n grapjas over de vloer'.

Anderen vertellen dat ze naar de gezinsoorden gingen wegens de woningnood of een slecht huis maar niet in verband met hun huishouden. Volgens de personeelsleden lag het in de meeste gezinnen niet aan het een of het ander, meestal was er van alles aan de hand, ook in het huishouden.

Wanneer eenmaal vastgesteld is dat een vrouw hulp nodig heeft, kan de gezinsverzorgster - in overleg met en begeleid door de maatschappelijk werkster - aan de slag. Al naar gelang de analyses in het huishoudprofiel wordt er beslist of dit dagelijks, voor halve dagen, drie maal in de week of op bepaalde momenten van de dag - bijvoorbeeld voor etenstijd - nodig is. Het huishoudprofiel moet tijdens de gehele verblijfsperiode van de vrouw regelmatig opnieuw worden ingevuld, zodat na verloop van tijd eventuele ontwikkeling in de huishoudelijke prestaties duidelijk wordt.

Een eerste zorg van de gezinsverzorgster in vrijwel ieder gezin is orde aan te brengen in 'de chaos van rommel en vuil'. Na deze 'opruimfase' moet de gezinsverzorgster voortbouwen op de dingen die de vrouw in ieder geval leuk vindt.

'Wanneer bijvoorbeeld blijkt, dat de vrouw plezier heeft in naaien, dan moet deze 'liefhebberij' een plaats krijgen in huis. De gezinsverzorgster moet een plank of doos 'organiseren' voor het verstelgoed, een gezellige zak maken voor de kapotte kousen; er moet gezocht worden naar moge-

lijkheden om te sparen voor een tweedehands-naaimachine; haar man zou haar een naaidoos kunnen geven voor haar verjaardag, enz'.¹⁸

Na enige tijd probeert de gezinsverzorgster de vrouw te laten wennen aan een vaste weekindeling: maandag - wasdag; dinsdag - verstellen; woensdag - strijken; donderdag - slaapkamers en kasten; vrijdag - woonkeuken; zaterdag - eten klaarmaken voor de zondag; en aan een dagindeling, zoals een vaste tijd van opstaan, om tien uur koffie drinken, 's middags de kinderen opwachten met thee, het eten op tafel hebben als de man van zijn werk thuiskomt, enz. Mevrouw De Leeuw:

'Als mensen te lang bleven liggen werden ze uit bed gehaald, dat waren luie vrouwen. Eén van de gezinsverzorgsters of de directrice klopte de mensen uit bed, dan moesten ze opstaan'.

Verschillende huishoudelijke technieken passeren in de loop van de tijd de revue. In rapporten wordt bijgehouden hoe de vrouw het doet.

'Het schoonhouden laat veel te wensen over. De kamers worden met een bezem bewerkt. De matten worden zelden opgenomen, het zeil wordt niet geboend en gewreven'.

Mevrouw Aalders is enige jaren gezinsverzorgster geweest in Ten Arlo. Ze vertelt over haar dagelijks werk:

'Je had twee zorggezinnen en dan nog een paar waar je af en toe heenging voor een goed beurtje of zo.

Ik begon 's morgens om acht uur en om tien uur was er een kwartier voor koffie drinken met het personeel, een enkel keertje bleef je bij het gezin.

Schoonmaken was een groot werk, het waren houten keten met een schuin dak omhoog met allemaal streepjes naar beneden, oerlelijk. Die streepjes moest je uitboenen, alles was namelijk altijd zwart omdat de kachel 's zomers en 's winters moest branden, want er moest ook op gekookt worden. Maar we hadden het toch altijd wel lekker schoon en fris in die gezinnen.

Toen ik kwam, dweilde ze haast iedere dag de slaapkamers. Ik zei tegen haar, als je zo gaat werken dan kom je nooit aan verstellen toe of aan stoppen en naaien. Ik zeg: zullen we het zo indelen dat we een keer minder dweilen, dan zijn die slaapkamers ook niet altijd nat. Dat kregen we klaar. En dan hadden we een stopmand en die kwam op tafel. Dan maakten we er een echte stopdag van en dan bleef ik daar ook koffiedrinken'.

In het begin was het wel eens moeilijk, maar later vond ze het prettig als ik kwam omdat ze je vertrouwde. We hielpen hen ook zoveel mogelijk oprecht'.

Dat de normen voor een schoon huis niet voor iedereen hetzelfde waren, bewijst het volgende voorbeeld. Een vroegere bewoonster vertelt:

'Je had daar geen vloerkleden, het was allemaal hout, dus je ging dat lekker dweilen met bleekwater en dan was het lekker schoon'.

Over hetzelfde gezin vertelt de vrouw van de directeur:

'Niks was er heel, alles kapot en de grond zag eruit... je moest oppassen dat je niet over de glibbers uitgleed'.

De gezinsverzorgster of maatschappelijk werkster controleert regelmatig of het huisje goed schoongehouden wordt. Terwijl ze binnenloopt om even een praatje te maken, kijkt ze rond, met name de slaapkamers en de bedden hebben haar aandacht.

De was is voor de meeste vrouwen een tijdrovende bezigheid. Hoewel maandag officieel wasdag is, zijn er vrouwen die iedere dag wassen omdat ze veel kinderen hebben en weinig kleren. In ieder gezinsoord is een apart washok met warm water waar de vrouwen de was kunnen doen. Dit moet in de tobbe en op de plank gebeuren want er zijn geen wasmachines. Er komen in de loop van de tijd wel wasmachines in de gezinsoorden maar dat is er meestal maar één voor alle gezinnen en alleen de gezinsverzorgster mag deze bedienen. Als een vrouw moeite heeft met de was krijgt ze hulp van de gezinsverzorgster. Soms doet de vrouw de was tot grote tevredenheid van de gezinsverzorgster:

'De wasbehandeling is zeer goed. De was aan de drooglijn is een lust om te zien, schoon, alles precies op een rijtje en dan nog gesorteerd van groot naar klein'.

De vrouwen moeten onder leiding van de gezinsverzorgster ook leren een gezonde maaltijd klaar te maken met veel afwisseling in de groenten want:

'In het algemeen hier ook de euvelen van arbeidersvoeding: veel vet, veel suiker, royaal koffie, weinig variatie in groente en geen papkost voor kleine kinderen'.

Wasbehandeling onder leiding van een gezinsverzorgster

Hoe de maaltijd in gezinsverband genuttigd wordt, ontgaat de gezinsverzorgster niet. Zo moest dat niet:

'Het hele gezin eet zelden samen. Eerst eten man en kind, het restje wordt door de vrouw opgegeten'.

En zo ook niet:

'Maaltijden - het opdienen gebeurt slordig. De borden worden uit de pannen volgeschep't'.

Hier moeten slechts de puntjes op de i worden gezet:

'De maaltijden worden met alle gezinsleden tesamen gebruikt. Zo nu en dan treft men nog een kind op de grond aan met een bord eten'.

Mevrouw Aalders:

'We leerden hen dat ze 's morgens gezamenlijk gingen eten en 's avonds weer gezamenlijk gingen eten. De sfeer was dan heel anders en er kwam meer orde en regel in het gezin. We kookten altijd normaal eten. 's Middags warm en 's avonds brood. Omdat ze op één kachel moesten koken, was het bijna altijd stampot. Over 't algemeen kookten deze vrouwen wel smakelijk. Stampot en pap toe'.

Budgetteren, verantwoord met geld omgaan, is volgens de leiding iets dat de meeste vrouwen niet kunnen. Daarom moeten ze leren om in het huishouden de tering naar de nering te zetten. Wanneer een gezin in de financiële regeling zit (en de man dus zijn loon afdraagt aan de leiding), ontvangt de vrouw een bepaald weekbudget, het voedingsgeld. Aanvankelijk krijgt ze dit voedingsgeld slechts op papier. De maatschappelijk werkster verdeelt het in overleg met de huisvrouw over de verschillende leveranciers: kruidenier, bakker, slager, melkboer en groenteboer. De vrouw moet vervolgens zelf de bestellingen noteren in speciale huishoudboekjes. De maatschappelijk werkster controleert deze boekjes en brengt in overleg met de vrouw veranderingen aan als de samenstelling niet goed is of het budget overschreden wordt. Een maatschappelijk werkster:

'Kwamen ze boven het voedingsbedrag dan moest je schrappen met de vrouwen. Op den duur wisten ze zelf wat ze konden nemen. De eerste tijd stonden er veel koekjes en snoepjes en kaakjes op. Die snoepjes is best leuk en ze mochten er ook best een snoepje bij hebben hoor, maar eerst moest het eten komen, aardappelen en groente. Bleef er dan nog wat over dan mochten ze er een koekje of een kaakje bij nemen'.

De maatschappelijk werkster geeft de bestellingen door aan de leveranciers en rekent met hen af. Als na enige tijd blijkt dat de vrouw zelf het voedingsgeld kan beheren, wordt het geleidelijk gedeblokkeerd, bijvoorbeeld eerst het kruideniersgeld, als dat goed gaat het slagsgeld, enz. Deze vrouw is er volgens de maatschappelijk werkster nog niet aan toe:

'De vrouw besteedt het inkomen zonder overleg. Heeft veel geld voor de

voeding nodig, doordat vrij veel verspild wordt en niet met overleg gekocht. Bijvoorbeeld krentebollen in plaats van brood'.

Achteraf zeggen vrouwen die met huishoudboekjes leerden budgetteren dat ze het niet zelf kunnen bepalen wat ze wilden eten als de grootste inbreuk op hun privacy ervoeren:

'...en 't ergste voor mij was, ..ik was gewend te eten zoals ik het wou..Daar kreeg je een boekje en er stond op, dat mag je hebben. Om de twee, drie weken mocht je een kilo suiker, koffie, een ons in de week, pakje thee op de maand, zulke dingen allemaal. Je mocht je boekje niet overschrijden. Melk moest je hebben, brood, aardappelen, boter. En tabak werd dan bij voorbeeld minder. Vis kreeg je ook minder, zij schrapten het door. En dan kwam iemand uit het dorp de boodschappen brengen. Een kop koffie, 't was net of het uit de hemel kwam'.

Personeelsleden zeggen achteraf: het klopt, er was veel controle, maar ze hadden er ook baat bij, ze leerden de tering naar nering zetten.

Een ander thema dat veelvuldig aan de orde komt is sfeer scheppen in huis, zorgen voor een gezellige omgeving voor man en kinderen. De gezinsverzorgster leert de vrouw, dat een kleinigheid als eens een keer een bloemetje op tafel al sfeerverhogend kan zijn. Dat 'de zorg voor de woning' toch altijd een relatief begrip blijft, blijkt uit het volgende:

'Het huis wordt met allerlei kaarten, snuisterijen en takken op hun manier gezellig gemaakt, hoewel het naar onze begrippen meer wegheeft van een schiettent'.

Men is van mening dat het uiterlijk van de vrouw invloed heeft op het humeur van haar man en dus ook op de sfeer in het gezin. De gezinsverzorgster moet de vrouw in dit opzicht stimuleren.

'Mevrouw X maakt een slomige indruk en knapt zich na haar werk onvoldoende op. Zij beseft niet dat dit haar man kan irriteren. Zij heeft een bemoedigende stimulans nodig. Bijzondere aandacht moet geschonken worden aan haar uiterlijke verzorging, omdat deze direct haar verhouding tot haar man raakt'.

Dat ook dit een relatief begrip is, blijkt uit het verhaal van mevrouw Wolf.

'Ik zal u eens een staaltje vertellen uit Schaershoek. Toen was ik de helft slanker dan ik nu ben. Ik droeg toen ...een lichtblauwe doorzichtige ny-

lon jurk - ik kleepte me altijd om 's middags na m'n werk - maar daaronder had ik een onderjurk. De directrice kwam op me toe en zei, dat ik die jurk uit moest trekken omdat ik aanstoot zou geven aan andere mannen - heb ik nooit gedaan hoor. Ik zeg, nou, ik heb zelf een man thuis zitten. Ik bedoel maar, daar letten ze wel op hoor. Omdat die jurk te dun was, dat bedoelen ze met zedeloos, aanstoot geven aan andere mannen. Je moet toch zelf weten wat je aantrekt. We moesten er zeker net zo bijlopen als hun met hoge kragen en zo'.

Op het terrein van de kinderverzorging en -opvoeding behoort de gezinsverzorgster extra voorzichtig te werk te gaan, omdat het hierbij niet alleen over huishoudelijke, maar ook over psychologische en pedagogische kwesties gaat. De aandacht van de gezinsverzorgster gaat allereerst naar de verzorging van de kinderen, voeding, kleding en hygiëne.

Wanneer er een kind op komst is, wordt er gekeken of alles in orde is voor de boreling. De maatschappelijk werkster:

'Als daar een baby geboren werd, moest je er iemand op af sturen en zeggen: eerst kijken of de spullen in orde zijn. Van alles moest dan klaargemaakt worden, ik heb heel wat spullen uit m'n eigen voorraad gegeven aan mensen die niets hadden. Je moet het toch in orde hebben, slaapkamer opgeruimd, bedden schoon, kraambed etc. Dat zou toch iedereen verkiezen. En je hield ze dat dan voor en dan zei je, je moet dit kopen en dat kopen. En daarna met de kinderen naar het consultatiebureau. Ik vond het toch wel verschrikkelijk noodzakelijk dat een baby daar naar toe ging. Dan zei ik: vind je het goed dat ik een keer ga en dan gaan we de keer daarop samen en de keer daarop kun je alleen gaan'.

Op zaterdag moesten alle kinderen douchen in de douchebarak. Mevrouw Vos had zo haar eigen ideeën over dat douchen.

'Je had er nog zo'n aparte barak waar je moest douchen en wassen. Nou, eer dat ik 's winters met m'n kinderen over straat ga om daar te douchen, ik nam wel een teil met water hoor'.

De gezinsverzorgster:

'Dat douchen was regel, die dingen hadden ze wel op regel hoor. Als er geen badhanddoek was, dan droogden we ze maar af met hun hemd, als ze maar gewassen werden. Die regelmaat, daar was het om te doen. Wij werkten op zaterdag door tot drie uur 's middags, eerder waren we niet klaar met dat douchen en baden.

En op zondag werkten we ook, nog even meeregelen, want eigenlijk

moesten ze dan zich zelf redderen, maar dan zag je kinderen met ongekamde haren en soms in een vuile jurk over 't oord lopen en dan bleven de ouders wat langer in bed. Dan ging je dus toch even helpen'.

Minstens zo belangrijk als de verzorging is de opvoeding van de kinderen. Door de manier waarop de gezinsverzorgster met de kinderen speelt, hen verzorgt en met hen praat, probeert zij een instructief voorbeeld aan de moeder te geven. Wanneer de gezinsverzorgster vindt dat de kinderen te laat naar bed gaan, te veel verwend worden of te weinig ontzag voor de ouders hebben, mag zij niet op directe wijze ingrijpen; zij moet dit met de moeder (en eventueel de vader) bespreken en proberen haar zover te krijgen dat zij hierin verandering brengt. Men waakt er voor de autoriteit van de moeder ten opzichte van haar kinderen zo weinig mogelijk aan te tasten. Zo zal de gezinsverzorgster wanneer het eten klaar is niet tegen de kinderen zeggen: 'jullie moeten komen eten', maar: 'je moeder zegt, dat je moet komen eten'.

De gezinsverzorgster moet verder proberen door vragen over kinderen te stellen de belangstelling van de moeder voor bepaalde opvoedingskwesties op te wekken en zij moet haar stimuleren tot een liefdevolle, moederlijke benadering van haar kroost.

Men wijst de moeder (en de vader) erop dat de kinderen zoveel mogelijk apart van de ouders en naar sekse gescheiden moeten slapen, desnoods door schotten in de slaapkamertjes te plaatsen. Een moeder, die haar zevenjarig zoontje bij zich in bed laat slapen, wordt hierover bijvoorbeeld onderhouden door de leiding.

De manier waarop de moeder met hun kinderen omgaan staat in de rapporten beschreven. Een voorbeeld:

'De gezinsverhoudingen zijn goed en de sfeer in huis is prettig, als de financiële toestand gunstig is. De vrouw is dan een echte moeder, waar warmte vanuit gaat; want zij is het die de sfeer schept, een sfeer van koestering, van gezellig bij elkaar zijn, van een zekere opsluiting in eigen kring. Is de financiële toestand volgens hun begrip slecht, dan heeft de vrouw in haar buien uitbarstingen en scheldt zij aan één stuk door'.

Uit de vele gezinsrapporten komt naar voren dat de vrouwen in feite geen moeite hebben met het verrichten van huishoudelijk werk als zodanig, maar dat het grote aantal kinderen dat zij hebben en de opeenvolgende zwangerschappen het hun onmogelijk maakt dit werk goed vol te houden. Een vrouw van 33 jaar met zeven kinderen is geen uit-

zondering. Het grootste deel van de medische klachten van de vrouwen heeft ook te maken met zwangerschappen. Hun gezondheid is dikwijls zwak als gevolg van de vele bevallingen. Operaties aan de baarmoeder, miskramen, bloedarmoede, voet- en rugklachten, vrijwel alle vrouwen hebben er mee te maken. Mevrouw den Otter:

'Kinderen krijgen gebeurde gewoon. Als je erin zit, merk je het niet zo, maar als je terugkijkt, zeg je, 't is niet goed geweest, twaalf kinderen. Er had eigenlijk een betere begeleiding moeten zijn op dat kinderen krijgen - dat je voorzorg kon nemen, want het was wel te gek hoor, vond ik'.

De voorzorg, waar mevrouw den Otter op doelt is in het algemeen in de jaren vijftig, met name in confessionele kringen, taboe. In de gezinsoorden gebeurt het regelmatig dat vrouwen aan de leiding of een maatschappelijk werkster vragen stellen over voorbehoedmiddelen. Alle kwesties op het gebied van seksualiteit waren echter uitsluitend aan de geestelijk verzorgers voorbehouden. Deze wijzen er nadrukkelijk op dat in zaken betreffende de seksualiteit altijd naar hun verwezen moet worden. De geestelijk verzorgers wijzen abortus, sterilisatie en anticonceptie af, alleen periodieke onthouding is soms toegestaan. Voor de gezinsoordbewoners achten zij deze methode echter volkomen ongeschikt want deze 'defecte, zieke en verworden gezinnen' zouden toch niet de zelfbeheersing kunnen opbrengen om zich te onthouden.¹⁹

Niet alleen de geestelijk verzorgers denken er zo over, ook sommige personeelsleden huldigen deze opvattingen. De vroegere directeur van Ten Arlo vertelde bijvoorbeeld dat er een keer een rel was in het oord toen een maatschappelijk werkster, streng gereformeerd, een condoom vond in het washok. Ze maakte er nogal deining over en is gaan uitzoeken wie het gebruikt had.

De opvattingen van de geestelijk verzorgers en de kerken die zij vertegenwoordigen, maken het de vrouwen en mannen die iets tegen hun groeiend kindertal willen doen, erg moeilijk. Bijvoorbeeld in het geval van mevrouw B. Ze is 32 jaar en heeft in een tijdsbestek van dertien jaar al twaalf bevallingen achter de rug. Ze heeft te kennen gegeven dat ze geen kinderen meer wil. De dokter adviseert sterilisatie in verband met haar lichamelijke toestand. Er wordt een speciale vergadering belegd over dit gezin. Uit het verslag:

'Ds. Westmaas vindt sterilisatie wel het allerlaatste als het voor hem al

niet helemaal een onmogelijkheid is. Hij vraagt zich af of er geen andere voor mevrouw B. geschikte middelen zijn'.

De dokter en de oordleider ontkennen dit. Het echtpaar is volgens hen verstandelijk niet in staat tot periodieke onthouding. Voor een ring zou mevrouw B. niet hygiënisch genoeg zijn en condooms zijn te duur. Na enig heen en weer gepraat besluit men dat ds. Westmaas een gesprek zal voeren met het echtpaar, waarbij hij mevrouw B. zowel op de positieve als de negatieve consequenties van een eventueel besluit zal wijzen. Hoe het gesprek verlopen is, laat zich raden, want we lezen in het nazorgrapport van dit gezin dat mevrouw B. in 1960 en 1961 haar 13e en 14e bevalling had.

DE TERING NAAR DE NERING LEREN ZETTEN

'Mijn standpunt is altijd: ik leef bij de dag. Wat je vandaag uitgeeft, kan je morgen niet uitgeven. Zo heb ik 't altijd geregeld'.

De Beer heeft nooit veel gespaard. In de tijd dat hij met zijn vrouw en kinderen in het Ronde Huis verbleef niet en nu nog niet. 'Toen die tijd was ik meer geïnteresseerd in een pakkie shag of een ouwe motorfiets dan dat sparen je interesseerde'.

In de gezinsoorden wordt geprobeerd een dergelijke instelling te veranderen. De financiële heropvoeding is erop gericht de gezinnen te leren niet bij de dag te leven maar oog te hebben voor de toekomst. Men moet leren de tering naar de nering te zetten, geen schulden te maken en als deze er wel zijn, ze op tijd af te betalen. Het geld dat er is, moet op verantwoorde wijze uitgegeven worden en het liefst moet er ook nog wat gespaard worden. Eerst moeten huur, brandstof en elektriciteit worden betaald, daarna eten en drinken (sober en eenvoudig), vervolgens kleding en huisraad en als er dan nog iets over is mag men pas denken aan radio's, brommers, een kippehok of siervoorwerpen. De maatschappelijk werkster:

'Het was natuurlijk ook een feit dat er heel onoordeelkundig ingekocht werd. Dat is zo klaar als een klontje. Dat zie je tegenwoordig nog, dat de mensen met weinig inkomen veel luxueuser dingen inkopen dan de anderen'.

Op welke manier trachtte men de gezinnen te leren op de juiste manier met hun financiën om te gaan? Een gezin kan worden opgenomen in

de financiële regeling. Zoals gezegd draagt de man dan zijn loon of uitkering af aan de leiding, die het geld beheert. Behalve het weekbedrag voor het huishouden, wordt er een bedrag gereserveerd voor huur, brandstof en elektriciteit. Verder ontvangt het gezin een zogenaamd vrij bedrag, zakgeld, dat besteed mag worden aan sigaretten, snoepgoed, cadeautjes enz. Is er dan nog loon of uitkering over dan moet dit samen met de kinderbijslag gespaard worden. De kinderbijslag wordt ontvangen door de administrateur. Hij beschikt over een volmacht die de man bij opname heeft moeten tekenen.

Om het sparen te stimuleren is er een omvangrijk spaarsysteem. Voor ieder gezin is er op kantoor een grote spaarkaart met de volgende zeven rubrieken.

Rubriek 1: voor afbetaling van het ontvangen meubilair. Is dit afbetaald, dan wordt in deze rubriek verder gespaard voor herinrichtingskosten bij terugkeer naar de gemeente van herkomst.

Rubriek 2: voor aankoop en onderhoud van kleding en schoeisel.

Rubriek 3: voor aanvulling van meubilair en keukeninventaris, huishoudelijke artikelen en bijvoorbeeld een naaimachine.

Rubriek 4: voor uitgaven welke niet gedekt worden door het vrije bedrag, bijvoorbeeld tijdschriften, 'het krulletje in het haar van de vrouw'.

Rubriek 5: voor aanschaf en onderhoud van rijwielen voor werkende gezinsleden.

Rubriek 6: voor luxe artikelen zoals schemerlamp, schilderijtje, radio, etc.

Rubriek 7: voor reiskosten en andere uitgaven bijvoorbeeld voor St. Nicolaas en verjaardagen.²⁰

Op iedere rubriek, behalve op rubriek VII, geeft het Rijk een bepaalde toeslag, variërend van 25% tot 300%; dit laatste op rubriek I. Dit gebeurt om het sparen te stimuleren en de gezinnen te helpen een zeker bezit op te bouwen. Naarmate dit gezinsbezit groeit en het gezin de inkomsten beter kan beheren, verminderen de toeslagen en krijgt het gezin meer spaarrubrieken in eigen beheer. Dit gaat volgens hetzelfde principe als de huishoudboekjes.

In bijzondere gevallen worden extra uitkeringen verstrekt, bijvoorbeeld voor een baby-uitzet, een brilmontuur, premies voor ziekenfonds en lidmaatschap van een kruisvereniging, kosten van vak- en voortgezet onderwijs en reiskosten voor bezoek aan consultatiebureau's of artsen of bezoek aan familie in verband met ziekte of overlijden. Men streeft ernaar om ook deze kosten uiteindelijk voor rekening van het gezin te laten komen.

Door middel van controle op de financiën van de gezinnen en het

sparsysteem heeft men grote greep op het uitgavenpatroon. In 1957 omschrijft mevrouw Heijmans, centraal maatschappelijk werkster, het zo:

'Dit alles betekent voor het betrokken gezin dus enerzijds aanvankelijk een stuk geregeerde gebondenheid, anderzijds een geleidelijke opvoeding tot verantwoordelijkheid en echte vrijheid. Bovendien wordt het gezin, dat steeds gewend is te leven in het hier en het nu, in eerste instantie op dit materiële vlak, weer een toekomstbegrip bijgebracht. Door het juist hanteren van de spaarkarten leert men hun een directe behoeftebevrediging uitstellen in verband met een te voorziene over enige tijd noodzakelijke aanschaf'.²¹

Voor de gezinsoordbewoners zijn de financiën een voortdurende bron van zorg. Hun inkomsten zijn laag en wisselend omdat de mannen ongeschoold en onregelmatig werk doen. Daarbij komt dat het over het algemeen grote gezinnen zijn, dus er moeten vele monden gevuld worden. Volgens de gezinnen en volgens het personeel was het doorgaans armoe. Sommige mensen kunnen vrijwel niet rekenen wat het nog moeilijker maakt om met geld om te gaan. Kortom, het is een hele toer om de eindjes aan elkaar te knopen, schulden maken is zo gebeurd.

De meeste gezinnen maken gebruik van de financiële regeling, zeker de eerste tijd dat ze in een oord verblijven. Ze hebben ook weinig keus. Al betekent de regeling een beknotting van hun vrijheid, hun financiële positie noodzaakt hen er gebruik van te maken wegens de toeslagen en aanvullende uitkeringen. Over het geheel genomen zit de helft tot tweederde van de gezinnen in de regeling.

Wanneer er voldoende geld gespaard is in bijvoorbeeld de rubriek kleding of huishoudelijke artikelen, mogen er in overleg dingen aangeschaft worden. De gezinsverzorgster:

'Die vrouw wilde hardstikke fijn meewerken. In 't begin toen ik kwam, nou toen hadden ze een schuld...Langzaam konden we dat aflossen, ook met de kinderbijslag en doordat we alles wel hadden van eten en drinken, maar toch ook wel zuinig waren. We konden beddegoed aanschaffen, ze kregen lakens op de bedden. Langzamerhand kregen we die bedden hardstikke fijn, zij was ook echt trots. Toen we bijvoorbeeld alle schulden vereffend hadden, hebben we een keer voor haar een nieuwe jas gekocht. Dat was dan 't laatste, want de kinderen gingen altijd voor. Toen konden we een jas voor haar kopen en toen zei ze: Nou, zolang als ik al getrouwd ben, heb ik nog nooit een nieuwe jas gehad. En die jas kon gelijk betaald worden'.

De vrouw van de directeur:

'Ja, ze zullen het niet altijd plezierig gevonden hebben, er waren natuurlijk maatregelen bij die voor hun helemaal niet zo leuk waren. Een gezin had bijvoorbeeld nieuwe schoenen, maar na een week waren ze afgetrapt en kapot en dan vroegen ze geld voor nieuwe schoenen. Dan zeiden wij, nee dat kan niet, ga eerst die schoenen maar eens netjes poetsen en schoonmaken. En het was natuurlijk ook zo, ze wilden zoveel mogelijk met het geld doen, dus de goedkoopste schoenen werden gekocht. Mijn man of de maatschappelijk werkster ging wel eens mee. Aan de ene kant is dat natuurlijk wel fijn, want dan kregen ze goed spul maar aan de andere kant is het natuurlijk erg vervelend als je op die manier bemoederd wordt'.

Volgens mevrouw De Leeuw kon je een bon gaan halen op kantoor als je iets nieuws wilde hebben en genoeg gespaard had. De directrice kwam dan kijken of je het echt nodig had en ze overlegde met 'Den Haag' of je het kreeg. Wanneer het mocht, ging de gezinsverzorgster mee om het te kopen. 'Je moest dan de goedkoopste jurkjes kopen, niet wat je mooi vond'.

Botsingen over financiën komen nogal eens voor. Het kantoortje is dikwijls het toneel van ruzies over geld tussen de leiding en de gezinnen, zelfs de politie komt er zo nu en dan aan te pas. Er kan bijvoorbeeld onenigheid zijn over de kinderbijslag of een gezin wil iets kopen en de leiding verbiedt het.

Via de financiële regeling beschikt de leiding ook over sanctie maatregelen ten aanzien van de gezinnen. Wanneer een man weigert zijn loon af te dragen of wanneer er sprake is van wangedrag kan de leiding de spaarbedragen blokkeren of de toeslagen inhouden.

Niet alle gezinnen zitten in de financiële regeling. Voor een groot aantal oordeelt de leiding het ook niet nodig. In 1954 wordt bijvoorbeeld van 30% van de gezinnen gezegd dat hun geldbesteding goed is. Er zijn ook gezinnen die weigeren om in de regeling te gaan. Wolf wordt nog boos als hij over de financiële regeling praat:

'Ik zeg tegen de directrice, ik zal het u maar gelijk vertellen, m'n loon afgeven doe ik niet. De huur van het hok zal ik betalen en de kolen ook, maar verder niks. Toen kwam er een andere - de boekhouder of zo - die zei, ja meneer, we doen het hier allemaal zo met lijsten. Ik zeg, ik heb met die lijsten van jullie niks te maken. Ik regel m'n eigen zaken hier en ik laat me ook niet voorschrijven wat er gegeten wordt, dat regelt m'n vrouw wel'.

Al zit men niet in de regeling, adviezen of commentaar op hun uitgaven komen er toch. Ada M.:

'Mijn vader had een keer een radio gekocht. Hij luisterde altijd naar de bonte dinsdagavondtrein. De dominee kwam toen uitleggen dat er wel noodzakelijker dingen waren om te kopen dan een radio, waarop mijn moeder zo boos werd dat ze de dominee met een broodmes op de vlucht joeg'.

Tijdens hun verblijf in de oorden maken sommige gezinnen schulden in de omringende dorpen. De leiding probeert dit zo veel mogelijk tegen te gaan, bijvoorbeeld door te bellen naar de leveranciers in de omtrek en hen te waarschuwen voor bepaalde gezinnen. Tot groot ongenoegen van de leiding komen er soms ook handelaren in het gezinsoord die de bewoners goederen op afbetaling verkopen. Men maakt zich hier heel druk over. Het is volgens de leiding een slechte zaak om met mooie spullen te leuren bij gezinnen die bekend staan om hun geldgebrek en men probeert de handelaren dan ook zo veel mogelijk van het gezinsoord te weren.

(HER)OPVOEDING VAN KINDEREN

Aan de opvoeding van kinderen wordt groot belang gehecht. Men gaat ervan uit dat er met de kinderen nog iets te beginnen is, terwijl de ouders dikwijls niet meer te veranderen zijn. Die kinderen, daar ging het om, die kon je iets meegeven, zeggen veel personeelsleden.

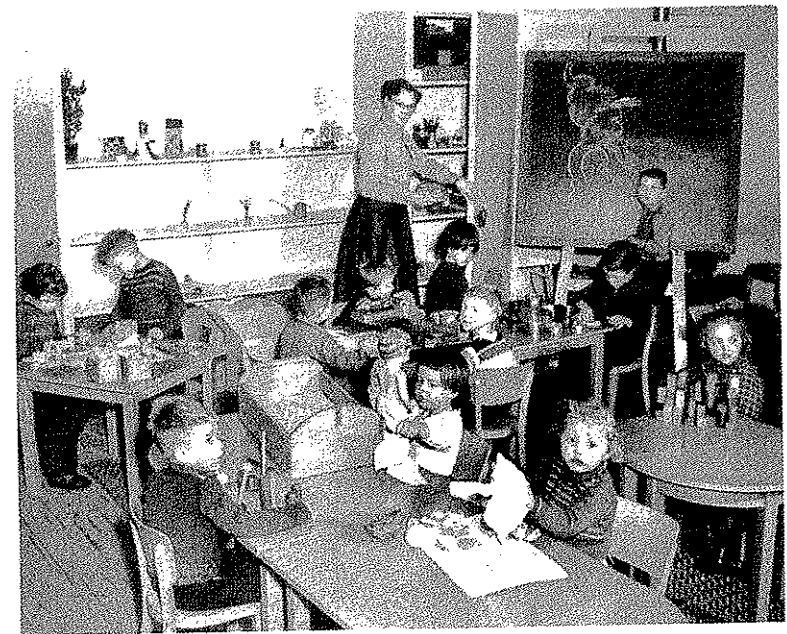
Kinderen uit onmaatschappelijke gezinnen zijn zeer vaak debiel, zo vermelden de rapporten. Verder zijn ze brutaal, ongehoorzaam en vernielzuchtig, ze slaan er meteen op los, vloeken en gedragen zich onbehoorlijk. Ze hebben geen normbesef, weten niet wat goed en kwaad is, wat hoort en niet hoort. Lichamelijk en geestelijk zijn ze dikwijls verwaarloosd. Ze lijden aan contactarmoede en taalarmoede en ze zijn wantrouwig tegenover de buitenwereld, omdat bij hen wordt 'ingeslepen' dat deze vijandig is. In de gezinnen worden de kinderen meestal aan hun lot overgelaten waardoor het isolement nog groter wordt. Het gebrek aan aandacht compenseren ze met 'dwingelandij', duimzuigen en masturberen.

Het werk met de kinderen richt zich in het algemeen op het corrigeren van hun gedrag en het compenseren van datgene wat de kinderen thuis missen. In het jeugdwerk probeert men bijvoorbeeld veiligheid

te bieden, het isolement te doorbreken, vertrouwen te wekken en handigheid aan te leren. Door het spelen en leren in groepsverband wil men groepsaanpassing kweken, ook wil men het kind 'in spelvorm de mogelijkheid geven tot ontlading in recreatief bezig zijn'.

In het gezin kunnen de onopvallende maar toch sturende handen van de gezinsverzorgster en de maatschappelijk werkster het gedrag van de kinderen beïnvloeden, maar de aandacht richt zich hier toch voornamelijk op de ouders en niet direct op de kinderen.

Directe aandacht en opvang is er op de kleuterschool, in het jeugdwerk en in de internaten. De lagere school bezoeken de kinderen buiten het oord. Vooral het jeugdwerk in de oorden krijgt in de loop der jaren steeds meer aandacht. Er zijn verschillende soorten activiteiten: de meisjes- en jongensclubs, instuifmiddagen, zomerkampen en culturele jeugdprogramma's. Kinderpsychologen en -psychiaters testen en observeren de kinderen en adviseren het personeel bij het jeugdwerk.

Kleuterklasje in een der gezinsoorden

Kleuterschool — In ieder gezinsoord is een kleuterklasje. Men probeert de ouders er zo veel mogelijk toe te bewegen om hun kinderen vanaf vier jaar naar dit klasje toe te sturen. Vanuit het idee dat de gezinsoordkinderen veel te kort komen thuis, moet de kleuterleidster 'het rustgevend element vormen; zij moet het tekort aan affectiviteit, dat de kleuters voortdurend ervaren, compenseren'.²²

Zoals op iedere kleuterschool wordt er gespeeld, gekleurd, getekend, geplakt, enz. De juf vertelt verhalen en ze zingen samen liedjes. De meisjes spelen met poppen, de jongens met auto's en blokken. In de rapporten, die de kleuterleidster moet bijhouden, staat van alles over het gedrag van de kleuters. Beleefdheid, gehoorzaamheid, verdraagzaamheid, gevoel voor orde, ruzie maken, vloeken en vieze woorden zeggen, het wordt allemaal vermeld.

De kleuterleidster probeert de kinderen het juiste gedrag aan te leren. Een voorbeeld:

'als gemeenschappelijk lesje krijgen ze het netjes en niet te hard lopen in de klas, het netjes plaatsen van hun stoeltje en het karton halen en brengen'.²³

Bij het zingen bestaat er een verbod op het zingen van straatversjes, hetgeen de kinderen onder het spelen kennelijk nogal eens doen. Alleen op school geleerde versjes mogen in de klas gezongen worden.

De kleuterleidster let op de kleding en het uiterlijk van de kinderen. Veelvuldig komt dit in de rapporten aan de orde:

'Hij is lekker gewassen en heeft de haren netjes gekamd, ook zijn kleertjes zijn netjes en schoon en gestreken'.

Maar het is ook wel eens anders:

'Ze ziet er nooit echt fris uit, altijd wat goor, vooral haar kleren'.

Het jeugdwerk — In vrijwel ieder gezinsoord zijn twee keer per week gescheiden clubs voor jonge (6-11 jaar) en oudere (11-16 jaar) meisjes en jongens en op woensdag of zaterdag is er nog een instuifclub waar iedereen mag komen. In principe is de jeugdleader/ster verantwoordelijk voor dit clubwerk. Bij gebrek aan personeel doet een gezinsverzorgster of de maatschappelijk werkster het.

De voornaamste clubactiviteit bestaat doorgaans uit een of andere vorm van handenarbeid, aangepast aan de leeftijd en de sekse van de jeugd. De jonge-meisjesclub houdt zich bezig met vingerverven,

kleien, sieraden maken, poppetjes maken, enz. De oudere meisjes handwerken veel: breien, borduren en verstellen. De jonge-jongensclubs doen aan houtsnijden, met karton werken, maskers maken, figuurzagen, enz. De grotere jongens maken werkstukken van hout zoals kastjes en tafeltjes en ze repareren kapot huisraad. De sfeer in de jongensclubs vindt men in het algemeen onrustiger dan bij de meisjes. De leiding vindt dit echter heel normaal:

'Zo zijn 'onze jongens' nu eenmaal: frisse rondborstige knapen, géén brave hendrik's. Ze zijn geporteerd tot bruisende activiteiten'.

Naast deze clubactiviteiten vinden er ook sport- en spelactiviteiten plaats: schoelwedstrijden, kikkerwedloop, viswedstrijden, vliegerwedstrijden, fietsversierwedstrijden, enz. Af en toe zijn er ook uitstapjes: bijvoorbeeld naar het zwembad, een natuurwandeltocht maken of naar de dierentuin en er wordt ook wel eens een film of toneelstuk vertoond in de oorden, zoals Dik Trom en Ezeltje Bim. Leidraad hierbij is dat het vertoonde nooit te spannend of te emotioneel mag zijn en dat het bij voorkeur een 'happy end' moet hebben. Feesten als Kerstmis, Oud en Nieuw en St. Nicolaas worden ook in clubverband gevierd.

Met instemming wordt in de rapporten vermeld dat de jeugd zich overeenkomstig de sekse gedraagt, zoals op een 'gezellige' middag voor de schooljeugd:

'Meisjes hadden een restaurant ingericht en de jongens uitgenodigd voor een kopje thee. Een middagje zonder wanklanken'.

of

'De jongens kiezen meestal een of ander beroep; zij leven zich dit dan ook helemaal in, zijn smid of chauffeur of iets dergelijks; de meisjes spelen over het algemeen met de poppen het liefst, behoudens enkele uitzonderingen. Door zelf mee te spelen in dergelijke spelletjes leren zij al spelende de juiste omgangsvormen'.

Dit kan echter ook tot het volgende gedrag leiden.

'Is vader bij het moedertje spelen. Zit al een kwartier op een stoel, als ik vraag waarom vader niet werkt zegt hij: "Vaders werken toch niet, die zitten alleen maar"!'.

Uit de clubverslagen blijkt dat vooral de jonge kinderen graag naar de

club komen. Onder de oudere jeugd is de opkomst lager, maar dit heeft te maken met het feit dat ze dikwijls thuis hun moeder moeten helpen, in een fabriek werken of op school zitten.

Regelmatig mogen kinderen van hun ouders niet naar de club gaan wegens onderlinge ruzies of onenigheid met de leiding. Kinderen uit gezin B. in gezinsoord de Boomhof mogen bijvoorbeeld lange tijd niet naar de club want vader B. wil 'niets dat van de dienst afkomstig is, aannemen'. Ook de kinderen G. komen een tijdje niet naar club. De leiding heeft de indruk dat 'Moe uit affecthonger de kinderen thuis-hield'.

De rapportage over de gebeurtenissen op de clubs is net als die over de kleuterklas zeer gedetailleerd. In maandelijkse clubrapporten passen alle clubbijeenkomsten van de afgelopen tijd de revue. Aan de orde komen: de activiteiten, de voorkeuren van de jeugd, sym- en antipathieën in de groep, dominante figuren, beïnvloeding van buitenaf, groepsinitiatief. Ieder kind wordt apart besproken, waarbij men vooral let op netheid (vieze handen en klieren is niet goed, opruimen en netjes werken wel), creativiteit ('zij zat met een vrij steriele fantasie te tobben en schoot niet op'), gedrag (verlegen, druk, dominant, dwars), concentratie ('kwam uiteindelijk tot een vrij geconcentreerde activiteit met plakwerk') en spraakgebruik. Een voorbeeld van een totaal-verslagje over een kind:

'Kees, die de typische symptomen van de "psychopaat" vertoont, was aanvankelijk in het geheel niet tot behoorlijk clubbezoek te brengen. Sinds enige tijd gaat dit beter, hoewel de onbetrouwbaarheid in zijn bindingen hier uiteraard ook blijkt, en hij weet ook wel eens een aardig werkstuk te vervaardigen'.

Tot slot een passage uit het clubrapport van de grotere-meisjesclub van de Boomhof.

'Zeer bijzonder en geanimeerd clubuur. Rond de tafel hebben we een uur lang ongedwongen zitten praten, dat wil zeggen de meisjes vertelden en ik luisterde hoofdzakelijk. Verhalen over internaatervaringen, over huiselijke belevenissen en over alle mogelijk katekwaad dat uitgehaald wordt. Ieder praatte vrijuit en spuide wat op de tong kwam. Het gesprek is in zijn geheel op een prettige wijze gevoerd. Er is geen sprake geweest van emotionele geladenheid. Goedlachs en zakelijk zijn er feitelijkheden op tafel gelegd. Commentaar werd niet gevraagd, het werd gewaardeerd dat ik mijn rol als vertrouwd klankbord zonder meer aanvaardde'.

Ieder jaar is er een zomerkamp voor de gezinsoordkinderen. Men probeert voor jongere en oudere jeugd aparte kampen te organiseren, waarbij de jeugdleiders/sters van ieder oord aanwezig zijn. Het doel van deze kampen is vooral de kinderen te laten genieten van een onbezorgde vakantie. De kampen vinden plaats in een boerderij want kamperen vindt men niet geschikt voor deze kinderen. Het zou eisen aan hen stellen waaraan ze niet kunnen voldoen; een 'rommelkamp' zou het gevolg zijn. Ieder jaar terugkerende kampactiviteiten zijn: spelletjes, sport, speurtochten en verhalen vertellen. De geestelijk verzorgers die deel uitmaken van de leiding, houden iedere morgen en avond elk een korte kinderdienst met de onder hun pastoraat vallende kinderen. De zomerkampen worden regelmatig bezocht door leden van het Contactorgaan en het Specialisten Werkverband. Deze bezoeken komen enerzijds voort uit belangstelling - gaat alles goed?; genieten de kinderen? - anderzijds is het voor de deskundigen een goede gelegenheid om de kinderen langere tijd te observeren.

Uit clubverslagen, gezinsdossiers en verslagen van de Culturele Commissie komt duidelijk naar voren, dat de leiding zich zorgen maakt over de wijze waarop kinderen met seksualiteit in aanraking komen. Jongens en meisjes die in de schemering nog samen buiten spelen, vormen een bron van zorgen, want men is bang dat het uitdraait op 'stoeipartijen' tussen meisjes en jongens die zich samen gaan verstoppen. Daarom moeten de ouders de kinderen vóór het donker binnenhalen. Tijdens de clubbijeenkomsten worden de kinderen, juist op het gebied van seksualiteit, nauwlettend gevolgd. Hun gedragingen worden in de rapporten vermeld. Zo lezen we dat Joop, die het fijn vindt om alleen te spelen, daarom 'echt het type van een masturberend kind' is. En Anneke (tien jaar) heeft een keer in het openbaar geplast:

'Zij heeft plezier in dergelijke dingen, is vroeger al meer betrappt op onzedige handelingen met andere kinderen. Volgens mij neigt Anneke naar het erotische type, de zinnelijkheid is het voornaamste, dat haar bezig houdt'.

Bij het oefenen voor een toneelstukje wordt ontdekt, dat een jongetje al wachtend tot hij op moet komen, aan het 'masturberen' is.

'(...) met T. hierover gepraat, het kind was het zich helemaal niet bewust dat hij dit deed, zo was hij er al aan gewoon. Hij beloofde het niet meer te doen, het zal echter een hele toer zijn hem dit af te leren'.

Dan is er nog Marietje. De directeur van het gezinsoord schrijft over haar:

'Op grond van de gedragingen van Marietje moet ik er wel haast toe komen mijn vermoeden uit te spreken, dat zij homo-sexueel is; het kind kan niet met de handen van geslachtsorganen afblijven, doet het overal en ook in de tegenwoordigheid van de moeder, zonder dat deze er ook maar iets van zegt. Zij is in elk geval een uitgesproken hysterica en de verhouding moeder en kind is bepaald ziekelijk, om niet te zeggen walgelijk. Een zeer gelukkige omstandigheid heeft moeder en kind gescheiden, mogelijk gaat het nu beter. Ook legde het kind een ziekelijke belangstelling aan de dag voor kleine jongetjes en stond er met de neus bij als ze een plasje deden'.

Marietje is vier jaar en met 'de gelukkige omstandigheid' die moeder en kind gescheiden heeft, wordt bedoeld dat de moeder zes maanden naar de gevangenis moet.

Lagere school — De meeste gezinsoordkinderen worden vóór of tijdens de lagere schoolperiode getest door de kinderpsychologe. Zij gebruikt hiervoor de in de jaren vijftig algemeen aanvaarde IQ-test. Op grond van de testuitslag adviseert de kinderpsychologe een schoolkeuze. Veel gezinsoordkinderen scoren bij deze test onder de zeventig, waarmee zij officieel het predikaat debiel krijgen en op de BLO-school terecht komen. Achteraf zegt een directeur van een van de internaten hierover:

'Al die kinderen werden getest met de Binet-Simon test en het grootste gedeelte werd geschikt bevonden om wat ze dan in de volksmond noemden naar de achterlijken, de waterhoofdenschol te gaan. Terwijl deze kinderen in feite alleen maar een achterstand hadden, ze waren niet achterlijk. Maar dat achter zijn kwam er bij die test gewoon niet uit, dat werd pas veel later ingezien'.

Geen enkel gezinsoord heeft een eigen lagere school. De oordkinderen gaan naar de lagere school in het dichtstbijzijnde dorp of naar de dichtstbijzijnde BLO-school. Soms worden ze met een busje opgehaald, meestal moeten ze lange einden lopen naar en van school. Voor de meeste kinderen verloopt de lagere schoolperiode niet gemakkelijk. Ze blijven zitten of moeten van school veranderen omdat hun ouders naar een ander gezinsoord worden overgeplaatst of zichzelf tijdelijk naar een internaat gaan.

Uit gesprekken met mensen die als kind in een gezinsoord woon-

den, komt naar voren dat ze in hun jeugd niet graag naar school gingen. Soms herinneren ze zich een aardige meester of juffrouw, maar in het algemeen is het voor hen een nare tijd geweest. Ze moesten op school apart zitten en ze werden vaak uitgescholden voor kampluis of kamphoer en gepest en geslagen. En als er iets gebeurd was, kregen zij meestal de schuld van omdat ze 'van het kamp kwamen'. Klaas E.:

'Die kampen lagen allemaal in de bossen. Ideaal voor kinderen. Wij konden er heerlijk spelen. Vervelend was alleen dat je een uur moest lopen voor je op school was. Ik was heel bang in dat bos en holde de hele weg knoerthard.

Op school mocht je nooit meespelen. Ze zeiden tegen je: je bent vies, je woont op een kamp, je stinkt. Als kind zijnde komt dat hard aan. We stonken niet. We zagen er wel armoedig uit. We liepen altijd in een korte broek, zomer en winter. En altijd dezelfde trui, daarom werden we ook uitgelachen. Ik was altijd alleen. Ik las boeken over mensen die in hun eentje in leven bleven, Robinson Crusoe, De verloren vallei. Het is een reactie op wat je meemaakt. Alleen zijn, niet hechten aan mensen, dan kunnen ze je ook geen pijn doen'.

Mevrouw N. Nanninga, indertijd kinderpsychologe in de gezinsoorden, beaamt dat de kinderen dikwijls uitgescholden en geslagen werden. Ze ging hier met de onderwijzers over praten of veegde hen de mantel uit, als ze er zelf aan meededen. Maar, voegt ze er aan toe, die oordkinderen waren ook geen lieverdjes.

Sommige mensen vertellen dat zij zich er halverwege de lagere school van bewust werden dat ze in een kamp woonden en kennelijk anders waren dan de anderen. Dit bewustzijn leidde meestal tot een minderwaardigheidsgevoel waar men moeilijk van afkomt. Ada M.:

'In Nunspeet en Linde had ik er nooit geen erg in dat ik anders woonde dan de anderen. In Echten veranderde dat, toen werd het echt beroerd. Je werd ook echt gepest door die kinderen op school, geslagen en met modder besmeurd. Toen ben ik me gaan realiseren dat wij anders waren en anders woonden en dat dat schijnbaar niet normaal was. Op school ging 't toen ook niet meer. In Linde kon ik nog goed meekomen, maar in Echten bleef ik een paar keer zitten. Ik ging ook met angst en beven naar school, het liefst ging ik helemaal niet meer. Op een gegeven moment moest ik toen naar een school in Hogeveen, iedere morgen met een bus gebracht en gehaald, en daar ging het weer beter. Ik vertelde daar op school ook nooit dat wij op een kamp woonden. Toen ben ik het gaan wegstoppen, bang voor de anderen, bang dat je niet als normaal werd beschouwd'.

Voor de meeste oordkinderen betekent het doorlopen van de laatste klas van de lagere school tevens het einde van hun leerperiode. Wanneer ze van school komen en niet in een internaat verblijven, gaan de jongens werken en de meisjes hun moeder helpen in het huishouden of ze gaan voor enige jaren de fabriek in. Hun verdiensten zijn meestal hard nodig in het gezin. Enkelen volgen na de lagere school huishoudonderwijs of gaan naar de ambachtsschool. Er is in de gezinsoorden overigens weinig oudere jeugd. Dit heeft te maken met het opnamebeleid na 1952. In principe worden dan alleen jonge gezinnen opgenomen. De oudere jeugd bestaat voornamelijk uit kinderen van de mensen die in de periode voor 1952 zijn opgenomen, de oorlogsevacués. Die oudere jeugd huwde jong. Zo rond hun twintigste jaar zijn ze allemaal getrouwd met iemand van het kamp of uit het dorp. Dit laatste leidt tot een vraag van een kamerlid die in 1954 de oorden bezoekt:

'Zijn er geen gevaren voor de omgeving rond het woonoord? Zo is bijvoorbeeld denkbaar, dat door huwelijken of andere contacten tussen enerzijds bewoners van een oord en anderzijds sociaal zwakke elementen uit het dorp als het ware een a-sociale strik om het dorp geknoopt wordt'.²⁴

De vragensteller wordt door de minister gerust gesteld, het aantal huwelijken is zeer gering.

De Internaten — Wanneer het in het kader van de heropvoeding raadzam geacht wordt dat kinderen uit het gezin geplaatst worden, kunnen zij voor korte of langere tijd opgenomen worden in een internaat. Dit gebeurt wanneer de vrouw door het grote aantal kinderen de huishouding niet aankan, wanneer er een of meer kinderen zijn die door psychische problemen te veel aandacht opeisen, wanneer de leiding vindt dat de kinderen verwaarloosd worden of wanneer de huwelijksverhouding tussen man en vrouw volgens de leiding zoveel aandacht behoeft, dat de kinderen hierbij te veel zouden zijn.

In principe beslissen de ouders vrijwillig tot opname van hun kind in een internaat, tenzij er sprake is van kinderbeschermingsmaatregelen. In de praktijk wordt er dikwijls door de leiding pressie uitgeoefend op de ouders om hun kinderen naar een internaat te laten gaan. Een directeur van een internaat:

'Het werd door de leiding mooi, aanlokkelijk voorgesteld: die internaten zijn zo mooi, ze liggen mooi, ze krijgen kleren, stuur ze d'r toch een tijd-

je heen, dat is voor u ook veel rustiger. Ja, onder dat motief vonden ouders 't goed, maar niet bewust, geen sprake van'.

Een groot aantal kinderen heeft korte of lange tijd in een internaat doorgebracht. Soms zitten uit één gezin alle schoolgaande kinderen in een internaat. Men poogt er zo veel mogelijk de gezinssituatie na te bootsen met een huiselijke sfeer, het vieren van feestdagen en gezamenlijke maaltijden. De kinderen kunnen in de vakanties naar huis en de ouders mogen tussendoor in het internaat op bezoek komen. De kinderpsychologe en kinderpsychiater onderhouden intensief contact met ouders en kinderen. Ze zijn ook aanwezig bij feestavonden waarop de kinderen voor hun ouders een toneelstukje of een revue opvoeren.

Mevrouw A. van der Torre, psychologe-pedagoge, woont in 1955 zo'n culturele avond bij in het internaat de Zonnebloem. Uit haar verslag:

'Het feit, dat het hier kinderen betrof ook van ouders uit een gezinsoord, vonden we weer treffend. De kinderen die er zo fris en verzorgd uitzagen, zich zo vlot gedroegen, zouden door wie er niet van weet ook niet als zodanig herkend worden'.

En over de aanwezige ouders schrijft ze:

'De gezinsoordbewoners reageren prettig. Er is niets van het ruwe of het maken van veel drukte, wat bij deze mensen met hun behoefte aan sterke prikkels en andersoortig vermaak naar buiten zou kunnen komen. De kinderen blijken hen te boeien. Ze weten te glimlachen en te fluisteren, beide symptomen van beheersing zowel als van een toch ergens op een hoger vlak aangesproken gevoelsleven. Allen zien er verzorgd uit en zitten er plezierig bij. Het is weer één van de ervaringen die ik meermalen heb: op een dergelijke culturele avond zitten ze momenten lang op een ander niveau, proeven ze een andere sfeer, die toch ergens ook in hen nog leeft, anders zouden ze zo niet reageren'.²⁵

Voor de kinderen is zo'n internaatsjeugd, niet altijd leuk geweest. Klaas E., die enige tijd in de Zonnebloem heeft gezeten:

'We hadden daar een fijne leider, maar je werd steriel opgevoed; je kreeg eten en drinken, maar geen liefde. Er werd wel goed voor je gezorgd, maar die steriliteit. Ik werd er bang van, erg bang.'
'Ik heb het in het internaat niet slecht gehad, maar je had er geen thuis'.

VRIJETIJDSBESTEDING EN GEESTELIJKE HEROPVOEDING

'De culturele zorg en de jeugdzorg gaan uit naar het bevorderen van een goede vrijetijdsbesteding, het leren waarderen van de dingen die het vitale driftleven te boven gaan en een actief vormgevend bezig zijn'.²⁶

Zo wordt het doel omschreven van het culturele werk in de gezinsoorden. Dit culturele werk bestaat uit aparte mannen-, vrouwen-, en zoals we zagen, kinderclubs. Voorts zijn er algemene ontspanningsavonden en uitstapjes.²⁷

De vrijetijdsbesteding van de mannen vormt voor de leiding een voortdurend probleem. Hun ideeën en die van de mannen over zinvolle ontspanning lopen erg uiteen. De leiding ziet het liefst dat de mannen een hobby hebben zoals knutselen of tuinieren. De stimulans hiervoor gaat uit van de handenarbeidclub. Onder leiding van de sociaal ambtenaar kunnen de mannen op de club gebruiks- en siervoorwerpen maken, bijvoorbeeld een naaidoos voor hun vrouw of een eenvoudig lampje of speelgoed voor hun kinderen. Uit de rapporten en interviews blijkt dat veel mannen er zo hun eigen liefhebberijen op na houden. In plaats van tuinieren, houden ze liever duiven, konijnen en kippen. Soms sluit de handenarbeidclub hierbij aan en mogen de mannen kanariebroedkooien maken en duivenhokken repareren, zoals in Ten Arlo. Sleutelen aan brommers en oude motoren is een andere geliefde bezigheid.

In één gezinsoord komt de mannenclub aan een roemrucht einde omdat de voorzitter, die tevens penningsmeester is, na een ruzie in de club met enkele 'volgelingen' de inhoud van de clubkas in bier omzet. De maatschappelijk werkster adviseert om dit 'zelfbestuur' niet meer te stimuleren. Bij een eventuele nieuwe club moet de groepsleider de touwtjes weer zelf in handen houden, zonder de indruk te wekken autoritair te zijn.

In Ten Arlo bestaat ook een mannenclub met zelfbestuur. Mevrouw Wolf:

'Ze hadden een visclub op 't oord, die mannen onder mekaar. Nou ja, zo heette dat, maar 't was feitelijk de hijsclub. En toen Ria met haar gezin kwam, wilde haar man ook lid worden van de visclub, met z'n stomme kop is 'ie nog een vergunning gaan halen ook'.

Veel mannen besteden hun vrije tijd met kaarten, een biertje drinken en biljarten in het dorpscafé. Alcohol is officieel verboden in de gezins-

oorden, maar het is er altijd en de leiding ziet het meestal door de vingers, zij het met lede ogen. Om de mannen tegemoet te komen en hen zoveel mogelijk op het terrein te houden is er in de meeste oorden een kaartclub en een biljart in de kantine.

Voor de vrouwen is er in de meeste gezinsoorden wekelijks vrouwenclub onder leiding van een gezinsverzorgster of maatschappelijk werkster. Op de club komen afwisselend breien, tafellakens of kussens borduren, sokken stoppen, verstellen, oude kleren vermaken tot 'nieuwe' en corsages of lampekappen maken aan bod.

Een doel van de club is ervoor te zorgen dat de vrouwen er eens even uit zijn zonder man en kinderen en dat ze met elkaar kunnen praten over onderwerpen die vrouwen aangaan; hun vermogen 'tot het leggen van normale contacten met andere vrouwen' wordt zo ontwikkeld. Onderwerpen die, vaak op initiatief van de leidster, aan de orde komen, zijn: het zindelijk maken van de kinderen, de aanschaf van kookboeken, kleding en de toekomst van de kinderen.

In de clubverslagen wordt uitgebreid gerapporteerd over de vorderingen van iedere vrouw op het gebied van handvaardigheid. Er wordt ook in vermeld of de vrouwen wel of geen ruzie met elkaar maken en al dan niet over afwezige vrouwen roddelen, Men constateert veelvuldig dat de meeste vrouwen er zo netjes uit zien als ze naar de club komen. Een enkeling die 'in haar daagse trui' op de club verschijnt, wordt apart in het verslag vermeld. Er staat ook in waar de vrouwen tijdens de clubbijeenkomst over praten. De gesprekken blijken meestal te gaan over het verlangen naar de eigen woonplaats.

In gezinsoord Drakenburg probeert men in 1954 de vrouwen eens iets anders te laten doen op de club.

'Het damesbreiclubje gaat goed; meestal zijn alle dames aanwezig. Onder het breien wordt voorgelezen. De luiebroekjes die gebreid worden zijn bestemd voor een kindertehuis. Dit is gedaan om de dames ook te leren af en toe eens iets voor een ander over te hebben. Geen van de dames heeft hier aanmerkingen over gemaakt'.

Na een maand gaat het niet meer zo goed met de luiebroekjes-actie. Weliswaar zijn er al acht broekjes klaar, maar twee vrouwen weigeren om deze broekjes te breien en nemen telkens hun eigen handwerk mee naar de club en

'moeder A. zou het nog wel willen doen, als ze de broekjes aan haar

kleinkinderen zou mogen geven. Ze is er altijd op uit om ergens beter van te worden. Dat is echter niet de bedoeling van het breiclubje'.

Sedert 1955 gaat men er toe over jaarlijks voor de vrouwen 'moederdagen' te organiseren. De vrouwen gaan dan twee en een halve dag weg en de gezinsverzorgsters zorgen die dagen voor man en kinderen. Er zijn aparte katholieke en protestantse moederdagen. De katholieke moederdagen vinden plaats in kasteel Bouvigne te Breda, de protestantse elk jaar in een ander centrum. De organisatie is in handen van de geestelijk verzorgers en de huishoudconsulente. Deze dagen zijn bedoeld als rustpunt, zodat de moeders terugkomen 'met nieuwe moed beziend om de taak in hun gezin weer op te vatten'. De inhoud wordt door de huishoudconsulente als volgt omschreven:

'Praatjes, geestelijke injectie afgewisseld met lichte ontspanning en vrije tijd, wandelend in de tuin doorgebracht. En als concessie aan onze vrouwen, die altijd in de gezinsoorden zitten, gelegenheid tot winkelen en souvenirs kopen in de stad'.

Het programma van de moederdagen bestaat uit gebedsdiensten, lezingen, een wandeling, een bonte avond en een uitje. De katholieke moeders bezoeken bijvoorbeeld een begijnhof en de protestantse moeders de NCRV-studio. De dagen, het verloop en de reacties van de vrouwen worden uitgebreid geëvalueerd. De praatjes van mevrouw Ter Ellen (katholiek programma) deden het volgens de leiding erg goed.

'Er zit lijn in, ze blijft op het niveau van de vrouwen, praat een uur lang, doorspekt het met verhaaltjes en gedichtjes. Het is een injectie van goedheid en geloof in de essentiële waarde van het leven en begrippen van de R.K. Kerk; het is een rustig en sterk maken voor de taak die thuis weer ligt te wachten'.

De vrouwen herinneren zich de moederdagen nog goed:

'Ja hoor, voor mij was het altijd leve de lol daar. Waar ik mee meeinging? Katholieken of protestanten? O, dat weet ik niet'.

De moederdagen zijn ook daarom zo populair bij de vrouwen omdat ze een paar dagen van het gezinsoord weg zijn, hetgeen zelden gebeurt. Hun leven speelt zich af binnen de omheining van het gezinsoord.

Sedert 1954 worden er in ieder gezinsoord per maand twee culturele avonden georganiseerd. Deze avonden zijn overal hetzelfde. Er wordt een film gedraaid, een toneelstuk opgevoerd, er komt een gospelgroep zingen of er komt iemand een verhaal vertellen of gedichten voordragen. De keuze van de culturele activiteiten dient volgens de leiding zorgvuldig te geschieden. Men wil met de programma's de smaak van de bewoners vormen en beïnvloeden. Er moet wel rekening worden gehouden met het niveau van de gezinsoordbewoners en de boodschap moet subtiel gebracht worden. In een werkverslag van de Sociaal Culturele Commissie lezen we dat in december 1954 twee films gedraaid zijn met een familieverhaal. De eerste over de opvoeding van vijf jongens, de tweede over de adoptie van twee weeskinderen.

'We moeten echter in januari weer een heel ander soort film draaien om niet het gevaar te lopen, dat we van het filmdoek afschreeuwen, dat we aan het opvoeden zijn met al deze gezinsfilms'.

Naast de culturele avonden zijn er regelmatig instuifavonden voor alle volwassenen waarop men kan kaarten, dammen, sjoelen en als er een biljart is, biljarten. Soms gaat men gezamenlijk naar de bioscoop in Hoogeveen of Zwolle om een verantwoorde film te zien.

Jaarlijks worden er uitstapjes georganiseerd voor de volwassenen, bij voorbeeld naar de Keukenhof, Schiphol, een dierentuin of een tentoonstelling. Voor zover de bewoners deze uitstapjes meegemaakt hebben, zijn ze er zeer over te spreken. Zo'n dagje uit was heel bijzonder. Ook in de rapporten laat men zich positief uit over deze tochtjes.

'Het was opvallend dat deze mensen zich in een goede omgeving heus wel behoorlijk wisten te gedragen. In het begin waren enkelen wat schuw, maar doordat de eigenaar (van het koffiehuis) op een prettige manier met hen wist om te gaan, waren zij al gauw over deze schuwheid heen'.

Algemene feestdagen zoals Kerstmis, Pasen, Hemelvaartsdag, Koninkinnedag en St. Nicolaas behoren tot de vaste dagen waarop speciale activiteiten worden georganiseerd, zoals groepsspelen en wedstrijden. Men vindt het belangrijk om aan te sluiten bij de in de maatschappij gebruikelijke vieringen en herdenkingen. Dit geeft de gezinnen het gevoel 'erbij te horen'. Moederdag is ook zo'n dag; het wordt in ieder oord gevierd. In 1954 ging dat zo: iedere moeder kreeg een geranium en na enkele maanden werd er een tentoonstelling gehouden, waarbij de moeder met de best verzorgde geranium een prijsje kreeg. Zo wor-

den de moeders meteen gestimuleerd iets aan plantenverzorging te doen, is de redenering.

Het culturele werk in de gezinsoorden heeft een sterk religieuze inslag en is nauw verweven met de geestelijke heropvoeding die men de bewoners wil geven. Volgens de geestelijk verzorgers zijn onmaatschappelijke gezinnen niet alleen in materiële nood, maar vooral in geestelijke nood. Daarom moet er aan hun ziel grote aandacht besteed worden. Door geestelijke heropvoeding wil men de gezinnen (terug)brenge tot godsdienstige beleving.

'De opgenomen gezinnen hadden over 't algemeen geen feitelijke binding meer met de kerk. De geestelijke verzorging in de gezinsoorden en internaten krijgt in een beperkt isolement de mogelijkheid hen daarheen geleidelijk terug te brengen'.²⁸

Er werken twee geestelijk verzorgers full-time in de oorden, één van katholieke en één van protestantse huize. Ze worden bijgestaan door geestelijken uit de omgeving. De geestelijk verzorgers houden kerkdiensten, geven zondagsschool en catechisatie en doen huisbezoek. Daarnaast zijn ze nauw betrokken bij de culturele activiteiten in de oorden, de ontspanningsavonden, de paas- en kerstvieringen, de jeugdkampen en de moederdagen. Ze zorgen voor de leatuurvoorziening in de oorden en zij bepalen wat er in de leesportefeuille komt en welke boeken er in de bibliotheek staan. De geestelijk verzorgers wo-

Het gezinsoord 'Het Ronde Huis'

nen regelmatig de teamvergaderingen bij, hebben zitting in de Plancommissie en maken deel uit van de Culturele Commissie die films voor de oorden selecteert en culturele avonden organiseert.

Kerkbezoek wordt krachtig gestimuleerd. De zondag moet in de gezinsoorden 'de dag der dagen' zijn. Men streeft ernaar dat de gezinsoordbewoners zo veel mogelijk naar kerken in de omgeving van de oorden gaan. Voor protestantse gezinnen is dit gemakkelijker dan voor katholieke gezinnen, omdat er maar weinig Rooms-Katholieke kerken zijn in de naaste omgeving van de oorden. Voor de katholieke gezinnen wordt daarom in de meeste gezinsoorden op zondag de heilige mis door de priester opgedragen. De zondagse kerkgang vormt dikwijls een probleem. De mensen zijn er moeilijk toe te brengen. Twee voorbeelden uit gezinsrapporten:

'Het niet meelevens op het oord duidt niet op een afwijzing van kerk of godsdienst, maar is een gevolg van slaphed, gebrek aan wilskracht en verantwoordelijkheidsgevoel. Men komt eenvoudig niet tot kerkgang'.

'Man en vrouw gingen op gewone zondagen niet naar de kerk. De man bezocht alleen - zijn vrouw was toen in het ziekenhuis - de nachtmis (kerst). De drie oudste kinderen gingen een enkele keer naar de kerk. De Rooms-Katholieke verzorger is van oordeel dat er bij de vrouw wel enige godsdienstige belangstelling aanwezig is, maar anderzijds lijkt het of zij de bezoeken van de geestelijk verzorger uitbuit om persoonlijk meer aandacht te krijgen. Zij stelt regelmatig bezoek van deze als voorwaarde om tot kerkgang te komen. Er werd overwogen om de man - die van origine Nederlands-Hervormd is - godsdienstlessen te geven. De vrouw zou dit kennelijk erg op prijs stellen, maar de man verklaarde de lessen toch niet te kunnen leren. Hij luistert vrij regelmatig naar protestantse radio-uitzendingen (morgenwijdigen en dergelijke)'.

Alle kerkelijke hoogtijdagen zoals Kerstmis en Pasen worden in de gezinsoorden gevierd met kerkdiensten en bijeenkomsten. Natuurlijk mag de gezelligheid in het eigen gezin daarbij nooit vergeten worden. Een hulpmiddel hierbij zijn de zogenaamde kerst- en paasmapjes. Deze mapjes bevatten stichtelijke verhalen, gezinsspelletjes, kleurplaten voor de kinderen, enz. Ze worden door de geestelijk verzorgers aan ieder gezin uitgereikt. In de rapporten wordt bijgehouden hoe de stemming bij de kerst- en paaswijdigen is en hoe de sfeer in het gezin is. Zodoende weten we dat je bij de kerstviering in 1955 in Ten Arlo 'een speld kon horen vallen', en dat het in december 1956 'zelfs bij de familie B. gezellig was rond de kerstboom'.

Direct contact met de gezinnen heeft de geestelijk verzorger bij het huisbezoek. Hij toont belangstelling voor het gezinsleven, bespreekt gezinsproblemen en geeft adviezen op het gebied van schoolkeuze of bij voorbeeld een krant of boek. Langzaam probeert hij de gezinsleden op weg te helpen naar een actiever kerkelijk meeleven. De dominee:

'De geestelijk verzorger heeft de taak deze gezinnen op eenvoudige wijze te benaderen, hen tegemoet te komen in hun primitieve beleving van geestelijke waarden. Zo blijkt vrijwel steeds de behoefte bij hen te bestaan aan een zekere cultusbegeleiding bij geboorte, huwelijk en dood'.²⁹

Volgens de geestelijk verzorgers stelt men de huisbezoeken op prijs en worden zij steeds gevraagd terug te komen. Mevrouw de Leeuw vertelde dat de pastoor ongeveer één keer per maand bij haar op bezoek kwam, hetgeen ze prettig vond want 'ik ben erg gelovig'. Bij de Beer had de pastoor geen succes. 'Ze hebben wel geprobeerd om me te bekeren'. En mevrouw Wolf:

'Bij mij kwamen de dominee en de pastoor allebei. Ik ben katholiek en m'n man is protestants maar daar deed hij niets meer aan. Dus bij mij kwam de pastoor en voor hem kwam de dominee. Die pastoor kon je altijd zo mee lachen, dat was zo'n gezellige vent. En die dominee zei altijd tegen mij: twee geloven op één kussen, daar slaapt de duivel tussen. Ik zeg, man, ik heb hem nog nooit zien leggen, zit niet te ouwehoeren. Die probeerde me altijd de andere kant op te drukken'.

Niet alle bewoners hebben zo'n gezellig contact met de pastoor gehad. Roodbol vertelt dat hij op een ogenblik het aanbod kreeg om naar Rotterdam terug te gaan - 'en daar leefde ik voor hè' - op voorwaarde dat hij zijn kinderen katholiek liet dopen.

'Ik ben zonder een woord te zeggen de deur uitgelopen hoe graag ik ook naar Rotterdam wou. Wat een katholiek zootje was het daar'.

Geestelijk en cultureel gezien vallen linkse politieke ideeën, met name communistische sympathieën, in de jaren vijftig zeer zeker niet onder de juiste levensinstelling. In de gezinsoorden wonen enkele gezinnen met communistische sympathieën. *De Waarheid* wordt er gelezen en soms hangen er plakaten voor het raam. Deze gezinnen behoren voornamelijk tot de groep die vlak na de oorlog is opgenomen, de oorlogsévacués. De leiding is voortdurend bang dat hun ideeën zullen overslaan op de andere bewoners. Mensen met communistische sympathieën worden agressief genoemd, 'vol verbittering tegenover de

maatschappij'. Eigenlijk is de leiding ze liever kwijt dan rijk. Gezin X is zo'n communistisch gezin, het bezorgt de leiding heel wat hoofdbrekens:

'Zodra X bemerkt, dat een gezin moeilijkheden heeft met een uitbetaling van de kinderbijslag of met het levensonderhoud, dan is hij er direct bij om het rechtskundig bureau van de E.V.C. (Eenheidsvakcentrale) in te schakelen en meerdere malen met schijnbaar resultaat. Conclusie is dat ten aanzien van de aanpassing gezegd kan worden dat een groot deel van het oord in actief-negatieve richting wordt beïnvloed'.

Ook de dochter uit gezin X, die bij het Groene Kruis werkt, wordt nauwlettend in de gaten gehouden.

'Dochter doet haar werk best; aanvankelijk was zij niet te vertrouwen in verband met haar communistische ideeën. Hierover zijn momenteel geen klachten of aanwijzingen aanwezig'.

Een voormalig sociaal werkster vertelde in dit verband een aardige anekdote. Zij had een keer ruzie gehad met dominee Van Eizenga. Deze wilde overal affiches ophangen met de tekst 'God met ons'. Zij was daar tegen. Waarom?

'Die mensen waren daar nog helemaal niet aan toe, die lazen *De Waarheid* nog'.

In één van de gezinsoorden komt zelfs de BVD (Binnenlandse Veiligheidsdienst) eraan te pas. De vrouw van de directeur:

'Wij hadden toch die communist, toen is de BVD verschillende keren geweest. Ze waren ook bij de burgemeester geweest om over het kamp te praten, of ze er last van hadden. En daarna kwamen ze bij ons. De hele middag en het was vreselijk gezellig. Ze kwamen praten over dat gezin en ze kwamen kijken wat voor lui wij waren. Het is vreselijk leuk wat die lui allemaal van je weten, de kleinste dingen, van mijn man ook. Ze zijn ook heel even bij dat gezin geweest. Ze hadden drie jongens en de middelste blonk niet helemaal uit. Die deed iets in Coevorden en daar kregen we ook wel instructies voor, daar moesten we wat op letten'.

Dekker, die in Het Ronde Huis gewoond heeft, vertelde dat de directeur hem verbood te praten over communisme:

'Ik zeg, nou moet je goed luisteren, ben jij katholiek? Ja, zegt 'ie. Ik zeg, durf jij daarvoor uit te komen? Ja, zegt 'ie. Ik zeg: als ik nou communist zou wezen, waarvoor durf ik er dan niet voor uit te komen?

Als je tegen ze opstond, of voor je rechten opkwam was je meteen communist of had je communistische neigingen. Dan ga je denken: als ik voor m'n rechten opkom en dat is communistisch, dan is communisme goed'.

Tot in de Tweede Kamer maakt men zich - in bepaalde partijen - zorgen over 'verkeerde' invloeden. De afgevaardigde Kikkert van de CHU in 1953:

'Alleen moet men waken voor extremistische invloeden. De kans dat men - laten wij het duidelijk zeggen - van communistische zijde invloed gaat uitoefenen - en men hoopt dit inderdaad te kunnen doen-, is dusdanig groot, dat ik de minister wil aanbevelen hierop te letten'.

Mevrouw Lips-Odinot van de CPN vraagt zich af waar Kikkert op doelt wanneer hij waarschuwt voor communistische invloed:

'Wanneer communisten bij deze mensen komen, doen zij dat om hen te helpen uit de misère te komen en om hen terug te brengen in de gemeenschap, omdat communisten weten, dat deze mensen feitelijk zelf geen schuld hebben aan de ellende waarin ze zijn geraakt'.³⁰

← HET GEZIN ALS GEHEEL

Uit het voorafgaande is gebleken dat er voor vrouwen, mannen en kinderen een aparte begeleiding is. Men benadrukt echter voortdurend dat de hulpverlening goed op elkaar afgestemd moet zijn, want uiteindelijk gaat het om totale gezinsheropvoeding. Het hele gezin moet samen groeien naar aanpassing. Alleen dan kunnen de 'zieke' onderlinge verhoudingen en de verhouding tot de samenleving weer gezond worden.

De maatschappelijk werkster in het gezinsoord is verantwoordelijk voor de totale gezinsbenadering. Zij is degene die het algehele gezinsfunctioneren - rolverdeling tussen man en vrouw, hun onderlinge relatie, de verhouding tot de kinderen - en de relaties buiten het gezinsverband in het oog moet houden. Van haar krijgen de andere personeelsleden voortdurend de voor hun deel van het heropvoedingswerk noodzakelijke informatie over de gezinnen. De maatschappelijk werkster werkt volgens de methode van het case-work: een relatie opbouwen met ieder gezinslid en er samen achter zien te komen waar de oorzaken van de problemen liggen en door middel van gesprekken de-

ze trachten op te lossen. De gesprekken vinden zowel bij de mensen thuis als op het kantoor van de maatschappelijk werkster plaats. Vooral de rolverdeling tussen man en vrouw en de verhouding tussen de echtelieden zijn veel voorkomende gespreksonderwerpen. Hoe ziet 'de juiste rolverdeling' er uit?

'Ieder gezin moet, om zich maatschappelijk te kunnen handhaven, een bepaalde organisatie vertonen; de leden ervan dienen zekere op elkaar afgestemde rollen te accepteren en te vervullen. Meestal zal de man de kostwinner zijn; om deze rol naar behoren te vervullen (=niet-arbeidslabiel-zijn) is het niet alleen nodig dat de man hem aanvaardt, maar ook dat hij in staat gesteld wordt hem te vervullen. Als nu b.v. de vrouw de haar 'toebedeelde' rollen (moeder, echtgenote, huisvrouw) niet naar behoren vervult, kan dit een belangrijke handicap voor de man zijn in zijn eigen rolvervulling'.³¹

Bij een 'juiste rolverdeling' hoort ook dat de man het overwicht heeft en de vrouw hem hierin steunt. Een voorbeeld:

'Ook het gezinsleven ging meer en meer een stabiel beeld vertonen. De man verkreeg uiteindelijk de leiding en vertegenwoordigde een stuk gezag, dat de vrouw, gezien haar karakterstructuur, nodig heeft. Anderzijds steunde de vrouw hem t.a.v. zijn refusalkuur. Ook wanneer de man in de nachtdienst was, stond de vrouw b.v. om drie uur op om hem, voor hij de deur uitging, de tabletten te geven'.³²

Hoewel man en vrouw dus verschillende rollen hebben, vindt men het wel een goede zaak als de man af en toe bijspringt in het huishouden.

'Nu zijn vrouw een baby verwacht, helpt de heer G. haar soms met het huishouden. Zo stond hij onlangs de was te spoelen, terwijl andere mannelijke oordbewoners toekeken. Vroeger zou hij geweigerd hebben dit typisch vrouwenwerk te doen'.

Spanningen in het gezin en echtelijke twisten behoren ook tot het terrein van de maatschappelijk werkster. Ruzies over het geld komen bij voorbeeld onder de gezinsoordbewoners nogal eens voor. Mevrouw Wolf:

'Ze zeggen wel eens, waar geen geld is, gaat de liefde de deur uit, maar da's waar hoor'.

Dronkenschap van mannen leidt eveneens tot fikse echtelijke ruzies. De maatschappelijk werkster:

'Zij was een vreselijk aardige vrouw, hij een vreselijk aardige knul, tenminste als hij niet dronken was. Maar hij was de meeste tijd wel dronken. Die vrouw liep dan met een geschonden gezicht en armen en benen, die had allé hoeken van de kamer wel gezien. Dan moest je erheen. De vrouw haalden we binnen, zij kreeg koffie of thee. Hem lieten we dan even in z'n sop gaarkoken, uitrazen'.

Wanneer de beide echtelieden weer wat tot rust gekomen zijn, moet de maatschappelijk werkster op tactvolle wijze de problemen met hen bespreken. Zij moet proberen hen 'nader tot elkaar te brengen en wederzijds begrip te kweken'.

Het stimuleren van een huiselijk gezinsleven, ook een aspect van de totale gezinsbenadering, acht men voor het welslagen van de heropvoeding van groot belang. Alle personeelsleden trachten dit op hun specifiek terrein zoveel mogelijk aan te moedigen en de maatschappelijk werkster let op de totale situatie. De ouders worden gestimuleerd om spelletjes rond de tafel te doen met hun kinderen en speelgoed voor ze te maken. Met Kerst en Pasen is er een gezamenlijk feest voor de bewoners, maar de gezelligheid thuis onder de boom mag nooit vergeten worden. Ter aanmoediging zijn er de kerst- en paasmapjes. En St. Nicolaas wordt weliswaar in clubverband gevierd maar de leiding moet ervoor waken dat een feest op de club niet leuker is dan thuis in het gezin.

'Liever een heel simpel St. Nicolaasfeest thuis dan een 'moordfeest' op de club en de desillusie thuis'.

Af en toe worden er gezamenlijke activiteiten georganiseerd voor ouders en kinderen, zoals een boswandeling, want 'zo leren de ouders met hun kinderen te wandelen'.

Onder het kopje 'familieband' of 'persoonlijke en zakelijke relaties buiten het familieverband' wordt beschreven hoe de verhouding is tussen het gezin en de familie en die tussen het gezin en de rest van de samenleving. Er wordt bijgehouden wie van de oordbewoners bij wie op bezoek gaat en in welke sfeer deze bezoeken verlopen. Ook contacten van het gezin met de buitenwereld worden enigszins in de gaten gehouden, bijvoorbeeld via de post die in ieder oord centraal wordt bezorgd. Familiebezoek van buiten het gezinsoord moet altijd van tevoren aangevraagd worden evenals bezoeken die het gezin zelf 'naar buiten toe' wil afleggen. Contacten die in de ogen van de leiding goed zijn voor het gezin worden aangemoedigd en contacten die men nade-

lig acht worden, indien mogelijk, ontmoedigd. Een laatste voorbeeld:

'Men zou graag een bezoek brengen aan de familie in Enschede. De heer Westmaas zal informeren of zij daar niet in een voor hen ongunstig milieu komen. Daarna zouden zij eens met de heer Westmaas mee kunnen rijden en per trein of bus terugkeren. Het verblijf bij de familie mag slechts enkele dagen duren'.

TERUG NAAR DE VRIJE MAATSCHAPPIJ

Wanneer de man regelmatig werkt, de vrouw haar huishouden naar behoren doet, het gezin heeft gespaard, de kinderen geregeld naar school gaan en het totale gezinsfunctioneren verbeterd is, komt het gezin in theorie in aanmerking voor ontslag uit het gezinsoord.

In de praktijk zijn de gezinnen die volgens de normen van de heropvoeders aangepast zijn niet de enigen die de gezinsoorden mogen verlaten. Er zijn ook veel gezinnen die, hoewel ze nog niet volgens het ideaal aangepast zijn, 'geen verdere reëducatiemogelijkheden' meer hebben en daarom ontslagen worden van verdere heropvoeding. Deze gezinnen verlaten het gezinsoord met de kwalificatie 'gezin heeft z'n optimum bereikt'. Bijna tien procent van de gezinnen verlaat het gezinsoord omdat man of vrouw of beiden zo naar hun eigen woonplaats, familie en bekenden verlangen dat ze er apathisch en neerslachtig van worden.

'De vrouw kwijnt volgens dr. F. en de gezinsoordleiding weg van heimwee. Ze ligt op het ogenblik in bed met griep; ze is sterk vermagerd. Het ziet er naar uit dat we hier inderdaad met een exceptioneel geval van heimwee te maken hebben, waardoor ze lichamelijk wegwijnt. Bijvoeding helpt haar niets. Men meent dan ook, dat dit gezin op medische indicatie naar Limburg terug zal moeten'.

Andere gezinnen verlaten het oord omdat de leiding ze graag kwijt wil of omdat ze bij nader inzien toch niet zo asociaal blijken te zijn (dit geldt vooral voor de oorlogsévacués).

Wanneer besloten is dat een gezin het oord mag verlaten, wordt de gemeente van herkomst hiervan in kennis gesteld. Deze is volgens het contract verplicht om het gezin binnen zes maanden terug te nemen. Wanneer het verzoek tot terugkeer is gedaan, komt iemand van de gemeente op bezoek in het gezinsoord om zich op de hoogte te stellen van de situatie in het gezin. Een voorbeeld van de manier waarop zo'n

bezoek kan verlopen: enige tijd voor de reëvacuatie van gezin X. naar Emmen bezoekt wethouder R. uit deze plaats het gezin in het oord om te zien wat er van de heropvoeding terecht is gekomen. Uit het verslag van dit bezoek, gemaakt door de oordleiding:

'De heer R. stelde zich niet voor en vroeg aan de gezinsverzorgster of zij de hulp in de huishouding was. Aan de vrouw vroeg hij of zij het werk alleen nog niet aankon. De gezinsverzorgster antwoordde dat zij met zeven kleine kinderen best wat hulp kon gebruiken.

"Waar werkt uw man?" "Op de werkplaats".

"Heeft hij dan geen vak geleerd?"

Vervolgens zei de heer R. dat ze erop moesten rekenen dat zij niet meer van de gemeente kon leven.

"Hoeveel kinderen hebt u?" "Zeven".

"Hoeveel toen u wegging?" "Vijf".

"Hoe oud bent u?" "bijna 31."

"Hoe oud is uw man?" "35."

"U hebt veel kinderen en het is moeilijk om die kinderen een goede verzorging te geven. Kunt u dat wel aan? Als er nog eens een kindje bijkomt, wat dan? Waarom kunt u het nu nog niet alleen aan? Wij kunnen niet aan hulp beginnen".

Na de gezinsverzorgster aan een kruisverhoor onderworpen te hebben over de situatie in het gezin, ging de wethouder weer weg met de volgende woorden:

"Denkt u vooral niet dat ik met huizen in mijn zak loop".

Dit laatste is iets dat veel gemeenten zeggen. Het gebeurt zelden (in 10% van de gevallen) dat een gezin werkelijk binnen zes maanden weg is. Gemeenten sturen wel vlot gezinnen naar de oorden, maar zijn erg traag als het om hun terugkeer gaat. Ze doen een beroep op de woningnood en stellen de terugkeer van een gezin zo lang mogelijk uit. Dit betekent dat de gezinnen na de toezegging het oord te mogen verlaten, maanden, soms jaren moeten wachten eer ze weg kunnen. Het gezin De Leeuw vertelt dat het na zeven jaar nog niet terug kon keren naar de eigen woonplaats. De wethouders hielden vol dat ze 'geen woning uit de lucht konden stampen'. Zelfs minister Klompé is er, aldus De Leeuw, aan te pas gekomen om de wethouder te dwingen voor huisvesting te zorgen. 'Een week erna hadden we een spiksplinternieuwe woning'.

Voor de groep oorlogsévacués is de terugkeer extra moeilijk. Voor hen is er geen contract met een gemeente. In 1955 bestaat deze groep nog uit vijftig gezinnen; deze zitten dan al tien jaar in de oorden

te wachten op reëvacuatie. Het ministerie van Maatschappelijk Werk en het ministerie van Volkshuisvesting sporen gemeenten aan deze gezinnen op te nemen. Als tegenprestatie kunnen ze extra bouwvolume krijgen of een garantieverklaring van het Rijk, dat wil zeggen dat het Rijk eventuele uitkeringen aan de gezinnen voor haar rekening neemt. Dit heeft enig resultaat maar geen enkele gemeente is er echt warm voor te krijgen met als gevolg dat er ten tijde van de opheffing nog steeds vijf evacuatiegezinnen in de oorden verblijven. Ook voor de Rotterdamse oorlogsévacués is er geen contract; maar het is wel duidelijk dat hun vroegere woonplaats Rotterdam was. Desondanks kost het de gezinnen grote moeite om daar weer terug te komen.

Voor de meeste gezinnen geldt dus dat hun terugkeer ernstig vertraagd wordt, met alle frustraties en woede vandien.

'De man is steeds opstandig, dat hij hier nog zit. Door het lange wachten op terugkeer ontstonden allerlei spanningen, waardoor resultaten verloren dreigden te gaan'.

Als de gezinnen dan eindelijk terugkeren, waar komen ze dan terecht? Volgens de nazorgrapporten in 'arbeiderswijken', 'nette volksbuurten', 'zwak sociale buurten' of op het platteland in gebieden waar landarbeiders wonen. De Rotterdamse gezinnen worden veelal in het plaatselijke heropvoedingscomplex, het Brabants Dorp, geplaatst of in het Witte Dorp. Over het algemeen zijn het kleine nieuwbouwhuizen, eengezinswoningen van de gemeente of van een woningbouwvereniging. Hoewel met nadruk gewezen wordt op het belang van goede huisvesting komen sommige gezinnen toch weer terecht in krotten, zeer oude huizen of noodwoningen, zonder goede voorzieningen en veel te klein voor het vaak grote gezin.

Bij de verhuizing gaat de maatschappelijk werkster of gezinsverzorgster mee om de nieuwe woning in te richten en inkopen te doen. Dan wordt het gezin aan zichzelf en de nazorginstanties overgelaten. Een van de gezinnen bijvoorbeeld heeft zes jaar in een gezinsoord gewoond. Het kwam uit Egmond Binnen, waar het volgens het rapport volledig uitgestoten was en waar onder andere door de toezichthouder van het gezin, één van de notabelen van het dorp, allerlei praatjes over het gezin de wereld ingestuurd waren. Na zes jaar gezinsoordleven komt het gezin weer terug in Egmond Binnen. Uit het eindrapport:

'Het is griezelig te horen hoe de inwoners van Egmond Binnen op X reageren; hoe hij ontvangen wordt, terwijl het gezin nu al zes jaar weg is.

Iedereen kletst over hem. Hij kreeg bij gratie eten in het café en kon nergens een slaapplek krijgen. Hij heeft tenslotte in zijn eigen huis geslapen, waar nog niets op orde was. Het is vreselijk dat het gezin hier weer naar toe moet. Het kan haast niet anders dan dat deze houding van de dorpsgenoten X weer tot allerlei rare dingen brengt'.

Mevrouw Wolf vertelt waar zij na het gezinsoord terecht kwam:

'Van der Jeugd zei, je gaat weer naar Utrecht toe en dan ga je naar dominee Duitemeijer en die heeft wel een woning voor je. Ik blij, ik mocht weer naar Utrecht toe. Kom ik op dat Houtplein terecht, daar hadden ze een huisje voor me. Ik zeg tegen hem, weet je wat jij moet doen? Daar moet je je vader en moeder neerzetten, mij niet. En ik weer terug naar Drenthe. Nou toen kregen we ten slotte een huis in een andere straat. Maar hij wou me dus eerst op het Houtplein neerzetten. Ik kon het van horen zeggen, ik wist niet dat het ook voor probleemgezinnen was, maar 't leek net op een gezinsoord als je er op kwam. Ik denk, als ik hier ga zitten, kom ik niet veel verder'.

Zoals gezegd wordt het gezin na terugkeer overgelaten aan nazorginstanties: kerkelijke instellingen en instanties van het maatschappelijk werk. Deze moeten halfjaarlijkse nazorgrapporten uitbrengen, zodat men op het ministerie op de hoogte blijft van de resultaten van hun heropvoedingswerk. Deze nazorgrapportage is een uitvoerige aangelegenheid. Net zoals indertijd bij het voorlichtingsrapport zijn er talloze rubrieken waarin vele aspecten van het gezinsleven behandeld worden. Nemen we bijvoorbeeld 'cultuur', die nog het kortst van alle rubrieken is.

'Geen der gezinsleden is aangesloten bij een club of culturele vereniging. Aan positieve vrijetijdsbesteding wordt zowel door de kleinere kinderen als door de ouderen weinig gedaan. De enige gezamenlijke vorm van spel is het kaartspel, dat vooral door de groteren veelvuldig wordt beoefend. De oudste jongen en de beide meisjes bezoeken regelmatig de film te Coevorden. Aan handenarbeid of sport doen zij niet. De keuze van de radioprogramma's is overwegend lichte muziek of een hoorspel. Behoudens de dagelijkse krant en een tijdschrift wordt er niet of praktisch niet gelezen. (...) Zowel man als vrouw hebben behoefte aan huiselijkheid, ze gaan praktisch nooit weg, doch zijn te passief om de inhuizigheid positief te verwerken.

(...) Met de familie van de man, die in dezelfde gemeente woont, bestaat nog wel enig contact. De vrouw heeft met haar eigen familie een zeer onregelmatig, schriftelijk contact. Men ontving in 1957 geen logees en

ging zelf eveneens niet uit logeren. In de huiskamer heeft men verschillende foto's van wederzijdse familieleden'.

De overgang van de beschermde gezinsoordomgeving met de dagelijkse zorg van het personeel naar de 'vrije maatschappij', waar men zichzelf moeten redden, is voor veel gezinnen erg groot. Daarbij komt dat telkens blijkt dat er van nazorg weinig of niets terecht komt. In feite worden de gezinnen nogal abrupt aan hun lot overgelaten wanneer ze de gezinsoorden hebben verlaten. Vos:

'Na zes jaar in het gezinsoord was het nog precies hetzelfde met ons. Toen werden de kampen opgeheven. Ik werd naar Rotterdam gebracht in een vrachtwagen. We werden in het Witte Dorp geplant en ze zeiden, hier zit je, hier heb je je maandgeld, zoek het maar uit. Daar stond ik dan met m'n maandgeld en met mijn kinderen in een klein huisje gepropt in het Witte Dorp. Begrijp me goed, als je zes jaar vastzit en er wordt voor je gezorgd en na zes jaar word je dan ineens in die stad gezet....'

Ds. Westmaas bevestigt dit, in ieder geval wat betreft de kerkelijke nazorg.

'Telkens weer als de geestelijk verzorger terugkeerde van een reis, die ten doel had de kerkelijke opvang van een gezin voor te bereiden, had hij het gevoel - soms zelfs de zekerheid - : er wacht deze mensen geen wezenlijk 'tehuis'. Kerkelijk zullen zij in feite dakloos zijn. Latere bezoeken aan het gezin, als hij daar een enkele maal toe kwam, versterkten hem in deze mening. Slechts uiterst zelden was er door de Kerk naar zo'n gezin omgekeken'.³³

Ten slotte Dekker. Hij kan zich de nazorgambtenaar nog goed herinneren.

'In Hilversum is er nog een kerel uit Den Haag langs geweest en die vroeg, wens je nog nazorg. Ik zeg, nou heel graag, hoeveel krijg ik van u. Maar dat bedoelde die niet, hij bedoelde contrôle. Toen werd ik kwaad en heb ik hem weggestuurd. Poen had ik goeie nazorg gevonden'.

Eenmaal terug in de 'vrije maatschappij' zien veel gezinnen zich opnieuw geconfronteerd met de problemen waar ze vóór hun opname in de gezinsoorden mee kampten. Mevrouw De Leeuw:

'Daarna is m'n man toch weer aan de drank terecht gekomen, weer verslaafd. En toen kwamen ze weer van de kinderrechtter. Pas toen hij vast werk kreeg bij de gemeente ging de drank eraf. Ja, nog wel eens een glas bier, maar dat noemen we geen drinken'.

Anderen vertellen soortgelijke verhalen over problemen op het gebied van werk, financiën en huisvesting. Voor de meesten geldt dat het pas beter ging toen men financieel gezien meer speelruimte kreeg, doordat de man vast werk vond en de kinderen groter werden en uit huis gingen of meeverdienden.

DE GEZINSOORDEN EN DE POLITIEK

Gedurende hun hele bestaan vallen de gezinsoorden onder de verantwoordelijkheid van katholieke ministers, eerst van Binnenlandse Zaken, na 1952 van Maatschappelijk Werk. Deze maken tot het eind van 1958 deel uit van de rooms-rode coalitie.

Tot 1952 besteden de politici in de Eerste en Tweede Kamer weinig aandacht aan de gezinsoorden en internaten. Men ziet ze vooral als een overblijfsel uit de oorlog, dat van lieverlee wel zal verdwijnen. Alleen de voortgang van de werkzaamheden van de commissie-Eijssen, die het wetsontwerp inzake ondertoezichtstelling van onmaatschappelijke gezinnen voorbereidt, houdt de kamerleden echt bezig.³⁴

Na 1952 verandert dit. Nu voor het eerst expliciet erkend is dat de gezinsoorden en internaten blijven bestaan en zelfs onder auspiciën van het ministerie van Maatschappelijk Werk verheven worden tot paradedpaardje van de onmaatschappelijkheidsbestrijding, is de interesse van de kamerleden gewekt. Dit wordt nog versterkt doordat de gezinsoorden en internaten rechtstreeks onder het ministerie vallen, hetgeen in een tijd waarin het particulier initiatief de boventoon voert, zeer uitzonderlijk is.

De grotere belangstelling blijkt vooral bij de jaarlijkse begrotingsbehandeling van Maatschappelijk Werk. Er worden vele uiteenlopende vragen gesteld door de woordvoerders van de verschillende partijen. De meeste partijen hebben aanvankelijk geen uitgesproken standpunt over het nieuwe beleid. Men maakt zich wel zorgen over de stijgende kosten, die de nieuwe aanpak met zich meebrengt, maar voorlopig krijgt minister Van Thiel (KVP) het voordeel van de twijfel. De CPN vormt wat dit betreft een uitzondering. Mevrouw Lips-Odinot, jarenlang woordvoerster van de CPN bij de debatten over maatschappelijk werk, trekt van meet af aan hard van leer tegen de minister. Ze noemt het werk in de gezinsoorden een vorm van bedillering, waar men zo snel mogelijk mee moet ophouden. Apart zetten lost het probleem van de onmaatschappelijken volgens haar niet op, integratie in de normale

samenleving is veel beter. En de overheid moet zich in plaats van aan de gezinsoorden wijden aan haar echte taak: ervoor zorgen dat alle omstandigheden die tot onmaatschappelijkheid leiden uit de weg geruimd worden. Als de overheid bij voorbeeld de vreselijke woningnood eens zou aanpakken, zouden er al heel wat minder mensen onmaatschappelijk zijn. Ten slotte spoort mevrouw Lips-Odinot haar collega's kamerleden aan eens een kijkje te gaan nemen in de gezinsoorden, net als zij zelf heeft gedaan, dan kunnen ze met eigen ogen zien hoe vreselijk het daar is.

In 1954 gebeurt dit inderdaad. Na een zorgvuldige voorbereiding door onderafdeling B, Gezinsoorden en Internaten, van het ministerie, bezoekt de vaste kamercommissie voor Maatschappelijk Werk enkele gezinsoorden en internaten. Op het ministerie hoopt men dat dit bezoek de bezwaren die er in de beide Kamers bestaan tegen de hoge kosten, zal wegnemen. Ook wil men hiermee bewerkstelligen dat de politieke partijen meer oog krijgen voor de waarde die de gezinsoorden hebben als heropvoedingsinstellingen en als wetenschappelijke research-objecten. Hoewel de kamercommissie haar waardering uitspreekt voor al het werk dat in de gezinsoorden en internaten wordt verzet, bereikt het bezoek toch niet helemaal het beoogde doel. De hoge kosten blijven een ieder jaar terugkerend punt van kritiek, naar aanleiding waarvan men zich afvraagt of het niet goedkoper en eigenlijk ook beter zou zijn als het heropvoedingswerk op plaatselijk niveau door gemeentelijk en particulier initiatief wordt overgenomen.

De PvdA verwoordt deze kritiek bij monde van mevrouw Ploeg-Ploeg het scherpst. In 1955 rekt zij de Tweede Kamer bij het begrotingsdebat voor dat de kosten neerkomen op ruim 10.000 gulden per gezin per jaar, 1.174.400 gulden voor 100 gezinnen. Zij vindt dit bedrag veel te hoog, zeker vergeleken met de gemeentelijke en particuliere activiteiten op dit gebied en zij dringt er op aan dat de plaatselijke onmaatschappelijkheidsbestrijding door middel van subsidies gestimuleerd wordt. Dat is volgens haar veel rendabeler.

Minister Van Thiel antwoordt haar dat de kosten inderdaad hoger zijn dan die van het plaatselijk werk, maar dat het hier ook gaat om een experiment en dat de ervaringen opgedaan in de gezinsoorden niet gemist kunnen worden in de strijd tegen de onmaatschappelijkheid. Hij zegt het plaatselijk werk ook belangrijk te vinden, daarom is er dit jaar via de subsidieregeling voor gespecialiseerd gezins- en wijkwerk ook 500.000 gulden voor uitgetrokken.

VVD, CHU en AR mengen zich tot 1957 nauwelijks in het debat.

Deze partijen vinden de kosten ook hoog, maar dit leidt niet tot fundamentele kritiek. Opmerkelijk is dat de KVP-fractie in de Eerste Kamer het beleid van haar eigen minister niet erg toejuicht. Woordvoerder Schuurmans zegt in 1954: 'Het is een illusie te menen dat gezinnen, die een kunstmatige heropvoeding ontvangen, straks grote kans hebben in de gemeenschap te zullen slagen'. Twee jaar later vergelijkt hij het ministerie en haar gezinsoorden met 'een moeder, die toch zoveel houdt van haar mismaakt geboren kind, natuurlijk en alleen omdat het haar kind is'.

In 1956 volgt mevrouw Klompé (KVP) Van Thiel op als minister van Maatschappelijk Werk. Ook zij ziet zich in de beide Kamers bij de begrotingsbehandeling geconfronteerd met groeiende kritiek ten aanzien van de gezinsoorden. De confessionele partijen zijn niet tegen de gezinsoorden als zodanig, maar zij vinden dat het hoog tijd wordt om het werk over te dragen aan het particulier initiatief. 'De onmiddellijke gezinsbeïnvloeding is in de eerste plaats een taak van het particulier initiatief', zegt de KVP-woordvoester in de Tweede Kamer.

CPN en PvdA zijn wel voor opheffing van de gezinsoorden. Mevrouw Ploeg-Ploeg houdt een ware tirade. Er is nu wel genoeg geëxperimenteerd, vindt ze, die proefnemingen op mensen moeten ophouden. 'Wij ontnemen deze mensen een essentieel deel van het bestaan: de vrijheid en wij drukken hun sterker dan dit gemeentelijk geschiedt, het stempel op van minderwaardigheid'.

Minister Klompé vindt dat de gezinsoorden niet geliquideerd moeten worden. In de oorden worden mensen daadwerkelijk geholpen, met name diegenen die plaatselijk niet meer her op te voeden zijn. Door hun verblijf in de gezinsoorden leren mensen om zich weer te kunnen handhaven in de wereld, zo krijgen zij juist hun vrijheid terug, aldus de minister. Uit de cijfers blijkt, gaat zij verder, dat de heropvoeding in bijna zestig procent van de gevallen geslaagd is.³⁵ Aan de confessionele partijen antwoordt zij dat de tijd nog niet rijp is om het heropvoedingswerk zoals dat in de gezinsoorden plaats vindt, over te dragen aan het particulier initiatief. Ten slotte deelt zij mee dat zij een College van Advies en Bijstand (CAB) zal instellen, dat haar moet adviseren over het toekomstige beleid ten aanzien van de gezinsoorden. De verschillende partijen zijn ingenomen met dit plan en zij verwachten alle veel van het CAB.

In april 1957 wordt het CAB geïnstalleerd. Het bestaat uit tien personen, die allen op een of andere wijze en volgens verschillende wereldbeschouwingen betrokken zijn bij de onmaatschappelijk-

heidsbestrijding. Het CAB heeft als taak antwoord te geven aan de minister op twee vragen. Ten eerste: moet het werk in de gezinsoorden voortgezet worden? Ten tweede: zo ja, in welke omvang en op welke manier moet dat dan gebeuren? Blijkbaar heeft de kritiek in de Kamers de minister toch aan het nadenken gezet en wil zij in de toekomst, gesteund door het advies van het CAB, beter beslagen ten ijs komen.

Zo ver is het echter nog niet. Bij de begrotingsdebatten in het najaar van 1957 is het CAB nog niet klaar. Alle partijen, ook de CHU, AR, KVP en VVD, vinden dat er nu zo langzamerhand maar eens iets moet gebeuren. De gezinsoorden kosten ieder jaar meer geld en veel wetenschappelijke resultaten zijn er vooralsnog niet geboekt. De minister verdedigt het wetenschappelijk experiment en vraagt dringend om nog één jaar bedenktijd. Na enige aarzeling stemmen alle partijen hiermee in.

In het najaar van 1958 staat minister Klompé weer voor de Tweede Kamer. Haar jaar bedenktijd is om maar het CAB heeft slechts de eerste vraag positief beantwoord. De gezinsoorden blijven dus bestaan maar hoeveel het er zullen zijn en op welke manier de zaken aangepakt gaan worden (vraag twee) is nog onduidelijk. Als belangrijkste argument voor het voortbestaan van de gezinsoorden noemt het CAB de wetenschappelijke waarde die de oorden zouden hebben. Onmaatschappelijkheid is nog zo'n groot probleem, zeker met het oog op toekomstige krotopruiingen en saneringen, dat de gezinsoorden, waar men research doet naar methoden om het euvel te bestrijden, hard nodig zijn, aldus het CAB. De minister sluit zich hierbij aan. Ter relativering van de hoge kosten van de gezinsoorden merkt zij op dat het gedrag van onmaatschappelijke gezinnen de gemeenschap jaarlijks 250 miljoen kost, uitgaande van 100.000 min of meer onaangepaste gezinnen, waarvan een derde ernstig onaangepast is. Daartegenover vallen ruim een miljoen voor de gezinsoorden en internaten, die bovendien nog waardevolle gegevens opleveren ook, en twee en een half miljoen voor de plaatselijke onmaatschappelijkheidsbestrijding nog wel mee, redeneert zij. Omdat het CAB beloofd heeft binnen een jaar de tweede vraag te beantwoorden, vraagt de minister ten slotte nog een jaar uitstel. Afgezien van de PvdA en de CPN, legt men zich daar bij neer. Er wordt wel op spoed aangedrongen en de VVD en KVP spreken hun voorkeur uit voor plaatselijke aanpak van de gehele onmaatschappelijkheidsbestrijding. Vervolgens kan het CAB weer aan de slag. Men gaat in verschillende werkgroepen uiteen om vraag twee over de om-

vang en werkwijze te beantwoorden. In februari 1959 komt er echter een brief van de minister, waarin ze zegt haar beleid te willen heroverwegen in verband met de kritiek in de beide Kamers. Ze is van plan het werk in de gezinsoorden te halveren en vraagt het CAB naar zijn mening hierover. Het College reageert ontstemd, de leden begrijpen niet meer wat hun taak nu eigenlijk is. In juni 1959 komt er toch een antwoord aan de minister: het CAB vindt dat het plaatselijk werk prioriteit moet hebben en dat er ten behoeve van de methodiekontwikkeling drie à vier gezinsoorden moeten blijven bestaan, maar dan op geheel nieuwe basis.

Intensief overleg tussen de minister en haar topambtenaren volgt hierop. Na een maand, eind juli 1959, hakt minister Klompé de knoop door. Zij besluit de gezinsoorden en internaten allemaal op te heffen en het werk in zijn huidige vorm te beëindigen. Alle nadruk zal voortaan op de plaatselijke onmaatschappelijkheidsbestrijding gelegd worden en het particulier initiatief krijgt een veel grotere rol toebedeeld.

In de Eerste en Tweede Kamer is men verbaasd. De minister heeft jarenlang geijverd voor het voortbestaan van de gezinsoorden en internaten en nu ineens dit. Mevrouw Klompé verweert zich door erop te wijzen dat het advies van het CAB geïnterpreteerd moet worden als een advies om het experiment in zijn huidige vorm stop te zetten en een opzet te maken voor een nieuwe vorm. Als er dan toch een grondige wijziging moet komen, is het beter om te decentraliseren en zoals iedereen wil het zwaartepunt op het plaatselijke werk te leggen. We weten tenslotte allen 'hoe de oorden waren belast met een stuk historische narigheid', aldus minister Klompé. Ten aanzien van het wetenschappelijk onderzoek belooft zij dat ervaringen, opgedaan in de gezinsoorden, zo snel mogelijk in brochure-vorm zullen verschijnen. Verder ligt het in haar bedoeling om het wetenschappelijk onderzoek in een zestal bijzondere projecten voort te zetten. De meeste partijen - CPN, PvdA, VVD en KVP - juichen dit besluit toe. Alleen de CHU, die nooit voor totale opheffing is geweest, en de ARP, wiens woordvoerder het betreurt 'dat een uniek stuk werk wordt afgebroken', zijn het niet geheel eens met de opheffing.

Voor de PvdA zijn de gezinsoorden al die jaren een lastig probleem geweest. De sociaal-democraten zijn nooit tegen onmaatschappelijkheidsbestrijding geweest, integendeel, maar ze zien het liever plaatselijk gebeuren en wel uitsluitend door gemeentelijk initiatief. Aangezien ze tot december 1958 samen met de KVP de rooms-rode coalitie vormden, steunden ze in principe het beleid van de katholieke minis-

ter. De soms felle oppositie van het kamerlid Ploeg-Ploeg werd haar niet altijd in dank afgenomen, ook niet door mede-partijgenoten. In november 1958, een maand voor de val van de coalitie, diende ze zelfs een motie in, die het overigens niet haalde, waarin de minister gevraagd werd de gezinsoorden te sluiten.

Het voornemen van de minister om het wetenschappelijk onderzoek in bijzondere projecten voort te zetten, draagt de goedkeuring weg van alle partijen. Iedereen is voor wetenschappelijk onderzoek en voor plaatselijke onmaatschappelijkheidsbestrijding. Het waren vooral de hoge kosten en de geïsoleerde ligging van de gezinsoorden, die ertoe geleid hebben dat de verschillende partijen in toenemende mate kritiek uitoefenden op de gezinsoorden. Voor de meeste personeelsleden in de gezinsoorden komt het besluit tot opheffing totaal onverwacht. Zo onverwacht zelfs dat ijlings de opnameprocedure van zes gezinnen afgebroken moet worden.

Het duurt nog enige tijd voordat alle gezinsoorden en internaten werkelijk gesloten zijn. Alle contracten met de gemeenten van herkomst zijn onmiddellijk na 15 september 1959 opgezegd, maar de terugkeer van de gezinnen levert, zoals dat van het begin af aan al het geval was, grote problemen op.

Diemers die men wel de geestelijke vader van de gezinsoorden zou kunnen noemen, wordt aangesteld als 'centrale liquidatieleider'. Jaren terug, toen het ministerie haar nieuwe koers bepaalde, was hij op een zijspoor gezet. Nu wordt hij weer binnengehaald om het werk, waarmee hij in de oorlogsjaren begon, te 'liquideren'.

In december 1960 is het zover, dan hebben alle gezinnen elders huisvesting gevonden. De gezinsoorden en internaten krijgen een andere bestemming. Gerner wordt bijvoorbeeld een conferentieoord, Linde een vakantieoord voor kinderen en in Ruinen worden Ambonnezen gehuisvest. Het tijdperk van de Rijksevacuatiekampen voor oorlogsslachtoffers, die tot Gezinsoorden voor Maatschappelijk Onaangepaste Gezinnen werden, is dan definitief afgesloten.

WETENSCHAPPELIJK ONDERZOEK

Het wetenschappelijk onderzoek in de gezinsoorden is altijd enorm opgemeld. Het zou een antwoord geven op vele vragen, zoals: wat is onmaatschappelijk gedrag, welke oorzaken liggen eraan ten grondslag en vooral hoe moet het genezen worden. Wanneer in 1959 wordt

gesproken over de opheffing van de gezinsoorden is het belangrijkste argument van degenen die de oorden open willen houden dat sluiting het wetenschappelijk onderzoek ernstig zal schaden; het zijn immers experimentele proefobjecten voor de ontwikkeling van methoden ten behoeve van de onmaatschappelijkheidsbestrijding.

Dit wetenschappelijk experiment in de gezinsoorden verwerft in de loop van de jaren vijftig internationale faam. Van heinde en ver - zelfs uit Argentinië en Nieuw Zeeland - komen hoogleraren, studenten, maatschappelijk werkenden en journalisten kijken naar wat als het neusje van de zalm op het gebied van de onmaatschappelijkheidsbestrijding wordt beschouwd. Aan het einde van de jaren vijftig zijn er zoveel excursies dat de bewoners gaan klagen over 'aapjes kijken' en personeelsleden niet meer aan hun dagelijkse werkzaamheden toekomen. Men besluit dan om de excursies wat af te remmen en de voorlichting ook door middel van brochures en dia's te geven.

Wat hield het wetenschappelijk onderzoek nu in en door wie werd het gedaan? De basis van het onderzoek vormen de vele gezins- en clubrapporten die het personeel dagelijks, wekelijks en maandelijks moet maken. Met het oog op de research dienen deze rapporten zo uniform en objectief mogelijk opgesteld te worden. Deze rapporten komen terecht op de bureau's van de leden van het Specialisten Werkverband, dat research verricht en de kennis over het probleemgezin als zodanig moet vergroten. Op grond van deze rapporten heeft Zuithoff, de voorzitter van het Specialisten Werkverband, bijvoorbeeld een indeling gemaakt in de verschijningsvormen van onmaatschappelijkheid. Hij onderscheidt grofweg drie soorten gezinnen:

1. Primitieve of onvolwaardige gezinnen, die ernstig zijn achtergebleven bij de sociale ontwikkeling en de structuurveranderingen niet (hebben) kunnen bijhouden, hetzij omdat ze in een zekere primitiviteit gefixeerd zijn, hetzij omdat ze bijvoorbeeld zwakzinnig zijn. Men ziet hier meer eenvoudige symptomen van vervuiling, verwaarlozing, armoede, krotbewoning en parasietendom optreden.
2. Gezinnen waarbij zich ingewikkelde interferentieverschijnselen voordoen en waar karaktermoeilijkheden en meer complexe sociale reacties aanwezig zijn met bontere aanpassingsstoornissen. Men ziet hier bijvoorbeeld arbeidsconflicten, agressievere aanpassingsstoornissen, ambivalentie reacties tussen gezin en maatschappij van aantrekking en afstoting en vormen van wangedrag.
3. Gezinnen met heftiger intra- en extrafamiliaire adaptiedefecten met criminaliteit, drankzucht, sterke arbeidslabiliteit, seksueel wange-

drag, ernstige kinderverwaarlozing, enz. door pathologische sociale reacties en ernstiger karakterstoornissen.³⁶

De behandelingsmethoden moeten voor al deze gezinnen verschillend zijn en variëren van materiële hulpverlening en intensieve training en gewoontevorming op allerlei gebied tot een sociaal-pedagogische benadering en behandeling van individuele en groepspsychologische achtergronden.

Omdat men grote waarde hecht aan het wetenschappelijk onderzoek naar verschillende typen onmaatschappelijke gezinnen en naar het effect van verschillende behandelingsmethoden wordt ervoor gepleit om de samenstelling van de gezinnen in de gezinsoorden zo te kiezen dat deze in overeenstemming is met het onderzoek dat de deskundigen voor ogen hebben. Sedert 1955 is er een aantal gratis plaatsen in de gezinsoorden (dit betekent dat er voor die gemeente van herkomst geen kosten aan verbonden zijn) voor gezinnen die men uit experimenteel oogpunt graag wil opnemen.

In 1958 is één van de opnamecriteria:

'Er dient voldoende grond te zijn voor de verwachting, dat de reëdukatie van het gezin waardevolle ervaringen voor de onmaatschappelijkheidsbestrijding op zal leveren'.³⁷

Dit laatste doet een VVD-kamerlid vertwijfeld uitroepen:

'Dit gaat mij te ver: dat onomwonden vermeld staat, dat als het ware mensen geschikte proefkonijnen moeten zijn om opgenomen te kunnen worden in de verschillende gezinsoorden'.³⁸

Leden van het Specialisten Werkverband publiceren zo nu en dan een artikel over hun bevindingen. Verder worden er in de gezinsoorden af en toe kleine onderzoeken gedaan, bijvoorbeeld naar de socialiserings-effecten van het projectwerk in de jeugdclubs.

Mevrouw Nanninga was een van de eersten die in verband met de wetenschappelijker aanpak en professionalisering in de gezinsoorden kwam. Zij werkte sedert 1952 als kinderpsychologe in de oorden. Ze heeft er altijd met plezier gewerkt en ziet het ook nu nog als een 'hele rijke tijd'.

'Ik kwam met de bus met een grote tas vol testmateriaal, zo stelde ik me daar dus als onderzoeker voor. Men voelde zich erg bedreigd, die mensen die toen op gezinsoord Ten Arlo werkten, die hadden niet zoveel opleiding. Ik kwam daar moeilijk aan de bak en moest me echt verko-

pen. Eerst deed ik er wat onderzoekjes, later groeide het uit tot een volledige baan. Het werk werd wetenschappelijker aangepakt, dat wil zeggen meer volgens een behandelingsplan werken, onderzoek doen, afspraken maken, bijstellen, evalueren. Sommigen konden dat niet aan zoals bijvoorbeeld zuster X. Zij was een moeder voor die mensen, als een kloekken zat ze daar in dat gezinsoord, ze had heel erg dat protectionisme. Ja, en dan kwam er weer iemand van het Contactorgaan en dan moest ze van alles waarmaken, dat ging niet.

Die professionaliseringsdagen op de Pietersberg waren ook heel leuk, die moest ik organiseren. Daar deden we ongelofelijk veel met elkaar, praktisch en theoretisch en 's nachts gingen we dan uit, dat was ook heel leuk'.

Het personeel zag niet altijd het nut in van het onderzoek. 'Vreselijk om die rapporten te maken. Er werd nooit uitgelegd waarom wij al die rapporten moesten maken', vertelt een vroegere leider van gezinsoord Linde. Volgens een jeugdleider was het werken in de gezinsoorden tot 1955 een soort 'Fingerspitzengefühl', daarna moest het personeel asocialiteit meten met de gezinsfunctieschaal. Mevrouw Aalders, gezinsverzorgster:

'Zij (de deskundigen) begrepen deze mensen niet en als je daar geen gevoel voor hebt, dan kun je deze mensen niet helpen. Ze zaten achter hun bureau en kwamen soms kijken. En zij dachten minderwaardig over de bewoners. Ik denk dat er een enorme discrepantie was tussen degenen die in de praktijk werkten en degenen die het theoretisch uitdokterden. Dr. Zuithoff bijvoorbeeld had prachtige theorieën en hij hielp je ook wel eens maar hij stond zó ver van de praktijk af.'

Ondanks de hooggespannen verwachtingen zijn er nauwelijks wetenschappelijke resultaten. Dit heeft onder andere te maken met de gebrekkige rapportage. Er zijn door de jaren heen vele rapporten gemaakt, maar ze waren nooit objectief en uniform. Tot het einde toe heeft men pogingen in het werk gesteld om de rapportage te verbeteren, maar door het personeelstekort en -verloop, het toch al zware werk en de onbekendheid van het personeel op het gebied van rapportage, is dit niet gelukt. In 1957 zegt men dat het onderzoek nog in de kinderschoenen staat en ten tijde van de opheffing kan de minister de Kamer nog geen opzienbarende wetenschappelijke studies overleggen. De minister zegt de Kamer wel toe dat de ervaringen, opgedaan in de gezinsoorden, in een aantal brochures zullen worden verwerkt. De achtjarige brochurereeks *Ervaringen uit de gezinsoorden* wordt in het

begin van de jaren zestig door het ministerie uitgebracht. Deze boekjes belichten verschillende aspecten van het heropvoedingswerk, zoals de gezinsverzorging, het budgetteren, het jeugdwerk en de geestelijke verzorging. Enig wetenschappelijk niveau hebben de boekjes niet. Vraagstukken als 'Hoe organiseer ik een instuif voor de jeugd?' of 'Hoe leer ik een huisvrouw haar huishouden goed te doen?' worden uitvoerig behandeld. Dit maakt ze meer tot een handleiding voor welzijns werkers; daarbij moet men zich afvragen of ze bruikbaar zijn in het plaatselijk werk, omdat de tips gebaseerd zijn op de specifieke situatie in de gezinsoorden.

Terugkijkend op het wetenschappelijk onderzoek zegt Zuithoff in 1984:

'Wij onderzochten bij voorbeeld hoe het zat met de gezinsfuncties. De gezinsociologie kwam net op en die hadden mooi allemaal functies uitgedacht, eufuncties en disfuncties in het gezin, de educatieve functie, de arbeidsfunctie, de huishoudelijke functie. Dat was allemaal weer onderverdeeld en dan hadden we grote papieren waarop we dat inventariseerden. Daar heb ik me ook nog aan bezondigd. Dat woord experiment...nu vind ik het een rot woord hoor. Het doet me aan konijntjes denken'.

TERUGBLIK

Hoe denkt het personeel dat dagelijks in de gezinsoorden werkte, de maatschappelijk werkster, de directeur, de jeugdleider en de gezinsverzorgster, nu, ongeveer dertig jaar na dato, over hun werk en 'hun gezinnen'? De meesten vinden ook nu nog dezelfde zaken asociaal als in de jaren vijftig: kinderverwaarlozing, een ongeregeld gezinsleven, onregelmatig werken, drankmisbruik, enz. Men deed het heropvoedingswerk indertijd dikwijls uit idealisme en sociale bewogenheid. 'Het waren geen slechte mensen, je gaat van ze houden', verzekeren sommigen ons. Uit hun verhalen spreekt medegevoel.

'Die mensen waren verschoppelingen, ze zaten altijd aan de verkeerde kant, ze hadden geen enkele kans gehad. Als ik in een rothoek van de maatschappij terecht kom, word ik ook agressief en asociaal'.

Zij worden nu nog boos als ze bedenken hoe er soms over 'hun gezinnen' gesproken werd. In de ogen van anderen was het gespuis. Zij denken er anders over.

'Ze waren zo ruig, zo ruig, nou, dat is onbeschrijflijk hoor, maar zo eerlijk als goud. Ze vloekten je stijf, maar dan weet je hoe je over mekaar denkt hè, dat heb ik altijd kunnen waarderen'.

Een aantal van hen vond indertijd al dat niet alleen de onmaatschappelijke gezinnen moeten veranderen, maar ook de maatschappij. Volgens hen lijden deze gezinnen namelijk vaak aan een minderwaardigheidscomplex omdat de maatschappij op hen neerkijkt. Een gezinsverzorgster:

'Die mensen voelden toch wel een stempel. Ze ervoeren zelf dat ze minder waren, ze voelden automatisch aan hoe men tegenover hen stond. Als ze uit Den Haag op bezoek waren, kwamen ze ook wel eens in een gezinnetje kijken. Op een keer vroeg de directrice of ze in mijn gezin konden komen. Ik zei, da's goed en zij zal het ook wel goed vinden, we hebben de boel net zo lekker schoon. Drie heren kwamen er en zij liet glunderend haar spullen zien en toen zeiden ze: hm, hm, ja, dit is wel aardig. Toen ze weg waren begon zij uit te vallen: "Ja, wij hebben geen kleden waar je tot de enkels in zakt". Alleen al de manier waarop ze rondkeken, dat stootte je'.

Andere personeelsleden verzuchten daarentegen menigmaal: ach, die mensen...

'ze waren toch vaak debiel of pseudodebiel of oliedom'.
'Je moest ze echt alles nog leren, de huiselijkste dingen'.
'Het waren héééle gewone, gewone maatschappelijk zwakke mensen'.
'Je moest er soms overheen donderen'.

De meeste personeelsleden geven toe dat hun werk indertijd toch wel iets betuttelends had. Het hele maatschappelijk werk van toen was betuttelend, maar, voegen ze eraan toe, het was voor hun eigen bestwil. De jeugdleider:

'Als dat niet gedaan zou zijn, dan waren die gezinnen er ongelukkig aan toe geweest. De kinderen waren onder de raad van de kinderbescherming gekomen, en door anderen opgevoed. Als wij de gezinsbudgettering niet ter hand hadden genomen, dan hadden die mensen gegeten wat ze wilden eten, net als een dier. Dan hadden ze zich rot gevreten aan slagroom en roomboter. De bevoogding was inderdaad wel stringent, dat had wel anders gekund, maar als we het niet hadden gedaan, dan was het een puinhoop geweest'.³⁹

Men is ervan overtuigd dat het werk zinvol was, dat het voor de gezinnen ook goed was om in een gezinsoord te wonen. De gezinsverzorgster:

'Je kon het gezin opwerken, zodat ze een klein beetje hoger op peil kwamen en het was zo fijn als je het gezin ineens zag opbloeien'.

Een andere gezinsverzorgster:

'Het was wel armoe hoor...ik moet eerlijk zeggen, het was wel armoe, ik zou het niemand toewensen, maar we hebben goed voor ze gezorgd, heus ze zijn niets tekort gekomen, ze hebben het onnoemlijk goed gehad en ik heb er zelf gewerkt, dus ik kan het weten'.⁴⁰

En de gezinnen zelf, hoe kijken zij terug op hun verblijf in de gezinsoorden? De groep oorlogsévacués is hier zeer uitgesproken over. Men denkt met verbittering aan de 'vrijheidsberoving' terug. Het gevoel onrechtvaardig behandeld te zijn is groot, ook nu nog. Een aantal mensen zegt een blijvend minderwaardigheidsgevoel te hebben overgehouden aan die tijd en niet te vergeten een diepe afkeer van de bureaucratie.

'Al die mensen die voor die dienst hebben gewerkt, die moet ik niet. Die deugen niet. Ze hebben geprofiteerd van het leed van de mensen. Alles wat met macht te maken heeft, gemeente-ambtenaren, Den Haag, maatschappelijk werk, ik moet er niks meer van hebben'.

Degenen die er op jonge leeftijd, als kinderen, woonden vonden het er in eerste instantie heerlijk. Ze hadden daar de ruimte om naar hartelust te spelen. In de puberteit, toen ze zich bewust werden van hun situatie, veranderde dat meestal. Gevoelens van minderwaardigheid en eenzaamheid voerden dan vaak de boventoon. Klaas E. vertelde dat de ervaringen in het gezinsoord hem toen hij al volwassen was, nog zo bezig hielden dat hij op zoek ging naar de oorzaak.

'Ik ging onderzoeken waarom ik die ellendige tijd mee heb moeten maken. De rooms-katholieken konden me geen antwoord geven en anderen ook niet. Uiteindelijk kwam ik terecht bij de theosofische geschriften, de antroposofen en Rudolf Steiner. Zij gaven me een bepaald beeld waarom de ene mens zoveel ellende moet meemaken en een ander niet. Daardoor ging ik meer op mezelf vertrouwen. Ik kreeg het door en dat minderwaardigheidscomplex verdween langzaam. Ik ging begrijpen waarom ik in die toestand terecht gekomen was'.

Onder degenen die later - in de jaren vijftig - in de gezinsoorden terecht kwamen, lopen de meningen veel meer uiteen. Een enkeling vindt dat hij door het verblijf in de gezinsoorden juist dat duwtje kreeg, dat hij nodig had.

'Als ik niet naar Schaershoek was gegaan was het heel de verkeerde kant met me uitgegaan. Zwerven langs de weg, veel drinken. Ik ben er veel mee opgeschoten, ik heb er veel geleerd en veel plezier gehad. Ik schaam me ook helemaal niet dat ik daar gewoond heb. Als er nu weer zo'n kamp was, ging ik er zo weer heen, ook met prikkeldraad'.

Sommigen vertellen dat zij er in een bepaald opzicht echt iets hebben geleerd.

'Alles bij elkaar genomen voelde ik me er heus niet gelukkig maar ik heb er wel een zekere zelfstandigheid gekregen. Ik leerde wat een eigen gezinsleven was, dat je je eigen huishouden draaiende kan houden, dat had ik thuis niet geweten'.

Voor anderen geldt dat hun verblijf in de gezinsoorden, hoe het ook was, in ieder geval een tijdelijke oplossing betekende voor hun problemen met de kinderrechter, schulden dan wel huisvesting.

'Tuurlijk was het voor ons een oplossing. We hadden zoveel schulden en die werden allemaal kwijtgescholden. Kijk, op die verstande zijn we d'r heen gegaan, maar niet met de bedoeling dat je later te horen krijgt, dat je asociaal was, want dat is niet waar'.

Ten slotte zijn er ook mensen die vinden dat zij als 'tweederangburgers' behandeld zijn en dat 'die betutteling' niets heeft opgeleverd.

'Ik heb het daar nooit naar m'n zin gehad. Je had beter in je eigen stad kunnen blijven, dan had je ook meer vrijheid gehad. Ze hielden je daar vreselijk in de gaten. 's Avonds ook hoor, dan kwamen ze bij de ramen kijken wat je aan 't doen was. Waarom moet iemand die het arm heeft, eerst vernederd worden om wat te leren? En uiteindelijk ben je d'r nog niks mee opgeschoten ook. Toen we ernaar togingen had ik nog het idee: ik ga vooruit, d'r is een weg. Maar van die weg is feitelijk niets terecht gekomen. Nee, ik denk dat het voor niemand, die daar gezeten heeft, leuk was'.

Er is één ding waarover de gezinnen het met elkaar eens zijn, het verblijf in een gezinsoord leverde het stigma 'asociaal' op, dat ook na die tijd maar moeilijk kwijt te raken was.

'Ik heb er echt last van gehad. Dat stempel asociaal draag je gewoon met je mee, het drukt op je. Alleen al daarom zou ik er nooit meer naar toe gaan. Al gaven ze me daar een huis bekleed met bladgoud, ik zou er niet meer willen zitten'.

VI

Probleemgezinnen

Het denken over onmaatschappelijkheid

1952-1961

'Het asociale gezin is in de mode...', schrijft *Het Parool* in 1954 boven het verslag van een congres over het onmaatschappelijke gezin.¹ Inderdaad neemt de belangstelling voor het 'onmaatschappelijke gezin' enorm toe in de jaren vijftig. In kranten, tijdschriften en vakbladen wordt ruim aandacht besteed aan wat men ziet als een groot maatschappelijk probleem. De *NRC* bijvoorbeeld wijdt er in 1958 een serie van vijf lange artikelen aan.² Er bestaan talloze overheids- en particuliere commissies die het probleem der onmaatschappelijkheid bestuderen. Van Rooy zegt in 1953 dat hij in tien commissies zitting heeft. Bijna iedere vereniging, stichting of instelling op het gebied van maatschappelijk werk of geestelijke volksgezondheid heeft wel een commissie of werkgroep die zich bezig houdt met het onmaatschappelijke gezin. De verbreding in het denken over onmaatschappelijkheid is toe te schrijven aan de opkomst van de sociale wetenschappen, de professionalisering in het werk en het wetsontwerp van de commissie Eysen.

In de gezinsoorden constateerden we een uitbreiding van het wetenschappelijk personeel. In het Specialisten Werkverband, vooral gericht op research, zaten bijvoorbeeld behalve psychiaters ook psychologen, sociaal pedagogen en een socioloog. Dezelfde ontwikkeling is ook elders te zien. Vanuit verschillende disciplines buigt men zich over de verschijningsvormen en de oorzaken van onmaatschappelijkheid en zoekt men naar afdoende oplossingen. Iedere discipline legt hierbij een eigen accent. Met name de sociologie geeft in deze periode richting aan het denken over onmaatschappelijkheid. Sociologen gaan op grote schaal praktisch-sociaal onderzoek doen naar omvang en aard van het verschijnsel onmaatschappelijkheid. Dit onderzoek vormt het begin van de in sociologenkringen groeiende aandacht voor 'afwijkend gedrag'. Men schrijft er dissertaties, boeken en artikelen over. Zo wordt het onmaatschappelijke gezin, tot dan toe vooral beschouwd als een psychiatrisch probleem, in de jaren vijftig ook een sociologisch probleem.

De beroepsbeoefenaren, vooral de maatschappelijk werkenden, laten meer en meer hun stem horen waar het gaat om theorievorming en methodiekontwikkeling. De gedachtenuitwisseling tussen wetenschappers, beleids- en praktijkmensen breidt zich uit. Samen hebben ze zitting in commissies en werkgroepen en houden ze congressen. Vooral de mensen die betrokken zijn bij het werk in de gezinsoorden worden overal uitgenodigd om hun visie te geven.

- KENMERKEN VAN ONMAATSCHAPPELIJKHEID

Als kenmerken van onmaatschappelijkheid worden in de jaren vijftig dezelfde zaken genoemd als vlak na de oorlog. De verwijten betreffen het huishouden, de arbeid, de kinderopvoeding, criminaliteit, drankgebruik, zedelijkheid en kerkelijkheid.

De tendens, dat er meer nadruk gelegd wordt op de levensinstelling van mensen, zet zich voort. Men kijkt naar de normen die mensen hebben, hun verantwoordelijkheidsgevoel, plichtsbesef en gemeenschapszin. Dit heeft onder andere te maken met het feit dat de kerk en allerlei confessionele instellingen actief geworden zijn in de onmaatschappelijkheidsbestrijding. Het maatschappelijk werk en de gezinsverzorging dragen bijvoorbeeld een sterk confessioneel karakter. Sommigen wijzen er in deze periode op dat onmaatschappelijken, omdat ze geen eigen overtuiging zouden hebben, vatbaar zouden zijn voor propaganda van 'extreem georiënteerde politieke groepen'. De juriste mevrouw J.J. Marsman die onderzoek deed in de Zomerhof, constateert daar gevallen

'waarin personen, die grotendeels door eigen schuld met de bestaande orde botsen, hun heil zoeken bij extreem georiënteerde groepen; vanuit de daar opgedane gezichtspunten oefenen zij op de samenleving een negatieve critiek, die meestal verband schijnt te houden met een in hun karakter wortelend querulantisme'.³

We zagen al dat een woordvoerder van de CHU in de Tweede Kamer waarschuwt voor 'extremistische invloeden' in de gezinsoorden van communistische zijde.

In de jaren vijftig wordt voortdurend met nadruk gewezen op het feit dat onmaatschappelijke gezinnen teren op overheidsgeld. De mannen zouden geen verantwoordelijkheidsgevoel hebben voor hun gezin, wat zich uit in het niet voorzien in het onderhoud van hun gezin.

In dit verband wordt ook gewezen op de gevaarlijke kanten van de toenemende sociale zekerheid. In 1952 wordt de wachtgeld- en werkloosheidsverzekering van kracht, de WW, een verplichte verzekering voor alle werknemers die bij werkloosheid recht geeft op een uitkering. Met de Algemene Ouderdomswet van 1956 (een noodwet ouderdomsvoorziening was reeds in werking sinds 1947) en de Algemene Weduwen- en Wezenwet van 1959, is dit de belangrijkste wet op het gebied van de sociale zekerheid in de jaren vijftig. In 1953 wijst Van Rooy er op dat het persoonlijke verantwoordelijkheidsgevoel nog sterker in het gedrang komt naarmate men 'meer op allerlei wijzen van gemeenschapsdiensten kan profiteren en op gemeenschapskassen kan parasiteren'.⁴ Zuithoff schrijft in een artikel dat de sociale verzekeringswetten, hoewel onontbeerlijk als fundament, voor sociaal labielen slecht kunnen zijn. 'Verwenning kan hier even verstorend werken als verwaarlozing'.⁵ Ook door anderen, bijvoorbeeld door vele aanwezigen op een congres van de Nederlandse Vereniging van Maatschappelijk Werk in 1953, wordt er op gewezen dat met de toenemende sociale zekerheid het gevaar bestaat dat het mensen te makkelijk wordt gemaakt.

De toon waarop men spreekt over het onmaatschappelijke gezin verandert enigszins in deze periode. Men heeft het minder over 'zieke gezinnen' en 'infectiehaarden van moreel verval', nu heet het dat deze gezinnen een belemmering voor zichzelf en de gemeenschap vormen.⁶

'Wat gisteren enkelen waren, is vandaag een groepje, morgen een groep. Het wordt op den duur een schare, die het hele voortbestaan van de beschaving in gevaar brengt, als deze wassende vloed niet tijdig gekeerd wordt'.⁷

SOCIOLOGEN IN DISCUSSIE

Evenals in de gezinsoorden begint men in de jaren vijftig ook daarbuiten op grote schaal wetenschappelijk onderzoek te doen naar onmaatschappelijkheid. Vooral na het verschijnen van het wetsontwerp 'Ondertoezichtstelling van gezinnen die maatschappelijk verworden zijn', is men van mening dat er eerst meer onderzoek gedaan moet worden alvorens het tot een wet kan komen. Wetenschappelijk onderzoek zou ertoe moeten bijdragen dat men meer inzicht krijgt in de omvang, de aard en de oorzaken van onmaatschappelijkheid, zodat er verfijnder behandelingsmethoden ontwikkeld kunnen worden.

Er wordt onder andere in een aantal plaatselijke heropvoedingswijken onderzoek gedaan. Medio 1958 krijgen drie heropvoedingswijken - in Utrecht, Maastricht en Den Bosch - hier extra subsidie voor. Men beschouwt dit onderzoek als noodzakelijke aanvulling op dat in de gezinsoorden. Daar leven de gezinnen immers in een 'laboratorium setting' en men wil ook onderzoek doen onder gezinnen die in een 'normale, natuurlijke setting' verkeren. Voorts worden er in tal van plaatsen, onder andere in Leiden, Rotterdam, Amersfoort, Den Bosch, Emmen, Eindhoven en Maastricht en in de provincies Overijssel en Utrecht zogenaamde inventarisatieonderzoeken gedaan. Daar krijgt dan een socioloog of andere wetenschapper van een gemeente of provincie, een kerkelijke of particuliere instantie de opdracht een onderzoek in te stellen naar de omvang van onmaatschappelijkheid. Deze wetenschappers onderzoeken vervolgens overal die groep van de bevolking van een plaats of provincie die bij allerlei instellingen al bekend staat als min of meer problematisch. Zij stellen criteria op voor onmaatschappelijk gedrag en met deze criteria in de hand wordt deze groep beoordeeld en in tabellen ondergebracht. Zo stellen zij vast hoeveel gezinnen van een plaats of provincie onmaatschappelijk zijn.

Het bekendste onderzoek uit het begin van de jaren vijftig is dat van H.P.N. Litjens. Zijn dissertatie *Onmaatschappelijke gezinnen* (1953) is de neerslag van een onderzoek naar de omvang van onmaatschappelijkheid in Maastricht. Litjens definieert een onmaatschappelijk gezin als:

'een gezin dat tengevolge van een vervaltoestand waarin het verkeert, in ernstige mate leeft beneden het minimumniveau, dat in een bepaalde maatschappij voor ieder gezin als redelijk en noodzakelijk beschouwd wordt'.⁸

Na een algemene inventarisatie van de min of meer als onmaatschappelijk bekend staande gezinnen in Maastricht (informatie kreeg Litjens van geestelijken en maatschappelijk werkenden) wordt ieder gezin nader bekeken.

Litjens beoordeelt een gezin op zes terreinen: beroep, milieu, cultuur, godsdienst, seksuele moraliteit en criminaliteit. Voor elk terrein hanteert hij drie kwalificaties: normaal, kritisch of subnormaal. Wat het beroep betreft gaat dat als volgt: maatschappelijk hoog gekwalificeerde beroepen (hoofdarbeiders) worden in de normale zone geplaatst, de middengroep van geschoolde arbeiders in de kritische zone en de maatschappelijk laag gekwalificeerde beroepen (ongeschoolde arbeiders) in de subnormale zone.

Bij het milieu wordt de buurt waarin het gezin woont beoordeeld. Wonen in een goede buurt komt in de normale zone, wonen in een 'sociaal laag geklasseerde buurt' in de subnormale zone. Onder cultuur valt de algemene leefwijze van een gezin. Wanneer Litjens deze als 'onbevredigend' beoordeelt, valt het gezin in de subnormale zone. Wanneer hij 'met een innerlijk en uiterlijk beschaafd en verzorgd gezin te doen heeft', wordt het gezin ondergebracht in de normale zone.

Wat de godsdienst betreft plaatst Litjens een tekort aan godsdienstzin, zich uitend in een niet voldoen aan Paas- en zondagsplicht in de subnormale zone.

Bij seksuele moraliteit valt in de subnormale zone: voor- of buitenechtelijk geslachtsverkeer, huwelijk met een gescheiden persoon, onwettige samenleving en seksueel wangedrag van kinderen.

Ten slotte wordt bij criminaliteit een driedeling gemaakt op grond van het aantal veroordelingen. Een enkele veroordeling brengt een gezin al in de kritische zone. Alle gezinnen worden op deze manier beoordeeld en in tabellen ondergebracht. Litjens conclusie luidt dat 7,5% van de Maastrichtse gezinnen onmaatschappelijk is, waarvan een derde zwak sociaal en twee derde asociaal. Op dezelfde wijze is in Limburg nog meer onderzoek naar het bestaan van onmaatschappelijkheid gedaan, onder andere in Weert, Venlo, Echt en Heerlen.

Een ander bekend onderzoek is dat van de socioloog J.L. Haverda. In opdracht van de Stichting voor Maatschappelijk Werk in de Provincie Utrecht deed hij, samen met zeven medewerkers en een aantal studenten in de sociologie onderzoek naar sociaal onaangepast gedrag in de provincie Utrecht. Hij verzamelde zijn gegevens op grond van rapporten, dossiers en inlichtingen van zegglieden zoals artsen, geestelijk verzorgers, maatschappelijk werkers, gemeente-ambtenaren, politiepersoneel, wijkverpleegsters, bestuursleden van charitatieve instellingen, oud ingezetenen van een plaats, burgemeesters, enz. Als indicaties voor onmaatschappelijk gedrag ziet Haverda:

- verwaarlozing van de huishouding, kinderen en woning;
- destructieve consumptie;
- arbeidslabiliteit en ontoelaatbare beroepen onder andere bedelarij, prostitutie, souteneurschap en abortuspraktijken;
- criminaliteit, drankmisbruik, seksueel wangedrag, ergerlijk wangedrag, politiek extremisme;
- schoolverzuim van kinderen, kindbeschermingsmaatregelen;
- het wonen in achterbuurten of een heropvoedingscomplex;
- onwettige geboorten, echtscheidingen en verlatingen.

Hij komt tot de conclusie dat in de provincie Utrecht 2501 onmaatschappelijke gezinnen wonen, dat is 1.6% van de bevolking van Utrecht.

Onderzoek zoals dat van Litjens en Haverda is een voorbeeld van de groeiende belangstelling onder sociologen voor het verschijnsel 'afwijkend gedrag'. Door het opstellen van maatstaven voor onmaatschappelijk gedrag komt er een discussie op gang over de wetenschappelijke waarde en de algemene geldigheid van dergelijke criteria. Litjens wordt er bijvoorbeeld op aangevallen dat zijn criteria niet objectief zijn, maar ingegeven worden door eigen waardeoordelen. Hoe komt Litjens aan zijn criteria? Iedere samenleving, stelt hij, heeft haar eigen cultuurpatroon met algemeen aanvaarde normen. Litjens spreekt over 'universals', 'ideeën en gewoonten van alle normale leden van de gemeenschap'. Tot de 'universals' behoort een bepaald taalgebruik, de manier van wonen, het uitoefenen van een geschoold beroep en praktiserend godsdienstig zijn. Dit laatste beargumenteert Litjens zo: in een godsdienstig georiënteerde maatschappij als de onze is een bepaalde godsdienst onderdeel van het cultuurpatroon en dus een 'universal'. Houdt iemand zich niet aan die 'universals' dan leeft diegene beneden het minimum. Litjens' stelling over 'universals' en de manier waarop hij zijn criteria kiest worden door vakbroeders ter discussie gesteld. Vooral criteria als het uitoefenen van een geschoold beroep en praktiserend godsdienstig zijn moeten het ontgelden; men noemt deze subjectieve waardeoordelen.

Haverda bestrijdt dat er algemeen geldende normen zijn. Bij zijn onderzoek blijkt juist dat wat volgens de zegslieden in de ene streek of het ene milieu nog wel als maatschappelijk werd gezien, in een andere streek of milieu als onmaatschappelijk werd gezien. Daarom pleit Haverda voor het aanleggen van plaatselijk subjectieve criteria. En dan nog blijft de betrekkelijkheid van de maatstaven voor afwijkend gedrag een groot probleem volgens Haverda. 'Iemand die ergens onmaatschappelijk is, hoeft dit in een andere stratificatie niet te zijn'. Met zijn werkgroepen van zegglieden komt hij wel tot overeenstemming wat in welk gebied en welk milieu als onmaatschappelijk wordt gezien maar hij acht verder regionaal onderzoek niet uitvoerbaar 'zonder dat het probleem der relativiteit van de maatstaven wordt opgelost'.

Bij het beoordelen van gezinnen volgens criteria van onmaatschappelijk gedrag, noemen Haverda's zegslieden ook mensen uit hogere sociale strata. Bij hen zou de meest voorkomende vorm van onaangepast

past gedrag zijn verhoudingsmoeilijkheden tussen ouders en ouders en kinderen. Deze gezinnen worden echter in de werkgroepen minder streng beoordeeld. Volgens Haverda gebeurt dit omdat ze niet afhankelijk zijn van openbare middelen en omdat zijn zegslieden zelf uit de hogere sociale strata komen. Ter onderscheiding van onmaatschappelijke gezinnen noemt Haverda deze gezinnen 'niet geconformeerd'; 'hun actueel gedrag is niet in overeenstemming met hun sociale positie'.⁹

A.J.M. van Tienen gaat in zijn dissertatie *De andersmaatschappelijken* (1960) nog een stapje verder. Hij verwerpt de visie dat er algemeen of plaatselijk geldende normen zouden zijn en introduceert een nieuw begrip, de 'andersmaatschappelijken'. Volgens Van Tienen moeten we in de samenleving geen hogere en lagere groepen of sociale posities onderscheiden, maar 'andere' groepen die ten opzichte van elkaar verschillen. Er zijn volgens hem verschillende manieren van maatschappelijk zijn en verschillende wijzen waarop de sociale rollen gespeeld kunnen worden. Het maatschappelijk anders zijn van zogenaamde randzone-bewoners is nooit voldoende onderkend. Onmaatschappelijkheid is er pas, aldus Van Tienen wanneer er een discrepantie is tussen de verwachte sociale rol en de werkelijk gespeelde rol in het desbetreffende milieu. Uit die discrepantie kan nood ontstaan en deze situatie kan zich in elk milieu voordoen.

De grootste kritiek op *De andersmaatschappelijken* is dat Van Tienen ondanks zijn ideeën over andersmaatschappelijken en zijn scherpe kritiek op Litjens - hij verwerpt diens visie als zijnde een maatschappelijke aanpassingsleer - bij zijn onderzoek in Rotterdam dezelfde criteria gebruikt als Litjens, als hij nagaat in hoeverre andersmaatschappelijken onmaatschappelijk zijn. Van Tienen deed onderzoek onder 1800 als onmaatschappelijk aangeduide gezinnen.

Deze sociologische discussies zijn belangrijk omdat ze het denken over onmaatschappelijkheid een nieuwe dimensie geven. Sociologen introduceren voor die tijd moderne begrippen als sociale rollen, rolgedrag, cultuurpatroon, subcultuur en randzone. Wat voorheen symptomen van de ziekte der onmaatschappelijkheid waren, worden nu tot wetenschappelijke criteria verheven. Er wordt voorzichtig gesproken over relativiteit van normen en over onmaatschappelijk gedrag in 'hogere strata'. Dit neemt echter niet weg dat men dezelfde groepen als in de voorgaande periodes aanwijst als onmaatschappelijk, namelijk de 'laagste sociale strata'.

De sociologische benadering met begrippen als subcultuur, sociale

rollen en relativiteit van normen heeft invloed op de psychiatrische benadering van onmaatschappelijkheid die tot begin jaren vijftig overheerste. Dit is terug te vinden in de beschouwingen van deskundigen uit de psychiatrische hoek. Ook zij gaan spreken over cultuurpatroon en sociale rollen. Sommigen erkennen dat wat tot nu toe gezien werd als een psychische afwijking gewoon een ander soort gedrag kan zijn. Zuithoff zegt in een artikel "Psychopathie", asocialiteit en probleemgezin' dat te lang gedacht is dat psychopathie louter biologisch is. Nu is duidelijk dat het ook sociologische facetten heeft. Wanneer mensen niet voldoen aan maatschappelijke verwachtingspatronen kunnen contactstoornissen optreden tussen individu en maatschappij en die kunnen weer tot persoonlijkheidsafwijkingen leiden. Verder moeten we inzien dat er verschillende subculturen zijn met andere gewoonten, manieren en taalgebruik. Een maatschappij moet, aldus Zuithoff, genoeg groepsdifferentiaties kunnen tolereren om zo veel mogelijk verschillende typen te kunnen omvatten zolang dit tenminste niet tot een desorganisatie leidt.¹⁰

DE OORZAKEN

Bij het vraagstuk van de oorzaken van onmaatschappelijkheid is de invloed van de sociologie eveneens merkbaar. Een veel bestudeerd onderwerp in de sociologie van de jaren vijftig is de na-oorlogse industrialisatie en haar gevolgen. Sociologen wijzen er op dat door de industrialisatie de werksituatie verandert; het werk wordt specialistischer en onpersoonlijker en de concurrentie neemt toe. Ook buiten de werksituatie worden de verhoudingen onpersoonlijker door de toemende verstedelijking en de groeiende mobiliteit van de bevolking. De onderlinge sociale controle vermindert. Deze ontwikkelingen brengen veranderingen met zich mee in de gezinsstructuur. Er worden nieuwe eisen aan het gezin gesteld en hieruit kunnen spanningen voortvloeien.

Deze sociologische opvattingen beïnvloeden de discussie over de oorzaken van onmaatschappelijk gedrag. In de jaren vijftig noemt men herhaaldelijk veranderingen in de samenleving als factoren die onmaatschappelijk gedrag in de hand werken. De na-oorlogse industrialisatie met al haar gevolgen brengt het probleem van onmaatschappelijk gedrag scherp naar voren, zo zegt men. Dr. E. Brongersma, actief in de onmaatschappelijkheidsbestrijding in Haarlem, schrijft in een

brochure *Wat doen we voor de achterblijvers*, dat naarmate onze beschaving toeneemt, steeds ingewikkelder wordt en steeds meer eisen aan alle deelnemers gaat stellen, het aantal achterblijvers ook zal toemenen.

'Het ligt ook voor de hand dat in een samenleving als de onze die zich zo stormachtig, d.w.z. zo snel en ingrijpend wijzigt dat het zelfs de volwaardige mens voortdurend inspanning kost om bij te blijven, het aantal uitvallers buitensporig wordt, zodat de onmaatschappelijkheid als een nieuw sociaal euvel de aandacht is gaan trekken'.¹¹

Van Rooy zegt in een lezing *Het onmaatschappelijke gezin in de huidige samenleving* dat de kerk te rade is gegaan bij de sociologie om meer inzicht te krijgen in de gevolgen van maatschappelijke veranderingen voor de mensen. De geestelijken zijn van mening dat er door de toenevende massaliteit en onpersoonlijke verhoudingen vervlakkings op-treedt en aan dit vervlakkingsproces is het volgens hen ten dele toe te schrijven dat de onkerkelijkheid zo is toegenomen, met als gevolg een verminderd normbesef en een verminderd verantwoordelijkheidsgevoel van mensen voor elkaar en voor zichzelf.¹²

Het inzicht dat de industrialisatie met alle gevolgen van dien een rol speelt bij het verschijnsel onmaatschappelijk gedrag, leidt er echter niet toe dat men in jaren vijftig wezenlijk anders gaat denken over de oorzaken van onmaatschappelijk gedrag. Men blijft van mening dat het individuele tekortkomingen of storingen in het gezin zijn die er uiteindelijk toe leiden dat een gezin zich niet kan aanpassen. Mevrouw Van der Torre, als psychologe-pedagoge werkzaam in onder andere de gezinsoorden:

'Zo kan de industrialisatie deze mensen (onmaatschappelijken) nog meer dissocialiseren. Immers passen de maatschappelijk sterken zich aan de nieuwe werksituatie aan en ervaren deze ook wel als een vooruitgang. De zwakkeren kunnen zich niet alleen door arbeidstechnische, maar vooral ook door karakterologische oorzaken moeilijk aanpassen'.¹³

Zuithoff schrijft in een artikel 'Industrialisatie en onmaatschappelijkheid' dat de toenemende differentiatie en specialisatie die met de industrialisering gepaard gaan bij 'reeds labiele of onvolwaardige figuren' het afglijdingsproces versnellen. Volgens Zuithoff missen vele gezinnen het vermogen om mee te groeien met de steeds dynamischer wordende maatschappij omdat "...het persoonlijkheidsplafond' of 'het totale gezinsplafond' te laag ligt.¹⁴

Het zoeken naar de diepere achtergronden van individuele tekortkomingen wordt beïnvloed door ontwikkelingen in de psychologie. Tijdgenoten zeggen dat ze door de moderne psychologie inzicht gekregen hebben in de beslissende betekenis van de eerste levensjaren en dat ze zijn gaan begrijpen dat de gevolgen van lichamelijke verwaarlozing ernstig zijn, maar die van de zogenaamde affectieve verwaarlozing nog veel ernstiger. Het inzicht groeit dat gebrek aan liefde, geborgenheid en aandacht in de jeugd in het later leven kan leiden tot onzekerheid en een vijandige houding ten opzichte van de maatschappij. Zuithoff ziet in het geval van psychopathie naast sociologische ook psychologische facetten:

'Veel psychopathiforme gedragspatronen kunnen vooral ontstaan in de eerste levensjaren, als in de instinctieve en affectieve sfeer schadelijke factoren inwerken, b.v. door verwaarlozing, verwenning e.d.'.¹⁵

In de rapporten over de gezinsoordbewoners is deze aandacht voor psychologische facetten ook duidelijk te merken. Een voorbeeld:

'De toch al gestoorde psychische structuur van Johnny, erfelijk belast door de psychotische moeder, is door deze affectieve rejectie nog meer gelabiliseerd geraakt. Een grote mate van geborgenheid en warmte heeft hij nodig, naast een duidelijke vormgeving die rust brengt in dit nerveuze chaotische innerlijk'.¹⁶

Neurosen, voortgekomen uit negatieve ervaringen in de kinderjaren, blijken in de jaren vijftig dikwijls mee te spelen bij onmaatschappelijk gedrag. Een te snelle ontwikkeling, seksuele overprikkeling of een te grote belasting van het kinderlijk zenuwstelsel zouden kunnen leiden tot allerlei neurosen. Nog een voorbeeld uit een gezinsdossier:

'De man is intelligent en gevoelig; zeer ingewikkelde psychische structuur, psychopathisch aandoende levensloop. Gestoorde emotionele ontwikkeling door de scheiding van de ouders. Geeft bij het onderzoek blijik uitstekend te kunnen werken; de passie bij dit werk is niet meer aangepast; wijst op innerlijke spanningen. Paranoïde angstgedachten. Complexe figuur met ook oedipale trekken'.

Met behulp van de psychoanalyse, erg populair in de jaren vijftig, gaat men allerlei gedragingen die men onmaatschappelijk vindt, wetenschappelijk interpreteren. Zo wordt onderzocht welke de psychologische voorwaarden zijn die ertoe leiden dat iemand een ongehuwde moeder, prostituée, geslachtszieke, alcoholist enzovoort wordt. Het

'afwijkende gedrag' verklaart men vervolgens vanuit de problemen in de kinderjaren. Zuithoff vertelt in dit verband een aardige anekdote:

'Er was een keer een bevalling in een gezin en ik was toevallig op dat gezinsoord, dus ik ging even kijken. Alle kinderen en de hele familie stonden om dat bed heen en ik dacht bij mezelf: o God, wat zal Freud hiervan zeggen, wat zullen die kinderen een seksueel trauma krijgen als ze zien dat het kind uit dat vagijn van die moe komt. Ik had ook een beetje een Freudiaanse opleiding gehad en ja, Freud kwam natuurlijk ook uit de benen van de middenstand hè.

Later vond ik 't heel gewoon dat die kinderen er omheen stonden. 't Is trouwens heel gewoon in die gezinnen, sexualiteit ligt daar heel open'.

Welke oplossing men in de jaren vijftig aandraagt voor het probleem der onmaatschappelijken blijkt bepaald te worden door de discipline die men vertegenwoordigt. *Sociologen* zien een oplossing in het begeleiden van veranderingsprocessen in de samenleving door middel van een netwerk van sociale en culturele hulpverlening. Van Tienen ziet een taak voor het maatschappelijk werk weggelegd, namelijk ervoor te zorgen dat in de 'randzônemilieus' die belemmeringen worden weggenomen die tot 'roidiscrepantie' kunnen leiden. *Psychologen en sociaal-pedagogen* hechten grote waarde aan opvang van de jeugd en compensatie voor verwaarlozing in het gezin. Zij beschouwen werken aan kinderen als een vorm van preventieve zorg. *Psychiaters* leggen er de nadruk op dat de psychiatrische facetten van het onmaatschappelijkheidsvraagstuk meer aandacht verdienen. Zuithoff wijst er op dat sociaal psychiaters en psychisch-hygiënisten psychosomatische- en aanpassingsstoornissen kunnen verhelpen waardoor mogelijke neurotische conflicten voorkomen kunnen worden.

Geen der deskundigen twijfelt aan het nut van systematische heropvoeding van de 'ernstigste' gevallen. Heropvoeding in plaatselijke complexen of in de gezinsoorden ziet men in de jaren vijftig algemeen als dé oplossing wanneer andere mogelijkheden gefaald hebben. Evenmin betwijfelt men de noodzaak van een wettelijke regeling, die de ondertoezichtstelling van 'maatschappelijk verworden' gezinnen mogelijk maakt, hoewel de meesten wel van mening zijn dat er eerst meer onderzoek gedaan moet worden naar het verschijnsel onmaatschappelijkheid. Dit laatste heeft kennelijk aan het einde van de jaren vijftig nog niet voldoende resultaat opgeleverd. Het komt nog steeds niet tot een wet. Ieder jaar wordt er in de Eerste en Tweede Kamer trouw geïnformeerd naar de voortgang van het wetsontwerp en ieder jaar is het antwoord van de minister hetzelfde: het moet nog bestudeerd

worden, volgend jaar misschien... In 1959 antwoordt minister Klompé op Kamervragen:

'De ondergetekende staat niet bij voorbaat afwijzend tegenover een ondertoezichtstelling van gezinnen, die maatschappelijk onaangepast zijn. De mogelijkheden om een wettelijke ondertoezichtstelling te realiseren moeten echter nog terdege door haar onder het oog worden gezien alvorens zij ten aanzien van de voorbereiding van een wetsontwerp terzake een standpunt kan bepalen'.¹⁷

METHODIEKONTWIKKELING

Het denken over onmaatschappelijkheid en de ontwikkeling van methoden om onmaatschappelijken te behandelen liggen in elkaars verlengde. Sinds de jaren vijftig krijgen de behandelingsmethoden van onmaatschappelijke gezinnen meer aandacht. Dit hangt onder andere samen met de uitbreiding en professionalisering van het algemeen maatschappelijk werk en andere takken van hulpverlening.

Bij de methodiekontwikkeling in het maatschappelijk werk is de blik vooral gevestigd op Amerika. Velen reizen naar dit land om het maatschappelijk werk aldaar te bekijken en congressen te bezoeken. Amerikaanse studieboeken en Amerikaans vakjargon vinden hun weg naar de Nederlandse opleidingen. In 1955 bezoekt bijvoorbeeld mevrouw M. Kamphuis, directrice van de CICSA te Groningen, het St. Paulsproject in Amerika. Dit is een project waar gewerkt wordt met 'hard-core-families' (de Amerikaanse benaming voor asociale) en is een soort Amerikaans gezinsoord. In het St. Paulsproject gebruikt men technieken en methoden, die mevrouw Kamphuis ook voor de Nederlandse situatie geschikt acht. Vooral de zogenaamde *comprehensive approach* en het *case-work* maken na hun introductie in Nederland nogal opgang in het algemeen maatschappelijk werk en in het werk met onmaatschappelijke gezinnen. *Comprehensive approach* houdt in dat verschillende disciplines bij de behandeling van gezinnen nauw met elkaar samenwerken, zoals maatschappelijk werk, gezinsverzorging, reclassering, jeugdzorg, kinderbescherming, geestelijke verzorgers, psychiaters, en sociaal pedagogen. Op deze manier wordt het gezin van allerlei kanten benaderd en kan er toch één lijn getrokken worden bij de behandeling. Men weet van elkaar wat er gaande is in het gezin en er vindt overleg plaats over de te nemen stappen in de gezinsbehandeling. Theoretici zoals de sociologen worden hierbij ook

nauw betrokken. De comprehensive approach sluit goed aan bij de totale gezinsaanpak, de Nederlandse benadering van onmaatschappelijke gezinnen. Zo'n totaalaanpak heeft meer kans van slagen, verwacht men, wanneer er in teamverband wordt samengewerkt.

De *case-work* methode gaat ervan uit dat bij ieder mens en elk gezin een eigen specifieke oorzaak ten grondslag ligt aan problemen en ook aan onaangepast gedrag. Het *case-work* is erop gericht om samen met de cliënt te onderzoeken waar de oorzaken van de problemen zitten. Het opbouwen van een vertrouwensrelatie is hierbij van het grootste belang. In het *case-work* wordt ieder probleem teruggebracht tot een individueel probleem, een tekortkoming in het eigen functioneren. Maatschappelijke oorzaken van problemen blijven bij deze methode buiten het gezichtsveld. Samen met de cliënt gaat de *case-worker* bijvoorbeeld op zoek naar de psychische factoren die ten grondslag liggen aan armoede, slechte huisvesting, werkloosheid en aanpassingsstoornissen. Het uiteindelijke doel van het *case-work* is dat de cliënt leert zichzelf te helpen. De nadruk ligt op de eigen verantwoordelijkheid van de mens, de *case-worker* moet steun geven en opbouwend medeleven vertonen.

Het *case-work* wordt in de jaren vijftig zeer populair. Men beschouwt het als vernieuwend omdat het uitgaat van de eigenheid van ieder individu en deze ook respecteert. De nadruk op de verantwoordelijkheid van de cliënt om zijn/haar eigen problemen op te lossen, ziet men als een stap vooruit ten opzichte van het vroegere 'louter verzorgen'. Dit laatste beschouwt men nu als paternalistische liefdadigheid.¹⁸ De opvatting dat mensen gestimuleerd moeten worden om verantwoordelijkheid te nemen voor hun eigen situatie en te leren inzien dat bepaalde veranderingen voor hun eigen bestwil zijn, zien we ook bij het opvoedingswerk in de gezinsoorden en het werk in de plaatselijke heropvoedingswijken. Illustratief in dit verband is een stukje uit een *NRC* van 1958, waarin de bedoeling van het heropvoedingswerk wordt uitgelegd:

'De wezenlijke opzet van de huidige in de gezinsoorden toegepaste therapie is er echter niet in de eerste plaats op gericht de inwoners te dwingen binnen het gareel te blijven, maar hen te doen inzien, dat hun eigen welzijn, dat van hun gezin en dat van de hele samenleving bij het zich vrijwillig onderwerpen aan de regels van het gedragspatroon gebaat is'.¹⁹

HELPE WORDT EEN VAK

Een ontwikkeling die bijdraagt aan de verbreding van het denken over onmaatschappelijkheid en het ontwikkelen van behandelingsmethoden is de professionalisering in het werk. Binnen de verschillende beroepsgroepen is een toenemende belangstelling voor theorievorming over onmaatschappelijkheid. Onder de maatschappelijk werkenden is deze belangstelling het duidelijkst. Binnen het maatschappelijk werk groeit de behoefte om meer inzicht te krijgen in de afwijkingen van de cliënten en daarom gaat men te rade bij wetenschappen als psychiatrie, psychologie, pedagogie en sociologie.

In 1953 wordt een groot congres over onmaatschappelijke gezinnen belegd door de Nederlandse Vereniging voor Maatschappelijk Werk. Het is de eerste keer dat het georganiseerde maatschappelijk werk massaal congresseert over het onmaatschappelijke gezin. Het congres krijgt in de media uitgebreid aandacht, omdat er van overheidswege grote belangstelling getoond wordt voor dit congres - de minister van Maatschappelijk Werk, Van Thiel, is ook onder de aanwezigen - en omdat praktijk en theorie elkaar op dit congres zo expliciet ontmoeten. Ongeveer duizend mensen discussiëren twee dagen aan de hand van vier preadviezen. In deze preadviezen worden criminologische, psychologische en psychiatrische aspecten van onmaatschappelijkheid behandeld en er wordt ingegaan op methoden en organisatie van het heropvoedingswerk.

De deelnemers aan het congres zijn het er met elkaar over eens dat er spoedig een wettelijke regeling moet komen op grond waarvan onmaatschappelijke gezinnen onder toezicht gesteld kunnen worden. Men is het er over eens dat dit niet gezien moet worden als een vrijheidsbeperking maar juist als een 'steunende hand' die het gezin bescherming biedt tegen de maatschappij.

Op het congres wordt er de nadruk op gelegd dat teamwork belangrijk is in het werk met onmaatschappelijke gezinnen, niet alleen van mensen in de praktijk maar ook tussen hen en theoretici. Dit congres lijkt daarvoor een goede start.

Moeten onmaatschappelijke gezinnen geconcentreerd dan wel verspreid over verschillende woonwijken heropgevoed worden? Dit blijkt een belangrijk punt van discussie te zijn. Er is een 'Rotterdamse hoek' die voor concentratie pleit en een 'Amsterdamse hoek' die meer ziet in spreiding. Men spreekt uitvoerig over de voor- en nadelen van de verschillende mogelijkheden maar tot overeenstemming komt men niet.

Ten slotte is een veel gehoorde klacht op het congres dat er zo weinig goed opgeleid personeel in het heropvoedingswerk werkzaam is.²⁰

Dit zal in de loop van de jaren vijftig aanmerkelijk veranderen. Er komen meer en meer geschoolde krachten die het uitvoerende werk doen. Tot in het begin van de jaren vijftig wordt het werk in de heropvoedingswijken en gezinsoorden voornamelijk gedaan door mensen zonder specifieke opleiding en door vrijwilligers. Ze werken naar eigen inzicht zonder een vooropgezette methode. Aan het eind van de jaren vijftig zijn vrijwel alle maatschappelijk werkenden opgeleid op scholen voor maatschappelijk werk.

Vóór 1940 waren er vier scholen voor maatschappelijk werk. In 1958 zijn er vijftien dagscholen voor maatschappelijk werk en een groot aantal part-time opleidingen. Er zijn vier voortgezette opleidingen voor het kader. Sinds 1958 worden de Scholen voor Maatschappelijk Werk Sociale Academies genoemd. Naast deze opleidingen zijn er nog de Stichting Haarlem (Stichting voor opleiding tot sociale arbeid) en de Katholieke Leergangen in Tilburg voor bijscholing van ambtenaren van (sociale) overheidsdiensten. Ook andere betrokkenen bij het heropvoedingswerk, zoals gezinsverzorgsters, jeugdleiders/sters, kleuterleidsters, huishoudconsulenten en arbeidsconsulenten hebben aan het einde van de jaren vijftig meestal een opleiding achter de rug.

Er wordt herhaaldelijk gepleit voor opleidingen die zich speciaal richten op het werk onder onmaatschappelijke gezinnen. De hoofdschotel van zo'n opleiding zou moeten bestaan uit gezinspsychologie, gezinssociologie, kennis over het debiele, psychopathische en neurotische gezin en een uitgebreide scholing in gezinstherapie. Tot een dergelijke opleiding is het echter niet gekomen, wel is er in sommige gewone opleidingen speciale aandacht voor het onmaatschappelijke gezin. In 1957 zijn in opdracht van het ministerie voor Maatschappelijk Werk de verschillende opleidingen voor maatschappelijk werk bekeken met het oog op de onmaatschappelijkheidsbestrijding. Vijf scholen lijken wel geschikt: een school voor maatschappelijk werk te Hengelo, de Rooms-Katholieke scholen voor maatschappelijk werk te Breda, Sittard en Den Haag en de Christelijk school voor maatschappelijk werk te Amsterdam (CICSA). Van de scholen te Breda en te Amsterdam bekeken wij het leerplan uit 1957 voor het vak psychiatrie. Omdat '...de maatschappelijk werkster telkens weer met psychisch abnormale persoonlijkheden wordt geconfronteerd...' wordt er nogal wat aandacht besteed aan psychische stoornissen. Behandeld

worden algemene psychopathologie, waartoe ook de erfelijkheid van lichamelijke en geestelijke afwijkingen behoort, een korte bespreking van enige psychosen, zwakzinnigheid, psychopathie en een indeling van psychopathische karakters naar temperament en naar ziektebeeld. Hieronder vallen onder andere alcoholisme, morfinisme, homosexualiteit, sadisme, exhibitionisme en neurosen. Het blok 'gezin' is een apart onderdeel in de opleiding. Hierin wordt aandacht besteed aan de relatie tussen gezin en samenleving, het leven van 'normale gezinnen' in de verschillende sociale lagen, de opvoeding in het gezin en het gezin als huishouding. Bij dit laatste worden ook hygiëne, de woning en arbeidersvoeding behandeld.²¹

Binnen de opleidingen voor gezinsverzorgster komt er in 1958 een aparte opleiding voor het werk onder onmaatschappelijke gezinnen: de opleiding tot gespecialiseerd gezinsverzorgster.

Als aanvulling op de verschillende opleidingen worden er sedert 1956 speciaal voor het personeel uit de gezinsoorden één of tweemaal per jaar zogenaamde praktijktrainingsdagen georganiseerd. De voor iedere beroepsgroep specifieke problemen komen op deze dagen aan de orde. De maatschappelijk werksters discussiëren bijvoorbeeld over thema's als: 'De vrouw in het gezin', 'Het maatschappelijk werk en de criminele mens' en 'Hoe blijf ik gezond als maatschappelijk werkster onder probleemgezinnen?' Jeugdleiders/sters buigen zich over kwesties als 'stoornissen in de gevoelsontwikkeling bij kinderen uit onmaatschappelijke gezinnen', 'jeugdcriminaliteit' en praktische vraagstukken als 'hoe organiseert men een zomerkamp?' Verder worden er door de geestelijke verzorgers themadagen over de geestelijke verzorging georganiseerd voor al het personeel.²²

MIDDENSTANDSNORMATIEK

In een uitvoerig gesprek in 1984 kijkt de psychiater dr. D. Zuithoff terug op het denken over onmaatschappelijkheid in de jaren veertig en vijftig en vertelt hij hoe hij indertijd tegenover 'onmaatschappelijken' stond.

'Tja..., ik denk dat het wel gemengde gevoelens waren, enerzijds kwam dat voort uit m'n eigen normatiek, God, wat maken die mensen er een rotzooi van, zal ik maar zeggen. Ik vond het ook wel een beetje griezelig, 't was anders dan ik thuis gewend was. Ik had een moeder die met de vinger langs de drempel ging om te kijken of er stof lag. Ik keek dus met

D. Zuithoff

mijn middenstandsgen naar die gezinnen. Anderzijds weet ik ook zeker dat ik toch ook al een gevoel had van...eh...ja, toch wel een sterk medegevoel had met de connotatie van: die mensen zijn toch wel de dupe geworden van dingen. Met sommigen had ik ook wel een goed contact, maar kijk, de gespreksvorm die we hadden was een soort middenstandsvocabulaire. Dus er was sowieso een soort taalgap. Ik heb ook wel geleerd dat je met middenstands psychiatrische praatjes geen adequaat contact met die mensen krijgt.

Het is zeker zo dat ik de agressiviteit van onmaatschappelijke gezinnen ook langzamerhand wel anders ben gaan bekijken. In die zin is agressiviteit in de middle class natuurlijk heel wat anders dan in eh... deze bevolkingsgroepen. Ik heb toen wel geleerd dat de bronnen van hun agressiviteit veel meer maatschappelijk gelegen waren dan wij dachten en niet alleen maar een psychopatische driftontremming was, zoals dat toen bekeken werd. In de middenklasse wordt agressie veel meer indirect geuit, een indirecte acting-out door verbale agressie, die vaak psychisch-hygiënisch gezien nadeliger werkt dan de openlijke acting-out, dat er 's met een stoel gesmeten wordt zal ik maar zeggen.

Die mensen zaten in de onderste volkswagen en dat werkt natuurlijk toch frustraties in de hand, waardoor ze als het ware in die agressiviteit terecht kwamen. Ze werden ook gestigmatiseerd hè. Al deze dingen hebben toch wel veroorzaakt dat deze mensen soms psychologisch niet uit de voeten konden. Als je je niet geaccepteerd voelt in een groep kan dat

voor je emoties ook negatieve gevolgen hebben.

Ja en in de gezinsoorden zaten die mensen natuurlijk in een glazen huisje. Alle gedragingen werden onder een loep gemeten. Dat is overal zo waar geobserveerd wordt. Je zit onder een microscoop en om eruit te komen moet je het veel beter doen dan de gewone mens. In die gezinsoorden ben ik gaan leren zien dat die psychiatrische diagnostiek sterk gebonden was aan de burgerlijke maatschappij. Er zaten allerlei normen en waarden in over aangepast en onaangepast gedrag die helemaal niet sloegen op de problematiek van die mensen. Alles wat niet klopte met de burgerlijke normen was onaangepast en wie onaangepast was, was psychiatrisch ziek. Ik bekeek het door die psychiatrische bril hè en dan plakte ik er een etiket op bij voorbeeld hysterische psychopaat of schizofrenie of zoiets. Ik zag het meer als defecten, zo waren wij ook opgeleid. Als er onaangepastheid was, lag het aan de defecten van het individu en niet aan de wisselwerking tussen individu en maatschappij. Die middenstandsnormen waren toen nog een beetje sacrosanct hè. God, Oranje en Nederland in dat klimaat hoorde het zo'n beetje thuis. Toentertijd bestond er, bij mij ook wel dacht ik, een zekere angst voor onmaatschappelijke hoor. Die onmaatschappelijkheid werd als een besmettelijke abnormaliteit bekeken. Die mensen verpestten de normen bij wijze van spreken en als zodanig waren ze een groot gevaar voor de goegemeente. Wij hadden toen echt het idee, misschien naïef achteraf bekeken, dat gezinnen die in miserabele omstandigheden leefden daar in de gezinsoorden in een soort maatschappelijk werkparadijs kwamen, waar wij ze konden helpen. En je had toen ook zo'n ideologie van breng de mensen terug naar de bossen en de natuur doet de rest. Kijk maar naar de kinderbescherming en de psychiatrie, allemaal inrichtingen in de bossen'.

VII

Kansarmen

Praktijk en denken in de jaren zestig

HET PLAATSELIJK WERK

'Dit is Haarlem, een stad van 160.000 inwoners,
160.000 mensen, waartoe ook u behoort;
160.000 mensen, die er leven, wonen en werken,
bij elkaar, met elkaar.

Een stad, bruisend van levenslust en energie,
die meetelt in onze moderne Nederlandse maatschappij

- U hebt daaraan uw deel. U werkt hard om het
tempo van deze ijvlugge, jachtige tijd, waarin wij
leven, te volgen en uw plaats in de maatschappij
te behouden, ja zelfs te verbeteren.

En U slaagt daarin!

- Daar bent U een beetje trots op en terecht.

Want door Uw inspanning kunt u uw gezin bieden, wat
het nodig heeft, uw kinderen opvoeden tot volwaardige
mensen. U hebt uw spulletjes, uw comfort en u
veroorlooft u af en toe een kleine luxe.

- Maar hebt u zich wel eens gerealiseerd, dat er
anderen zijn - duizenden - in uw stad en in het
gehele land, die er niet in slagen mee te komen,
die het niet kunnen bijbenen, voor wie de ontwikke-
ling te snel is gegaan, die achterop zijn geraakt?
Maatschappelijk onaangepasten heten ze, omdat hun
gehele leven zich over de gehele lijn afspeelt op
een ander, lager niveau dan wij in onze maatschappij
als redelijk en noodzakelijk minimum beschouwen.

- Probleemgezinnen. Probleemgevallen. Problemen
voor ons, maar ook niet minder een probleem voor
zichzelf. Waaraan wij wat moeten doen. U en ik'.

Zo begint in 1961 het commentaar bij een diaserie, waarmee de Stichting Bijzondere Sociale Zorg en Maatschappelijk Buurtwerk Haarlem haar stadgenoten informeert over het plaatselijk werk ten behoeve van

probleemgezinnen. Haarlem is slechts een willekeurig voorbeeld van de vele plaatsen in Nederland, waar aan het begin van de jaren zestig verschillende particuliere en gemeentelijke instellingen, verenigd in een stichting, actief zijn op het gebied van de onmaatschappelijkheidsbestrijding.

De naam waaronder men zich organiseert, mag dan verschillen - in Haarlem wordt het Stichting Bijzondere Sociale Zorg en Maatschappelijk Buurtwerk genoemd, in Ede Stichting Bijzonder Gezinswerk en in bijvoorbeeld Almelo Stichting Bijzonder Maatschappelijk Werk - het principe is overal hetzelfde, evenals het 'bijzondere', de gerichtheid op plaatselijke concentraties van probleemgezinnen. Zo ziet men het aan het begin van de jaren zestig op het ministerie van Maatschappelijk Werk ook het liefst: plaatselijk heropvoedingswerk in handen van het particulier initiatief en gesubsidieerd door het ministerie. Via de Rijksregeling Subsidiëring Onmaatschappelijkheidsbestrijding uit 1959 worden aan het begin van de jaren zestig 120 projecten voor gespecialiseerd gezins- en wijkwerk, waaronder een groot aantal heropvoedingswijken gesubsidieerd. Gemeentelijke initiatieven komen in principe niet voor subsidie in aanmerking. Alleen wanneer een gemeente belooft om het heropvoedingswerk zo spoedig mogelijk aan particuliere instellingen over te dragen, is subsidiëring eventueel mogelijk.

Het rapport *Sociale Integratie Probleemgezinnen* uit 1961 vormt het fundament waarop de hierboven geschetste ontwikkeling is gebaseerd. Dit rapport is het eindverslag van de Adviescommissie Bestrijding Onmaatschappelijkheid, die in 1956 door de minister van Maatschappelijk Werk was ingesteld. Deze commissie telde achttien leden, allen vooraanstaande personen uit de sociale sector. Het is de eerste keer dat er een publikatie verschijnt met een uitgebreid overzicht van de activiteiten op het gebied van de onmaatschappelijkheidsbestrijding en een serie aanbevelingen ten aanzien van het uitvoerende werk, de organisatie en de opleidingen. Dit maakt het rapport *Sociale Integratie Probleemgezinnen* tot een veel gelezen, belangrijk boekwerk.

Het rapport rekt ons voor om hoeveel probleemgezinnen het in Nederland gaat. Er zijn 125.000 zwak problematische gezinnen (vijf procent van het totale aantal gezinnen), 100.000 probleemgezinnen (vier procent van het totale aantal gezinnen) en 10.000 ernstige probleemgezinnen (ongeveer een half procent van het totale aantal gezinnen). Deze gezinnen tezamen zouden de Nederlandse samenleving door hun levenswijze jaarlijks een schade ter waarde van 242.800.000 gulden berokkenen.

De adviescommissie adviseert in het rapport om de zwak problematische gezinnen in hun eigen omgeving her op te voeden. Wat betreft de moeilijker opvoedbare probleemgezinnen spreekt de commissie een voorkeur uit voor concentratie in een heropvoedingscomplex boven spreiding omdat slechts binnen de concentratie de noodzakelijke systematische totale aanpak en de alzijdige benadering verwezenlijkt kunnen worden. Het verdient daarbij aanbeveling om de heropvoedingscomplexen niet in de binnenstad te vestigen maar in de buitenwijken van de bebouwde kom, bij voorkeur tussen goede arbeidersbuurten, zodat de probleemgezinnen door een bufferzone beschermd worden.

Tot slot spreekt de commissie zich uit voor wettelijke ondertoezichtstelling van onmaatschappelijke gezinnen. Zij meent dat de maatschappij het niet zonder kan stellen, wil zij tenminste aan de plicht tot hulpverlening aan 'het sociale-integratie behoevende gezin' voldoen.

Hoewel het uitvoerende werk nu onder de hoede van het particulier initiatief wordt gedaan, zweert de overheid, in casu het ministerie van Maatschappelijk Werk, toch niet alle directe betrokkenheid bij het heropvoedingswerk af. Al sedert het besluit van 1959 om de gezinsoorden op te heffen, bestaat op het ministerie het plan om bepaalde onderdelen van het werk in de gezinsoorden voort te zetten in enkele plaatselijke projecten. Deze zullen dan de naam Bijzondere Projecten krijgen. Vooral de continuering van het wetenschappelijk onderzoek naar de oorzaken van onmaatschappelijk gedrag en het ontwikkelen van methoden om onmaatschappelijke gezinnen aan te passen staan bij dit plan op de voorgrond. Men hoopt dat de kennis en ervaring die de Bijzondere Projecten opleveren in de toekomst ten goede zullen komen aan het gehele plaatselijke heropvoedingswerk. De nog uit te kiezen Bijzondere Projecten zullen extra subsidie krijgen, die vooral bedoeld is voor onderzoek. Het ministerie is verder voornemens om de ontwikkelingen binnen de Bijzondere Projecten nauwlettend te volgen en zo nodig te leiden. Men motiveert dit door erop te wijzen dat de Bijzondere Projecten anders zijn dan de andere plaatselijke projecten voor gespecialiseerd gezins- en wijkwerk. Zij gaan namelijk als 'bijzonder gesubsidieerde laboratoria van maatschappelijk werk' een functie van landelijk belang vervullen.

De verantwoordelijkheid voor het uitvoerende werk in de Bijzondere Projecten zal geheel bij de betreffende besturen berusten. Voor de algehele planning, de rapportagebewaking en het wetenschappelijk onderzoek zal echter uitwisseling tussen de verschillende Bijzondere

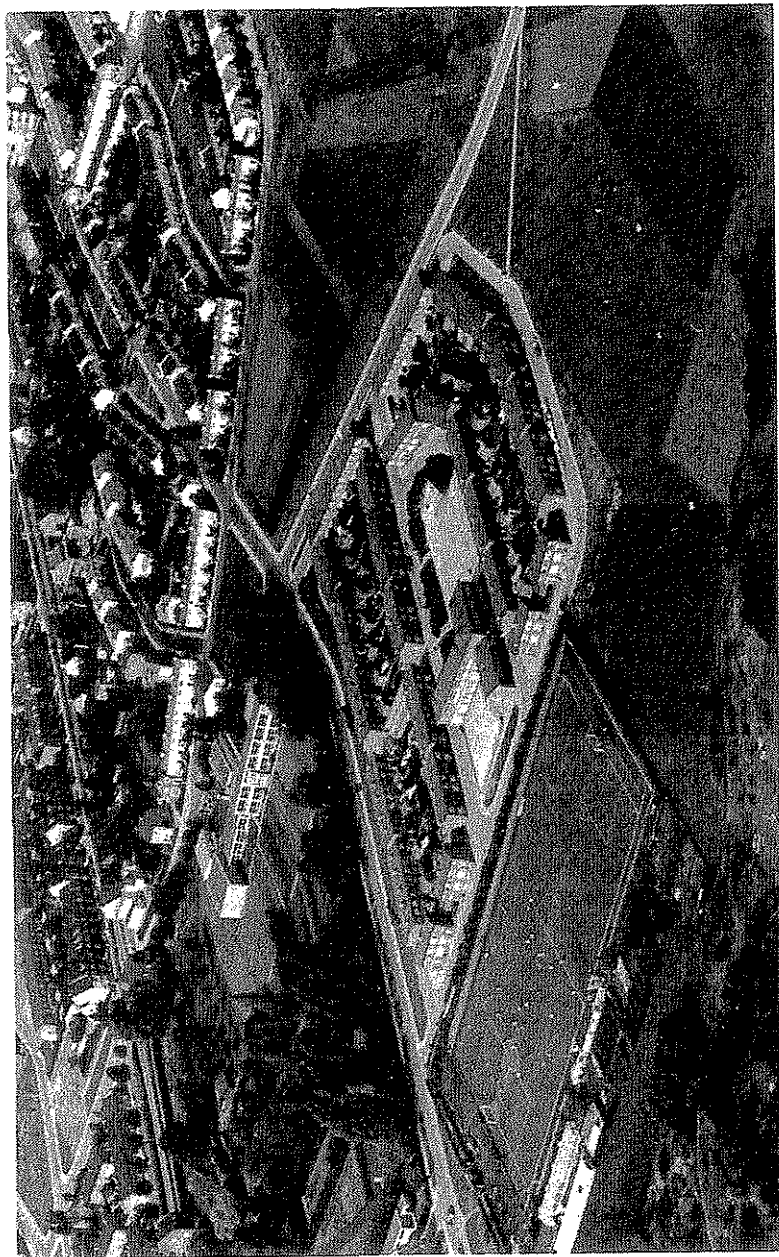
Projecten nodig zijn. Daarom zal er een zogenaamde Contactcommissie in het leven geroepen worden, waarin naast de directeuren van de Bijzondere Projecten ook vertegenwoordigers van het ministerie en wetenschappelijke adviseurs zitting hebben.

Het selecteren van geschikte projecten neemt enige jaren in beslag. Om in aanmerking te komen als Bijzonder Project dient namelijk aan nogal wat voorwaarden te worden voldaan. Een project moet om te beginnen beantwoorden aan de eisen die de subsidieregeling Onmaatschappelijkheidsbestrijding uit 1959 stelt. Daarnaast moet het medewerking verlenen aan het wetenschappelijk onderzoek, vooral door het bijhouden van uitgebreide rapporten. Voorts moet het met het oog op deskundigheidsbevordering een aantal stagiaires kunnen opnemen en het moet in staat zijn een voorbeeldfunctie voor de 'gewone' plaatselijke projecten te vervullen. Ten behoeve van dit alles moet het ten slotte voldoende personeel hebben en bereid zijn tot overleg met het ministerie over de te benoemen projectleider of directeur.

In 1962 is de zaak uiteindelijk rond. Er zijn zes projecten gevonden die de status 'bijzonder' krijgen. De eerste extra subsidie die ze krijgen, bedraagt 700.000 gulden. Op 21 mei 1962 installeert minister Klompé de Contactcommissie voor de Bijzondere Projecten. Het nieuwe experiment is hiermee officieel ingeluid.¹ Het gaat om de volgende zes projecten:

De Ravelijn in Maastricht. Deze 'woonschool' is in 1955 gebouwd. Er is plaats voor 104 gezinnen en het beheer is in handen van de Stichting Bijzondere Sociale Zorg Maastricht. Het advies tot de bouw van deze woonschool kwam van de socioloog Litjens, na diens onderzoek naar onmaatschappelijkheid in Maastricht. Tot de voorzieningen binnen het complex behoren het wijkhuis, De Goede Herder genaamd, en een kleuterschool. Bij het heropvoedingswerk in de woonschool zijn achttien personeelsleden betrokken.

Parkwijk in Haarlem. Dit complex is in 1960 gebouwd als apart onderdeel van de nieuwbouwwijk Parkwijk. De Stichting Bijzondere Sociale Zorg en Maatschappelijk Buurtwerk Haarlem is verantwoordelijk voor het heropvoedingswerk. In het complex werken twaalf mensen. De stichting is nauw betrokken geweest bij de voorbereidingen voor het complex Parkwijk. Zij adviseerde aan Burgemeester en Wethouders van Haarlem om in de wijk van 1000 woningen niet meer dan 60 huizen voor probleemgezinnen te bouwen, anders zouden de verhoudingen binnen de wijk verstoord worden zoals tevoren al zo vaak gebeurd is. De Stichting achtte het verder raadzaam om in het

Bijzondere Project De Raaijlijn (foto: Gemeentelijk archief Maastricht)

complex alleen betrekkelijk onmaatschappelijke gezinnen te huisvesten, dus geen hopeloze gevallen 'mede met het oog op de mogelijkheid van ontsiering van de wijk'. Er zou ook een natuurlijke scheiding moeten komen tussen het complex en de nabijgelegen behuizing. Ten slotte, adviseerde de Stichting, om ook de 'normale' bewoners van de nieuwbouwwijk zorgvuldig te selecteren, opdat de sociale afstand tussen de probleemgezinnen en de overigen zo klein mogelijk blijft.

Parkwijk wordt uiteindelijk een complex van 62 woningen. Het ligt aan de rand van de nieuwbouwwijk rondom een pleintje. Een weg vormt de natuurlijke grens met twee naburige flatgebouwen waarin geschoolde arbeiders gaan wonen. Voor ongeschoolde arbeiders, waaraan men in verband met 'de sociale afstand' de voorkeur gaf, was de huur van de flats te hoog.

Al meteen in 1960 krijgt Parkwijk het aanbod om Bijzonder Project te worden, hetgeen de Stichting en de gemeente Haarlem maar al te graag accepteren. Het levert immers meer geld en meer personeel op. De toekomst van het Bijzonder Project Parkwijk ziet er zodoende rooskleurig uit: een nieuw complex, nieuwe probleemgezinnen, nieuwe inzichten en ruime mogelijkheden.

Gezinsoord Overijssel bij Hardenberg. Dit Bijzonder Project is de voortzetting van het voormalige gezinsoord Molengoot, dus een zogenaamde klinische situatie. Het ligt ca. twee kilometer van het dorp Hardenberg. Op het terrein staan vijftien houten gezinswoningen, een badhuis, een wasgelegenheid en een ontspanningsruimte. Het gezinsoord is bedoeld voor probleemgezinnen uit de provincie Overijssel. In het stichtingsbestuur zijn negen Overijsselse gemeenten vertegenwoordigd. Acht personeelsleden doen het heropvoedingswerk in gezinsoord Overijssel.

Tongelre in Eindhoven. Hier betreft het geen bewust gevormde concentratie. 'Historische en sociologisch bepaalde factoren hebben deze wijk, waar sprake is van een vertraagd proces van aanpassing aan de zich ontwikkelende levensvormen, gevormd'. Er zijn in Tongelre ook geen speciale woningen voor probleemgezinnen. Het is een wijk waarin allerlei mensen wonen, ook probleemgezinnen. Onder auspiciën van de Stichting Katholiek Maatschappelijk Wijkwerk werken er in Tongelre zeven mensen ten behoeve van de probleemgezinnen.

De Provinciale Stichting ter bevordering van het Gezins- en Wijkwerk in Drente. Deze stichting doet geen direct uitvoerend werk, ze adviseert en begeleidt maatschappelijk werksters die zich bezighouden met verspreid op het platteland wonende probleemgezinnen.

Afrikaanderwijk in Rotterdam. Dit is een grote (haven)arbeiderswijk, gebouwd in het begin van de twintigste eeuw. De Afrikaanderwijk ligt in het havengebied in een driehoek, waarvan de zijden gevormd worden door havens, een spoorwegemplacement en een brede verkeersweg. Tijdgenoten beschrijven het als een lelijke, sombere wijk met kaarsrechte straten en saaie huizen. Er is geen sprietje groen en het grote plein, midden in de wijk, ligt er verwaarloosd bij. In de Afrikaanderwijk wonen voornamelijk ongeschoolde arbeiders met hun gezinnen. Jeugdcriminaliteit, ongeoorloofd schoolverzuim, jeugdwerkloosheid en ontzettingen uit de ouderlijke macht schijnen hier meer voor te komen dan in andere wijken. Kortom, een buurt met een grote concentratie probleemgezinnen, zo luidt de conclusie. Tot het moment waarop de Afrikaanderwijk een Bijzonder Project wordt, in 1962, is er nauwelijks sprake van heropvoedingsactiviteiten in de wijk. De Stichting Bijzonder Gezinswerk wil dit gaan veranderen. Zij heeft zich ten doel gesteld om naast algemene werkzaamheden in de wijk als geheel specifieke hulp te verlenen aan concentraties probleemgezinnen.

Deze zes projecten hebben dus sinds medio 1962 de status 'bijzonder'. Er is niet opzet gekozen voor verschillende projecten, zowel kunstmatig gevormde concentraties, waar geselecteerde gezinnen in isolement wonen (Maastricht, Haarlem en Gezinsoord Overijssel) als wijken met verspreid wonende probleemgezinnen (Eindhoven en Rotterdam) en verspreid wonende probleemgezinnen op het platteland (Drenthe). Men wil hiermee bereiken dat er zoveel mogelijk verschillende ervaringen in het onderzoek betrokken worden. Ten aanzien van de resultaten van het wetenschappelijk onderzoek in de zes Bijzondere Projecten is men hoopvol gestemd. Men verwacht dat er nu eindelijk een bevredigend antwoord gevonden kan worden op de vraag wat onmaatschappelijkheid nu eigenlijk is en welke oorzaken er aan ten grondslag liggen. Het enige inzicht dat vroeger onderzoek (onder andere in de gezinsoorden) tot nu toe heeft opgeleverd is dat onmaatschappelijkheid 'een bijzonder complex verschijnsel is, dat een zeer gedifferentieerde benadering vraagt'.

De zes projecten werken allemaal op ongeveer dezelfde manier. In de stichtingsbesturen zitten vertegenwoordigers van verschillende kerken, maatschappelijk-werkinstellingen en gemeentelijke diensten zoals die van Sociale Zaken en Huisvesting. Het uitvoerende werk in de projecten wordt gedaan door een projectleider/directeur, maat-

schappelijk werksters, gespecialiseerde gezinsverzorgsters en jeugdleiders/sters. De maatschappelijk werksters houden kantoor in het wijkgebouw, alwaar zij de gezinsproblemen bespreken. Zij werken volgens de case-workmethode, die steeds meer ingang vindt in Nederland. De gezinsverzorgsters begeleiden de huisvrouwen bij het huishouden, kinderen opvoeden en budgetteren. Net zoals in de gezinsoorden gebeurde probeert men in de Bijzondere Projecten de spaarzin en de bezitsvorming van de gezinnen te stimuleren door middel van spaartoeslagen, in het Overijsselse project ook wel heropvoedingstoelage genoemd. De jeugdleiders/sters zorgen door middel van clubs en culturele activiteiten in het buurthuis voor de opvang van de jeugd. Geestelijken, een psychiater, een psycholoog en een socioloog staan de verschillende teams bij.

Men beoogt in de projecten een 'comprehensive approach'. In talloze teamvergaderingen en gezinsbesprekingen informeren degenen die met de gezinnen te maken hebben elkaar over de gezinnen en hun bemoeienissen ermee. De informatie over gezinnen wordt bovendien nog aangevuld door de leden van het stichtingsbestuur, die door hun werk bij Sociale Zaken of Huisvesting, of als bestuurslid van de drankbestrijding of de reclassering ook het nodige van de gezinnen afweten. Zo wordt er als het ware een netwerk rondom de gezinnen gesponnen. Er is weinig dat de heropvoeders ontgaat en de onderlinge afstemming van de hulpverlening - het doel van de comprehensive approach - kan zo in principe het optimum benaderen.

In feite verschilt het heropvoedingsprogramma in de Bijzondere Projecten niet erg veel van de werkwijze die men er in de gezinsoorden op nahield, behalve dat de mate van isolement in de gezinsoorden groter was.

Professionalisering — Het ontwikkelen van behandelingsmethoden waarmee men in de jaren vijftig begonnen was, gaat in deze periode onverminderd door. Aan het begin van de jaren zestig verschijnt er een aantal boeken waarin het case-work, de methode in het maatschappelijk werk, uitgebreid beschreven wordt. Volgens velen bestaat er grote behoefte aan dergelijke handleidingen voor maatschappelijk werkenden, want er is een tekort aan goede praktische literatuur. Mevrouw Kamphuis, schreef een aantal boeken over het case-work. Zij vindt dat er wel veel gepubliceerd is over probleemgezinnen, vooral door sociologen, maar:

'Hoe boeiend ook het materiaal is dat in dezen in de laatste 15 jaren gepubliceerd is, hoe interessant ook allerlei experimenten in de beginfase, voor de werker in het veld was de oogst maar mager. De meeste geschriften zijn uitvoerig op zoek naar de verschijnselen van "onmaatschappelijkheid" en de definiëring daarvan; getracht wordt het probleem op formule te brengen, maar als het komt tot het "wat te doen" volgt er gewoonlijk een lijst van aanbevelingen, die voor de werker niets nieuws betekenen en die hem niet verder helpen in de concrete vragen waarin hij staat'.²

Kamphuis zelf schrijft voornamelijk over het hoe van het helpen. Hoe leggen we contact met het gezin, hoe stellen we de diagnose, hoe maken we gezinsprofielen, hoe gebruiken we gesprekstechnieken, enz.

Volgens degenen die het case-work in de praktijk toepassen blijkt duidelijk dat het zogenaamde klassieke case-work niet werkt bij probleemgezinnen. Dit gaat namelijk uit van de vrijwilligheid en zelfbeschikking van de cliënt. Deze moet zelf om hulp vragen en zelf mee naar oplossingen zoeken. Probleemgezinnen komen echter niet zelf om hulp vragen, omdat ze 'het vermogen missen om inzicht te krijgen in hun wezenlijke problematiek'. De gezinnen moeten dus probleembewust gemaakt worden, de maatschappelijk werkster moet er zelf op af. Ook is het volgens de case-workers nodig om eisen aan de gezinnen te stellen en gezag of sancties te gebruiken om hun gedrag te corrigeren, allemaal zaken die niet thuis horen in het klassieke case-work. Daarom ontwikkelt men verschillende varianten zoals 'out-reaching case work' (in plaats van wachten op de cliënt er zelf naar toe gaan), 'aggressive case-work' (de maatschappelijk werkster neemt initiatief), 'corrective case-work' en 'authoritative case-work'.³ Hierdoor worden er steeds hogere eisen aan de maatschappelijk werkster gesteld. Om haar bij het werk te begeleiden wordt de supervisie geïntroduceerd.

Bij de discussies over de benadering van probleemgezinnen wordt ook aandacht besteed aan het uiterlijk van de maatschappelijk werkster. Zij draagt in tegenstelling tot de gezinsverzorgster, die een soort regstersuniform aan heeft, geen uniform en daarom is het belangrijk wat zij aantrekt als ze op bezoek gaat bij een gezin. Dit kan een invloed zijn op het contact. In een artikel uit 1963 staat '...centraal. Vele maatschappelijk werksters blijken tijd hun jas aan te houden en een kopje thee te weigeren vrees dat het een gezellige aangelegenheid zal aan te houden meent de maatschappelijk werk-

ster een zekere neutraliteit te kunnen bewaren. Dit doet de schrijfsters van het artikel echter meer denken aan een harnas. Zij zijn vóór het uittrekken van de jas en het aannemen van een kopje koffie.

'De gejaeste maatschappelijk werkster wekt de indruk op sprong te zitten. In plaats van verheugd te zijn, dat de cliënt haar op adequate wijze gastvrijheid betoont (ook een vorm van sociale aanpassing) weigert zij haar mantel uit te doen en een kopje koffie mee te drinken'.⁴

Een dergelijke weigering zou door de cliënt maar al te gemakkelijk als een afwijzing opgevat kunnen worden en dat is nu juist niet de bedoeling van het contact. De maatschappelijk werkster moet de nodige aandacht besteden aan haar kleding en bijvoorbeeld geen gekreukte blousjes dragen. Een kwartiertje strijken, een extra tochtje naar de stomerij of de aanschaf van een nieuw kledingstuk schiet er maar al te vaak bij in, terwijl een verzorgd uiterlijk toch zo belangrijk is. De maatschappelijk werkster is namelijk de vertegenwoordigster van de gemeenschap die de cliënt uitnodigt om er weer bij te komen.

'Zij moet het voor de cliënt aantrekkelijk maken om weer tot die gemeenschap te gaan behoren. Daartoe behoort zij zich allereerst aantrekkelijk - en voor de cliënt aanvaardbaar - te kleden'.

Naast het case-work in het maatschappelijk werk en de specialisatie in de gezinsverzorging gaat men in deze periode ook in het jeugd- en buurtwerk te werk volgens een speciale methode, het uit Amerika afkomstige 'group-work'. Elke werksoort heeft zo zijn eigen methode, in de algemene comprehensive approach komen zij samen en vullen zij elkaar aan.

De rapportage blijft een zeer belangrijk onderdeel van het werk. Het vormt de basis van de comprehensive approach die vrijwel overal in het plaatselijk werk wordt toegepast en in sommige situaties, bijvoorbeeld in de Bijzondere Projecten, heeft de rapportage nog extra gewicht in verband met het wetenschappelijk onderzoek. Ieder teamlid moet dag-, week-, maand-, kwartaal- en/of jaarrapporten maken. Deze rapporten worden samengevoegd tot één groot gezinsprofiel waarin alle elementen en problemen tot uitdrukking komen. Uiteraard is dit een ideaal, het gebeurde niet overal zo en het personeel zag er ook niet altijd het nut van in. J. van Veen, tot 1963 werkzaam in het Haagse complex de Zomerhof:

'Al die ellenlange rapporten die je moest gaan invullen, waar ben je dan

mee bezig...met een stuk bureaucratie! Hoe ze het bij elkaar gekregen hebben om zes en dertig bladzijden te vullen over één gezin. En wat ze er dan mee deden weet ik niet, daar ben ik nooit achtergekomen. Het was één papierlawine'.

De professionalisering, ingezet in de jaren vijftig, zet zich ook in de jaren zestig voort. In het rapport *Sociale Integratie Probleemgezinnen* is een uitvoerig hoofdstuk gewijd aan functies en aanbevolen opleidingen. De psychiater, psycholoog, sociaal psycholoog en socioloog die bij het werk betrokken zijn dienen uiteraard een universitaire scholing te hebben. Directeuren van instellingen moeten ook een universitaire opleiding hebben, liefst sociologisch of sociaal-psychologisch. De groepswerkdeskundige, gezinswerkdeskundige, de wijkwerkdeskundige en de supervisor moeten allen de school voor Maatschappelijk Werk doorlopen hebben met bijbehorende bijscholing, of een universitaire opleiding gevolgd hebben. Maatschappelijk werkenden, hoofd-leiders club- en wijkwerk, jeugdleiders/sters, kleuterleidsters en gezinsverzorgsters moeten speciale opleidingen gevolgd hebben en specifieke bijscholing gericht op het werk met probleemgezinnen. De vrijwilligers die meewerken dienen ten slotte door middel van eenvoudige cursussen of gesprekken met maatschappelijk werksters geschoold te worden.

Al in de loop van de jaren vijftig werden er praktijk-trainingsdagen georganiseerd om personeel uit de gezinsoorden bij te scholen. Dit soort trainingsdagen breidt zich in de jaren zestig uit. De organisatie hiervan wordt overgedragen aan het particulier initiatief. Zo zijn er de Zwolse studiedagen, waarop docenten van Sociale Academies en personeelsleden uit de Bijzondere Projecten met elkaar de methodiek-ontwikkeling bestuderen.

De zogenaamde Oriënteringsdagen voor bijzonder gezins- en wijkwerk hebben een algemener karakter. Ze zijn bedoeld voor alle mensen die werkzaam zijn in het gespecialiseerd gezins- en wijkwerk. De organisatie van deze dagen is in handen van de Nationale Raad voor Maatschappelijk Werk en de Nederlandse Jeugdgemeenschap - sectie Jeugdzorg.

De Oriënteringsdagen worden enkele keren per jaar gehouden in Huize Gerner, het vroegere meisjesinternaat. Deskundigen behandelen actuele onderwerpen en er vindt discussie en uitwisseling van ervaringen plaats. Tot 1969 worden er 32 keer Oriënteringsdagen gehouden. Er komen onderwerpen aan de orde als rapportage, arbeidspro-

blematiek, researchproblemen, evolutie in het denken over probleemgezinnen en gezinswerk als centrale therapie. Meermalen gaat het over de comprehensive approach. Dit heeft echter niet zozeer de belangstelling van de deelnemers. Uit de verslagen blijkt dat zij veeleer 'een honger hebben naar fundering van het praktische werk in religieuze, ethische en filosofische bodem'.⁵

SOCIALE INTEGRATIE BEHOEVENDE GEZINNEN

'Het vraagstuk van onmaatschappelijkheid wordt nog steeds bekeken met de ogen van de gezeten burger die de maatschappij als zijn maatschappij ziet en zijn visie als de visie opvat'.⁶

Met deze woorden geeft H.Ph. Milikowski zijn mening over collegae-sociologen en hun ideeën over onmaatschappelijkheid. In zijn proefschrift uit 1961, *Sociale aanpassing, niet-aanpassing, onmaatschappelijkheid*, en in latere artikelen zet hij de discussie onder sociologen voort die we bij Van Tienen verlieten. Milikowski verwijt zijn voorgangers dat ze bij het onderzoek naar onmaatschappelijkheid niet gezocht hebben naar een objectieve benadering van het vraagstuk. Ze hebben er slechts toe bijgedragen dat de subjectieve uitspraken over onmaatschappelijkheid nu een wetenschappelijk cachet hebben.

Er wordt uitgegaan van een religieus normatief standpunt (Litjens) of een fictief algemeen aanvaard cultuurpatroon (Van Tienen) of van plaatselijk subjectieve normen (Haverda). Volgens Milikowski is het niets anders dan het cultuurpatroon van de maatschappelijke bovenlaag; quasi wetenschappelijke redeneringen moeten waar maken, dat het gedrag van de 'bovenlaag' ook het 'normale', het gewenste, het juiste is.⁷

Wetenschappers laten zich volgens Milikowski maar al te vaak door deze bovenlaag gebruiken om de maatschappelijke orde te verdedigen. En de bestaande maatschappelijke orde is alleen in het belang van de economisch sterke bovenlaag. Onmaatschappelijken, die alleen maar gezocht worden in de 'onderlaag', de economisch zwakkeren, moeten zich aanpassen aan die bestaande orde. Gewapend met zulke aanpassingstheorieën en zeker met een wet ondertoezichtstelling zal men, volgens Milikowski, altijd op pad kunnen gaan om elk verzet tegen de bestaande maatschappelijke orde, een sociaal protest, dat opkomt bij de onderlaag, te onderdrukken.

Milikowski verwerpt echter ook om nog andere, fundamentele

redenen de aanpassingstheorieën. Hij ziet het als een voorwaarde voor de ontwikkeling van de mensheid dat mensen zich 'niet-aanpassen'. Juist door zich niet aan te passen kan de mens zijn situatie veranderen en kan er een ontwikkeling plaats vinden, een emancipatieproces. Hij definieert dit aldus:

'het maatschappelijk proces waardoor steeds meer gelijkelijk voor alle leden van de samenleving steeds gunstiger voorwaarden worden ontwikkeld voor de ontplooiing van de persoonlijkheid, biologisch, psychisch, sociaal'.⁸

Hij stelt sociale niet-aanpassing gelijk met sociale creativiteit. Onmaatschappelijkheid definieert Milikowski als volgt:

'Onmaatschappelijkheid is een sociaal verschijnsel, waarvan met wetenschappelijk zo verantwoord mogelijke methoden vastgesteld is, dat het in enigerlei opzicht nadelig is voor de voortgaande ontwikkeling van de menselijke emancipatie'.

Hij onderscheidt twee soorten onmaatschappelijkheid:

Primaire onmaatschappelijkheid.

'Hierbij gaat het om een gedrag dat bijdraagt tot het bestendigen of versterken van maatschappelijk ongelijke voorwaarden tot levensontplooiing'.

Een voorbeeld van primaire onmaatschappelijkheid is:

'vorming van sociaal-economische machtsconcentraties in handen van particulieren, die sociaal-economische, culturele en politieke achterstanden elders in de maatschappij als hun onvermijdelijk complement hebben'.

Secundaire onmaatschappelijkheid.

Dit betreft gedrag dat het gevolg is van primaire onmaatschappelijkheid. In de geest van Milikowski kan men zeggen dat huurwoekeraars en huisjesmelkers die bijdragen tot woningnood, krotvorming en armoede, primair onmaatschappelijk zijn en degenen die ten gevolge daarvan het huishouden verwaarlozen of gaan stelen om geld voor de huur bij elkaar te kunnen krijgen, secundair onmaatschappelijk.

Onmaatschappelijkheid kan volgens Milikowski in alle lagen van de bevolking voorkomen. Primaire onmaatschappelijkheid kan men het meest verwachten in de sociaal economisch sterkere delen van de maatschappij, secundaire onmaatschappelijkheid, vooral die welke

samenhangt met ongunstige materiële levensomstandigheden, zal men eerder aantreffen in de sociaal-economisch zwakkere lagen van de bevolking.

Bij de bestrijding van onmaatschappelijkheid dient allereerst de primaire onmaatschappelijkheid aangepakt te worden; voor de sociaal-economisch zwakkeren moeten er menswaardiger levensomstandigheden geschapen worden. Daarmee zal een groot deel van de secundaire onmaatschappelijkheid verdwijnen. Milikowski is niet tegen volksoopvoeding en hulpverlening, 'mits men daarin niet de eigen normen oplegt en zolang men niet de creativiteit en het 'niet-aanpassingsvermogen' intoomt'.

Milikowski's niet mis te verstane kritiek op in die tijd gezaghebbende sociologen en zijn eigen visie zorgen voor de nodige opschudding en discussie in sociologenkringen. Men verwijt Milikowski dat hij dogmatisch is, ongenueanceerd en net zo subjectief als degenen die hij daarvan beschuldigt. Van Tienen zegt in een boekbespreking dat hij soms moet schateren van het lachen bij het lezen van het proefschrift en elders zegt hij dat hij Milikowski op de eerste bladzijden al niet meer kan volgen. Een ander vindt het te zwart-wit getekend en te somber over de wereld. De socioloog R. Koopmans vindt dat Milikowski doorslaat in zijn visie dat de maatschappelijke omstandigheden de oorzaak zijn van (secundaire) onmaatschappelijkheid. Ondanks alle kritiek noemen de meesten het toch een interessant boek met een prikkelende visie die zeker tot nadenken stemt.⁹

Het proefschrift van Milikowski is niet de enige publikatie over onmaatschappelijkheid in 1961. Het onderwerp blijft de pennen in beweging houden. In 1961 verschijnt een nieuw werk van Litjens, *Onmaatschappelijkheid*. Het is van een geheel andere inhoud dan het proefschrift van Milikowski. Litjens beschrijft nog eens uitvoerig zijn theorie uit 1952 over de aard en de oorzaken van onmaatschappelijkheid. Onmaatschappelijken vormen een marginale minusgroep die niet leeft volgens de minimale eisen van het cultuurpatroon. Hij legt vooral de nadruk op het geestelijk (levensbeschouwelijk) aspect van 'onze' cultuur. Onder het minimum hiervan leven heeft een gestoord normbesef op alle gebied tot gevolg. Volgens Litjens heeft de 'heraanpassingsarbeid' nog steeds ten doel:

'de bevordering van de godsdienstig-ethische, sociale en culturele verheffing van de onmaatschappelijke gezinnen'.¹⁰

In het zuiden des lands heeft Litjens veel gezag. Het denken over onmaatschappelijkheid en de toepassing daarvan in de praktijk zijn in hoge mate door hem bepaald. Op zijn initiatief zijn in verschillende plaatsen heropvoedingswijken van de grond gekomen, voorafgegaan door uitvoerig sociologisch onderzoek zoals Litjens dat zelf in Maastricht heeft gedaan. In zijn boek uit 1961 is hij zeer te spreken over de ervaringen in deze 'woonscholen'.

De standpunten van Milikowski en Litjens vormen de twee uitersten waartussen het denken over onmaatschappelijkheid zich beweegt. Van één alom geaccepteerde visie op het verschijnsel onmaatschappelijkheid is in deze periode, de eerste helft van de jaren zestig, geen sprake meer. Nieuwe opvattingen, die weer voor een deel voortborduren op inzichten die in de jaren vijftig nieuw waren en oude visies bestaan naast en door elkaar.

Dit geldt bijvoorbeeld voor de derde publikatie uit 1961, het rapport *Sociale Integratie Probleemgezinnen* van de Adviescommissie Bestrijding Onmaatschappelijkheid. We zagen al eerder dat de commissie zich uitspreekt voor heropvoeding van moeilijk opvoedbare gezinnen in aparte complexen en voor het wetsontwerp Ondertoezichtstelling van gezinnen die maatschappelijk verworden zijn. Naast deze 'oude' ideeën spreekt er ook een 'nieuwe' benadering uit het rapport. Dank zij de ontwikkeling van de sociale wetenschappen hebben we oog gekregen voor subculturen met eigen normen, zo stelt de commissie. Ze spreekt van een nieuwe visie op mens en maatschappij. Deze houdt onder andere in de erkenning van de unieke betekenis van de mens (ook de mens in nood) als persoon.

Men distantieert zich van het gelijkstellen van onmaatschappelijk gedrag met gedrag dat 'typisch volks' is en daarmee afwijkt van het in burgerkringen gangbare. De commissie betreft het begrip onmaatschappelijkheid op personen en gezinnen met een afwijkend sociaal gedragspatroon in een bepaald samenlevingsverband. Onmaatschappelijk gedrag wordt nog steeds gezien als ergernis gevend en de maatschappij benadelend, maar de commissie legt er ook de nadruk op dat wie zich onaangepast gedraagt en geen deel neemt aan het geordende maatschappelijk verkeer ten slotte te kort doet aan zijn eigen geluk, aan zijn ware menselijkheid. Een nadere analyse van het verschijnsel onmaatschappelijkheid blijft noodzakelijk.

Overigens wil de commissie eigenlijk af van de term onmaatschappelijkheidsbestrijding. Omdat het gaat om 'het herstel van het levend verband tussen probleemgezinnen en samenleving' spreekt ze liever

van sociale integratie van probleemgezinnen. Het is in dit verband noodzakelijk dat er bij het grote publiek begrip gekweekt wordt voor deze bevolkingsgroep.

Wat moet er op maatschappelijk vlak gebeuren om onmaatschappelijkheid te voorkomen? De commissie heeft een aantal aanbevelingen. De sociale consequenties van maatschappelijke veranderingen verdienen extra aandacht. Er moeten preventieve maatregelen genomen worden ten aanzien van de bijzonder kwetsbare groep der zwak sociale en probleemgezinnen als het gaat om industrialisatie, migratie, krotopruidingen, saneringsplannen, nieuwbouw en huisvestingsbeleid. Maar, benadrukt de commissie, verbetering van bijvoorbeeld huisvesting alléén lost het probleem niet op. Een werkelijk doelmatige aanpak vereist een veelzijdige benadering door overheids- en particuliere organen op het gebied van volksgezondheid, onderwijs en opvoeding, geestelijke verzorging, justitie, sociale zekerheid, economische planning en maatschappelijk werk.

Het rapport wordt algemeen goed ontvangen, kritiek is weinig te beluisteren (behalve uiteraard van Milikowski). Dit geeft al aan dat in brede kring dezelfde 'oude' en 'nieuwe' ideeën naast elkaar bestaan. Ze kunnen, zoals we zagen, in één rapport verenigd zijn, maar ook in één persoon. Ds. G. Duitemeijer bijvoorbeeld, een belangrijk man in het Utrechtse heropvoedingswezen, introduceert in 1962 een nieuwe term, het sociaal-achtergebleven gezin. Duitemeijer vindt het woord onmaatschappelijk te stigmatiserend en discriminerend, sociaal achtergebleven geeft volgens hem beter aan wat er met deze gezinnen aan de hand is. Deze zelfde Duitemeijer spreekt in 1963 echter over het Houtpleincomplex als een ziekenhuis voor extra moeilijke gezinnen. Dank zij het Houtplein is de Utrechtse gemeenschap verlost van die gezinnen 'waarvan het onmaatschappelijke leef- en gedragspatroon zodanig is dat deze samenleving het niet langer in haar midden kan en ook niet mag dulden'.¹¹ In 'het ziekenhuis' kunnen ze ter genezing worden opgenomen. Duitemeijer is niet de enige die zich af en toe uitdrukt in deze termen. Zuithoff spreekt in 1966 nog over sanatoria voor probleemgezinnen en een ander heeft het over speciale complexen voor 'blijvende zorggevallen'.

Uit de wirwar van oude en nieuwe opvattingen in deze periode zijn drie nieuwe inzichten te destilleren, die geleidelijk min of meer algemeen erkend worden. Dit betreft allereerst de ontwikkelingen in het denken over de oorzaken van onmaatschappelijk gedrag. Men is ook

in deze periode nog steeds op zoek naar die oorzaken.

Zuithoff heeft in zijn proefschrift, dat in 1963 verschijnt, alles nog eens op een rijtje gezet. Allereerst heeft hij alle definities die er in de loop der tijd van een onmaatschappelijk gezin gegeven zijn, verzameld. Dit brengt hem tot de verzuchting:

'A problem family is a family which is easy to recognize, but difficult to define'.¹²

Ten aanzien van de oorzaken van onmaatschappelijkheid maakt Zuithoff een onderscheid in macro-sociale factoren, micro-sociale factoren en individueel conditionerende elementen. Alle oorzaken die sinds het begin van de jaren vijftig in de literatuur zijn genoemd rangschikt hij volgens deze driedeling. Onder macro-sociale factoren vallen onder andere de industrialisatie, met alle gevolgen van dien: werkloosheid, crisis, geloofsafval, armoede, afbetalingssystemen en woningnood. De micro-sociale factoren liggen in de sfeer van het gezin: structuurloosheid, spanningen, een groot kindertal en onvoldoende voorbereiding op het huwelijk. Individueel conditionerende elementen ten slotte zijn lichamelijke afwijkingen, zwakbegaafdheid, geestelijke storingen, karakterstoornissen en afwijkend gedrag zoals onverschilligheid, moreel wangedrag, criminaliteit en drankmisbruik. Zuithoff heeft in totaal 39 oorzaken uit de literatuur gehaald. Het is hem opgevallen dat wat sommigen als oorzaken zien van onmaatschappelijk gedrag door anderen symptomen of gevolgen worden genoemd. Hij wijt dit aan de nog onvoldoende ontwikkelde methodiek bij het onderzoek en een dikwijls onzuivere probleemstelling en verwarring van begrippen. Ook de gecompliceerdheid van de realiteit draagt er volgens hem toe bij dat eenzelfde feit tegelijk oorzaak en gevolg kan zijn.

Aan de lijst van Zuithoff wordt overigens in deze periode nog een veertigste oorzaak van onmaatschappelijkheid toegevoegd, de toenemende welvaart. In een artikel in het *Tijdschrift voor Criminologie* uit 1961 wordt gesteld dat de huidige materiële zekerheid de individuele oorzaken van het buiten de norm raken niet heeft weggenomen. Integendeel, om tot nog grotere welstand te komen gaan de moeders soms meeverdienen en moeten de kinderen zichzelf maar zien te redden. Men koopt veel op afbetaling, er ontstaan schulden en hierdoor heerst er een geprikkelde stemming in het gezin. Het ouderlijk huis schiet meer te kort dan vroeger. Het gezinsleven is lossier geworden en de positie van de vader is veranderd omdat hij niet meer de enige is die geld verdient.

Ook in het *Rapport Sociale Integratie Probleemgezinnen* wordt aandacht besteed aan de welvaart. Als voorbeeld van een gezinssituatie, die in aanmerking komt voor heropvoeding, noemt het rapport:

'Het materieel opkomende gezin, waar het gestegen inkomen aanleiding geeft tot uitbreiding van consumptieve bestedingen (twee brommers, veel en duur eten, kostbare kleding, pick-up met wekelijkse aanvulling van platen) en tevens tot een losgroeien van elkaar van de gezinsleden, die zich onafhankelijk gaan voelen... Er zijn geen bindende zorgen en belangen meer, geen bredere interesses. Bewuste sociaal-culturele begeleiding zou hier veel goed kunnen doen'.¹³

De toenemende sociale zekerheid blijft menigeen zorgen baren. Met de algemene bijstandswet in het vooruitzicht vragen sommigen zich af of de mensen er niet te gemakzuchtig van zullen worden. Luiheid en een parasitaire instelling worden door de sociale wetgeving in de hand gewerkt, aldus geënquêteerde werkgevers in een Utrechts onderzoek naar arbeidsmoeilijkheden van probleemgezinnen.

De meeste deskundigen zijn echter van mening dat het hele probleem van de oorzaken opnieuw en anders gesteld moet worden. Terugkijkend op het verleden zegt men nu dat de oorzaken van onmaatschappelijk gedrag te geïsoleerd, te weinig in hun onderlinge samenhang werden gezien. Vanuit de psychiatrie en de psychologie benadrukte men individuele psychische aspecten en de sociologen bestudeerden te eenzijdig de invloed van macro-sociale factoren. Nu is het inzicht doorgebroken dat er een samenhang tussen alle genoemde factoren bestaat. De enige vruchtbare benadering ligt dientengevolge in het bestuderen van de totaalsituatie en - voor wat de praktijk betreft - in een aanpak op alle niveaus. Met andere woorden, naast het werken aan individuele gezinnen, zou er ook gewerkt moeten worden aan de omgeving waarin de mensen wonen, de buurt, de streek en in feite aan de hele samenleving. Van onderzoek naar de totaalsituatie komt echter niet veel terecht. Psychiaters en psychologen spelen op het gebied van onmaatschappelijkheidsonderzoek nauwelijks een rol. Sociologen zijn weliswaar zeer actief, maar, klaagt Koopmans, zelf socioloog, in 1962:

'Op geen terrein is de sociologie minder ver dan op het terrein van de onmaatschappelijkheid. Men kan er kiezen uit zeer vage, dan wel minder vage maar zeer eenzijdige werken. Noch theorievorming, noch onderzoek zijn er bijzonder briljant'.¹⁴

Met eenzijdigheid doelt Koopmans op de inventarisatieonderzoeken, die de omvang van onmaatschappelijkheid in een bepaalde streek of plaats moeten aangeven. Tot 1966 worden er minstens 45 van dergelijke onderzoeken verricht.

Een tweede ontwikkeling die men nieuw zou kunnen noemen is het inzicht dat onmaatschappelijk gedrag ook in 'hogere kringen' voorkomt. Haverda had het onderwerp al aangesneden in 1956, nu wordt er in bredere kring over gesproken. Op één van de oriënteringsdagen wordt bijvoorbeeld opgemerkt dat:

'De economisch sterkeren niet alleen meer speelruimte en mogelijkheden voor ontplooiing hebben, maar hun ondeugden kunnen verbloemen en hun fouten camoufleren met geld'.¹⁵

Zuithoff wijst op de gezins-desintegratie in middenstandsmilieus die minstens even groot is als in de lagere groepen.

Hoewel men nu dus erkent dat onmaatschappelijk gedrag ook in 'hogere kringen' voorkomt (één schrijver gaat zelfs zo ver dat hij zegt dat onmaatschappelijkheid ook in onszelf schuilt), wordt eraan toegevoegd dat dit meestal geen storende invloed op de samenleving heeft. Onmaatschappelijken uit 'lagere kringen' komen veelvuldiger in aanraking met hulpverlenende instanties en zijn dikwijls afhankelijk van overheidsgeld. Hierdoor is hun storende invloed op de samenleving veel groter. Ook in het rapport *Sociale Integratie Probleemgezinnen* wordt erkend dat onaangepastheid in alle kringen voorkomt. Ieder mens gaat wel eens tegen de goede orde in, maar:

'De onaangepastheid van kunstenaars, denkers, uitvinders kan voor de gehele samenleving wezenlijk belangrijk zijn. Het afwijkende en vreemdende gedrag van helden en heiligen, waarmee de gemiddelde man niet goed raad weet, kan wakker maken en inspireren. (...) De maatschappij heeft echter een grote onderstroom nodig van samenwerking en samenspel, een dragende geordendheid waarin de storingen gering en geleidelijk zijn. In feite blijkt de samenleving niet geheel aan deze norm of wens te voldoen. Er zijn personen, gezinnen, bevolkingsgroepen, die men o.a. in de onderlaag van de maatschappij vindt, waar de afwijkingen van de spelregels blijkbaar veelvuldiger, storender, dieper geworteld en manifester zijn. Dit deel van de bevolking is zo markant, dat men het is gaan aanduiden met de termen "onmaatschappelijk" en "asociaal"'.¹⁶

Een derde nieuwe ontwikkeling ten slotte is het inzicht dat 'deze mensen' geaccepteerd moeten worden in hun anderszijn. Men heeft het

over begrip voor het afwijkende - 'maar daarom nog niet in moreel opzicht slechtere' - gedrag van probleemgezinnen. De tijd dat onmaatschappelijken als een apart soort beschouwd werden en dat men meende de normale samenleving tegen hen te moeten beschermen, is voorbij, constateert men verheugd. Zuithoff zegt in 1964:

'In het begrip anders-maatschappelijken, dat door van Tienen is geïntroduceerd, mag een belangrijke vooruitgang worden gezien in het zwart-wit denken over probleemgezinnen. Over onmaatschappelijkheid kan niet worden gesproken zonder dit verschijnsel te projecteren tegen de verschillende subculturen die zijn ingebed in de totale gemeenschap'.¹⁷

Toen minister Klompé in 1962 de Contactcommissie voor de Bijzondere Projecten installeerde, zei ze:

'Wie zich met zulke gezinnen en groepen bezighoudt, moet deze vóór alles in hun anderszijn aanvaarden. Wie alléén let op uiterlijke symptomen van onaangepast gedrag is feitelijk bezig te werken volgens een mensbeeld van zichzelf - dat misschien lijkt op het mensbeeld van een héél nette burger'.¹⁸

Langzamerhand raken de meesten er ook van overtuigd dat de term onmaatschappelijkheidsbestrijding de lading niet meer dekt, zoals in het rapport *Sociale Integratie Probleemgezinnen* gesteld werd. Van Tienen wil het positiever benaderen met de term 'maatschappelijkheidsbevordering'. Hij pleit ervoor om een instituut voor maatschappelijkheidsbevordering in te stellen, dat zich op iedereen richt en niet alleen op een speciale groep.

In het algemeen wil men het bestrijden van onmaatschappelijkheid niet langer centraal stellen. In plaats daarvan legt men nu de nadruk op het streven naar situaties waarin ieder mens zich kan ontplooiën. Begrip en aanvaarding moeten voortaan de grondslag vormen van het werk. Maar ondanks alle begrip voor het afwijkende vindt men dat er wel grenzen zijn aan de acceptatie van 'de anderen'. Andere normen kunnen geaccepteerd worden zolang ze niet in conflict komen met de algemeen maatschappelijke normen, menen de deelnemers op een studiedag. Is het conflict er wel dan zal men de afwijkende normen moeten pogen te corrigeren.

De bovengenoemde nieuwe inzichten hebben in de eerste helft van de jaren zestig nog nauwelijks gevolgen voor de praktijk van het heropvoedingswerk. Van een aanpak op alle niveau's (macro, micro en indi-

vidueel) is geen sprake; men houdt zich voornamelijk bezig met de individuele tekortkomingen van de gezinnen. De noodzaak en het nut van heropvoeding van ernstige probleemgezinnen in bewust of spontaan gevormde concentraties, worden vooralsnog niet in twijfel getrokken.

In deze zelfde periode zijn er echter in het opbouwwerk en het club- en buurthuiswerk ontwikkelingen gaande die het werk met probleemgezinnen in de tweede helft van de jaren zestig naar de totaal-aanpak zullen leiden. Daarom worden deze ontwikkelingen nu eerst nader bekeken.

In de jaren vijftig was het maatschappelijk opbouwwerk vooral gericht op sociaal-economisch achtergebleven gebieden. Aan het eind van de jaren vijftig vindt er een verschuiving plaats in het opbouwwerk. Het richt zich niet meer alleen op achtergebleven gebieden, maar op de hele bevolking. In 1958 verschijnt er een brochure van het ministerie, *De mens in zijn samenleving, een beschouwing over maatschappelijk opbouwwerk*. Maatschappelijk opbouwwerk wordt omschreven als de 'verzamelnaam van werkvormen van maatschappelijk werk die met elkaar gemeen hebben, dat zij gericht zijn op de vormgeving van de sociale omgeving rond individu en gezin'. Het leefbaar maken van de sociale omgeving, wordt de taak van het maatschappelijk opbouwwerk. In 1958 komt er tevens een definitieve subsidieregeling voor het maatschappelijk opbouwwerk tot stand, daarna is er een enorme groei van het werk waar te nemen. Het maatschappelijk opbouwwerk omvat onder andere buurtwerk, sociale voorlichting, sociale wijkopbouw, dorps- en wijkcentra, regionale welzijnsstichtingen en provinciale opbouworganen. Uiteraard gebeurt alles in verzuilde vorm zodat er sprake is van katholiek, protestants en neutraal opbouwwerk.

In het maatschappelijk opbouwwerk is de blik ook geheel op Amerika gericht. De daar gehanteerde werkwijze, die community organisation genoemd wordt, neemt men in Nederland over. Community organisation wordt omschreven als het veranderen en verbeteren van de samenleving en het inhalen van achterstanden op zoveel mogelijk terreinen. Eerst moet de bevolking bewust gemaakt worden van veranderingen in de samenleving en van gemeenschappelijke noden en wensen. Vervolgens moet de bevolking geholpen worden deze wensen te realiseren en noden op te lossen. Centraal bij community organisation staat de participatie van de bevolking. De mensen moeten actief meewerken aan het oplossen van problemen en aan het vormgeven van hun sociale omgeving.

Een onderdeel van het maatschappelijk opbouwwerk is het bijzonder opbouwwerk dat zich richt op speciale groepen zoals bejaarden, woonwagengedwongen en gerepatrieerden of op speciale situaties, zoals in het geval van krotopruijing en stadssanering. Het bijzonder opbouwwerk stelt zich ten doel deze bijzondere groepen en situaties te integreren in de Nederlandse samenleving.

Sinds haar oprichting heeft het ministerie van Maatschappelijk Werk een aparte afdeling Maatschappelijk Opbouwwerk met een onderafdeling Onderzoek en Planning. De onderafdeling Onderzoek en Planning levert de wetenschappelijke onderbouwing van het opbouwwerk.

Een andere belangrijke ontwikkeling is de uitbreiding van het club- en buurthuiswerk vooral na de subsidieregeling van 1959, de Rijksregeling Subsidiëring Bijzonder Jeugd- en Volksontwikkelingswerk. Volgens deze subsidieregeling is het club- en buurthuiswerk bestemd voor jeugdigen en volwassenen die geremd worden in hun vorming en ontwikkeling doordat ze in een achterstandssituatie leven. De clubhuizen moeten jeugdigen en volwassenen opvangen, het buurtwerk moet gericht zijn op het verbeteren van het woon- en leefmilieu in de buurt.

Het (bijzonder) opbouwwerk en het club- en buurthuiswerk hebben veel met elkaar gemeen. Beiden richten zich op verbetering van het leefmilieu en integratie in de samenleving. Zo langzamerhand beginnen er ook raakvlakken te ontstaan met het gespecialiseerd gezins- en wijkwerk dat zich op probleemgezinnen richt. Ook in deze laatste werksoort wil men immers - in ieder geval in theorie - meer nadruk gaan leggen op de omstandigheden buiten het gezin, de macro-sociale factoren. Op het ministerie ligt het werk al sedert 1960 dicht bij elkaar. De afdeling Maatschappelijk Werk voor Probleemgezinnen werd toen in verband met het sluiten van de gezinsoorden opgeheven. Sedertdien valt het gehele werk met probleemgezinnen onder de afdeling Maatschappelijk Opbouwwerk, het gewone plaatselijk werk in de onderafdeling Gespecialiseerd gezins- en wijkwerk, de Bijzondere Projecten in de onderafdeling Bijzonder Opbouwwerk. De onderafdeling Onderzoek en Planning verricht onder leiding van de socioloog Van Tienen naast onderzoek ten behoeve van het opbouwwerk ook onderzoek naar onmaatschappelijkheid.

CRISIS IN DE BIJZONDERE PROJECTEN

Hoe is het intussen de zes Bijzonder Projecten vergaan? De eerste twee jaar sinds het officiële begin in mei 1962 zijn doorgebracht met aanpassing aan de nieuwe situatie, uitbreiding van de outillage, het opvoeren van het personeelsbestand, het verhogen van de deskundigheid, het aanpassen van de organisatorische structuur e.d. Midden 1964 zijn de Bijzondere Projecten en de bijbehorende Contactcommissie dus pas werkelijk klaar voor hun experimentele taak. In deze zelfde periode worden de eerste moeilijkheden gesignaleerd.

In Maastricht en Haarlem kampt men met doorstromingsproblemen. In Haarlem kunnen bijvoorbeeld 32 van 62 gezinnen weg uit het complex Parkwijk, maar er is geen huis voor hen elders in de stad. Dit brengt zoveel spanningen in het complex met zich mee dat de buurtwerker het maar ternauwernood kan bolwerken.

Gezinsoord Overijssel daarentegen klaagt juist over onderbezetting. Er zijn maar negen gezinnen terwijl er voor vijftien plaats is. Weerstand tegen het geïsoleerde karakter van een woonschool en de historische beladenheid van de gezinsoorden worden als oorzaken van onderbezetting genoemd.

In de Afrikaanderwijk in Rotterdam speelt weer een heel ander probleem. In deze wijk met verspreid wonende probleemgezinnen blijkt het heel moeilijk om de gezinnen in kwestie op te sporen. Daarnaast verloopt de samenwerking tussen de verschillende in de Stichting verenigde particuliere instellingen moeizaam. Iedere instelling heeft een eigen gebouwtje in de Afrikaanderwijk, een gezamenlijk buurthuis of wijkgebouw, zoals in Haarlem, Eindhoven en Maastricht is er dus niet. Dit levert, met het feit dat elke instelling op haar eigen wijze vanuit haar eigen levensbeschouwing werkt, talloze problemen op.

In het project Tongelre in Eindhoven heeft men moeite met het vaststellen van de criteria voor onmaatschappelijk gedrag. Hierdoor is het niet duidelijk welke gezinnen wel en welke gezinnen niet in aanmerking komen voor 'bijzondere hulp'. Ook de andere projecten hebben hier moeite mee.

In feite is alleen de Provinciale Stichting Drenthe, die geen uitvoerend werk verricht maar slechts adviezen uitbrengt, tevreden over haar werk tot nu toe.

In 1965 wordt er in de Contactcommissie van de Bijzondere Projecten een tussentijdse balans opgemaakt. Deze is niet onverdeeld gunstig. Het feit dat de Bijzondere Projecten onderling zo verschillend

zijn, wat enkele jaren tevoren nog als een voordeel van de nieuwe benadering werd beschouwd, wordt nu als een nadeel gezien. Ieder project vereist namelijk zo'n specifieke benadering dat het heel moeilijk is om in de Contactcommissie tot een gezamenlijke werkplanning te komen. Het kost de verschillende commissieleden voorlopig al moeite genoeg om elkaar te informeren over de gang van zaken in de verschillende Bijzondere Projecten. Hierdoor is er ook nog niets gepubliceerd over de praktische ervaringen in het werken met probleemgezinnen, wat één van de doelstellingen van de Bijzondere Projecten is, namelijk het fungeren als voorbeeld en inspiratiebron voor het andere plaatselijk werk.

Van onderzoek in de Bijzondere Projecten is tot nu toe evenmin sprake. De commissie Onderzoek, een subcommissie van de Contactcommissie, wijt dit in haar verslag uit juni 1965 aan de grote verschillen in benadering en discussietechniek tussen de projectleiders enerzijds en de onderzoekers anderzijds. Als tweede factor wordt het gebrek aan praktijkervaring met onderzoek genoemd.

Ondanks deze sombere geluiden is men in de Contactcommissie toch niet al te pessimistisch gestemd ten aanzien van de toekomst. Uiteindelijk zullen de Bijzondere Projecten wel hun draai vinden en meer toekomen aan hun bijzondere taken, zo is de verwachting.

Aan het einde van 1965 presenteren de zes Bijzondere Projecten ieder hun eerste uitgebreide verslag over de afgelopen jaren aan de Contactcommissie, die hierom verzocht had. Het is de bedoeling deze verslagen als praktische werkervaringen met probleemgezinnen te publiceren, maar voor het zover is worden ze eerst uitgebreid besproken in de Contactcommissie. Wederom wordt geconstateerd dat de projecten toch wel zeer van elkaar verschillen. In het verslag over Tongelre in Eindhoven staat bijvoorbeeld het groepswork onder probleemgezinnen centraal, dat van de Afrikaanderwijk in Rotterdam gaat voornamelijk over de ingewikkelde samenwerkingsstructuur tussen de verschillende particuliere instellingen en het verslag van Gezinsoord Overijssel behandelt de voor- en nadelen van het isolement. Het verslag van Parkwijk in Haarlem verdient bijzondere aandacht omdat het de op dat moment nog alom geaccepteerde manier van heropvoeding ter discussie stelt, waardoor het veel stof doet opwaaien in de Contactcommissie.

Het verslag begint al direct met ongezouten kritiek op het fenomeen woonschool, waarmee men bewust gevormde complexen zoals Parkwijk zelf bedoelt; het enthousiasme waarmee men in 1962 begon is na

enige jaren ervaring geheel verdwenen. Men heeft het nu over 'koppelverkoop van huis en hulp' en stigmatisering van de bewoners.

'Verhuizing naar een woonschool blijkt een moeilijke gang: het houdt in een openlijke erkenning van falen voor het forum van eigen milieu en gehele stad. Men maakt zichzelf tot 'officieel erkend probleemgezin'. De bijeengeplaatsten worden als groep herkenbaar en als zodanig tegemoet getreden.

Stagneert dan bovendien een soepele doorstroming dan voelt men zich na enige tijd 'erin geluisd' en zelfs 'gevangen'. Zowel de ontplooiingsmogelijkheden van de cliënt als de werkmogelijkheden voor de werker zijn dan op een dieptepunt aangeland'.¹⁹

Vervolgens komt het maatschappelijk werk onder probleemgezinnen aan de orde. Het feit dat dit 'projectmatig' moet gebeuren, ervaart men in Haarlem 'als een onlogische en schadelijke beperking'. Door het 'bijzondere' van Parkwijk wordt de hulpverlening veelal ook als 'bijzonder' dat wil zeggen stigmatiserend ervaren. Daarbij leeft de cliënt teveel onder het oog van de werker, 'hij komt op straat telkens zijn maatschappelijk werker tegen (...)'.²⁰

Verder is men van mening dat het maatschappelijk werk met probleemgezinnen zich in niets onderscheidt van het algemene maatschappelijk werk. Doel en methoden zijn altijd hetzelfde.

'Steeds minder geloven wij nog, dat ons werk enigerlei speciaal soort maatschappelijk werk is: het is algemeen maatschappelijk werk onder een speciale categorie en zelfs deze laatste toevoeging is maar betrekkelijk waar. Dienovereenkomstig valt dit werk ons inziens onder de competentie van instellingen voor algemeen maatschappelijk werk'.

Ten slotte richt de kritiek zich op de 'comprehensive approach'. Van het begin af aan is deze meervoudige hulpverlening de grondslag van het werk in Parkwijk geweest. Voor ieder gezin maakte men een 'geïntegreerd' werkplan, waarin de diverse werkers onderling samenhangende deeltaken vervulden. Cruciaal in dit systeem is een intensieve informatieuitwisseling over de gezinnen in kwestie. In Parkwijk was een speciale functionaris, de sociaal administratrice, aangetrokken voor de dossiervorming.

Nu is men echter geheel teruggekomen van deze manier van doen. Het werkte namelijk niet; inhoudsloze rapporten, onbevredigende gezinsbesprekingen en werkers die niet wisten wat hun samenhangende deeltaak was, vormden het povere resultaat.

Bijzonder Project Parkwijk. (Foto: Gemeentearchief Haarlem)

'In evaluerende terugblik doet dit alles aan als een vormenspel, dat nauwelijks verband had met de realiteit van de hulpverlening'.

Daarom is het hele systeem in Parkwijk afgeschaft. De gezinsbesprekingen zijn stopgezet, de centrale dossiers zijn opgeheven, evenals de functie van sociaal administratrice.

Onder het hoofdje 'Perspektief' worden de conclusies op grond van vijf jaar werken in Parkwijk op een rijtje gezet. Er is te veel vanuit rationele, organisatorische ideeën gewerkt en te weinig vanuit de cliënten.

'Schadelijk is in onze ogen vooreerst alles wat bij de cliënt gevoelens van "onvrijheid" en "bijzonderheid" wekt en het gevoel van eigenwaarde schaadt. In sterke mate geldt dat bij z.g. probleemgezinnen wier sociale nood immers juist wordt verwekt door (reële of irreële) gevoelens van apartstelling, inperking en onmondig-verklaring. Geen hulp kan baat brengen, die door zijn opzet steeds zout wrijft in de bestaande wonden. Schadelijk is vervolgens alles wat tussen werker en cliënt een feitelijke afhankelijkheidspositie schept, doordat de instelling beschikt over bevoegdheden en middelen, die haar beslissingsmacht geven op deelgebieden van het leven van de cliënt (huisvesting, materiële steun, sancties wegens huurschuld, onderhoud van de woning e.d.)'.

Ten aanzien van de toekomst spreekt uit het verslag een groot verlangen om het specifieke op probleemgezinnen gerichte werk onder de noemer van het algemeen maatschappelijk werk te brengen. Omdat dit zich immers op directe hulpverlening in sociale nood richt, is er geen enkele reden te bedenken waarom 'probleemgezinnen' niet tot de doelgroep zouden behoren. In Haarlem is wat dit betreft al een overleg gevormd waaraan alle plaatselijke instellingen voor algemeen maatschappelijk werk deelnemen. De Stichting Bijzondere Sociale Zorg en Maatschappelijk Buurtwerk Haarlem, overweegt zelfs zichzelf op te heffen als dit een nieuw sociaal beleid, dat beter beantwoordt aan de huidige situatie, zou stimuleren. In samenhang hiermee bepleiten men meer aandacht ook bij andere welzijnsinstellingen 'voor de verbetering van noodverwekkende en leefbaarheids-belemmerende toestanden'. Vooral een gemeentelijk huisvestingsbeleid dat gericht is op het creëren van sociaal optimale leefsituaties voor 'moeilijk plaatsbare gezinnen' zou wat dit betreft veel goed kunnen doen.

H. Radema, destijds directeur van de Stichting Bijzondere Sociale Zorg Haarlem herinnert zich het verslag nog goed.

'We hadden het rapport echt heel behoedzaam naar het departement toegeschreven. Daar geloofden ze namelijk nog in de bijzondere projecten en juist Parkwijk werd vaak ten voorbeeld gesteld. Er kwamen onder leiding van het ministerie bij voorbeeld internationale excursies uit Finland, Engeland en Japan bij ons kijken. De departementsambtenaren geloofden eigenlijk meer in de comprehensive approach dan de mensen die ermee moesten werken. Iedere beroepsgroep, de maatschappelijk werkers, de gezinsverzorgsters en de buurthuiswerkers schreef de informatie over de gezinnen in drievoud op. Die briefjes werden snap-outs genoemd, het waren eigenlijk een soort klikbriefjes. Eén moesten ze zelf houden en de andere twee gaven ze door aan de andere beroepsgroepen. Zo werd iedereen op de hoogte gehouden. De eersten die hier kritiek op hadden, waren de maatschappelijk werkers. Ze wilden die vertrouwelijke informatie niet langer aan de anderen doorgeven, want dat vonden ze in strijd met hun beroepscode.

Toen we begonnen in 1962 was de algemene stemming onder de werkers heel optimistisch. We hadden allemaal het gevoel dat we tenminste iets deden voor die mensen. Later ontdekten we dat het gewoon niet werkte ondanks het feit dat we met twintig mensen aan personeel waren. De problemen bleven en die mensen voelden zich gestigmatiseerd. Die negatieve evaluatie van Parkwijk in 1965 was eigenlijk het begin van het einde'.

Het verslag van Haarlem brengt binnen de Contactcommissie grote spanningen teweeg die nog lang blijven natrillen. Vooral de vertegenwoordigers van het ministerie zijn het niet eens met de inhoud van het verslag. De woonschool wordt te veel tot 'zondebok van de echecs' gemaakt, het verslag is één pleidooi tegen 'het bijzondere', terwijl deze sanatoriumbenadering ook zijn goede kanten heeft. Als het mislukt, zoals in Parkwijk, dan moet dat niet uitsluitend aan het instituut 'woonschool' geweten worden, maar ook aan het slecht functioneren van de werkers en dit laatste komt in het verslag niet aan de orde. Omdat bepaalde mensen nu eenmaal altijd bepaalde hulp nodig zullen hebben, kan er geen sprake van zijn dat het werk met probleemgezinnen opgaat in het algemeen maatschappelijk werk, aldus één van de vertegenwoordigers van het ministerie.

De vertegenwoordiger van Haarlem werpt hier weer tegenin dat hij ook vindt dat 'deze categorie' bijzondere zorg en maatregelen behoeft, maar niet gesepareerd van de rest van de samenleving en zeker niet onder overheidsverantwoordelijkheid.

Er worden nog ettelijke vergaderingen aan het verslag van Parkwijk gewijd, maar deze leveren weinig wederzijdse toenadering op. Het verslag is ook nooit als een van de publikaties uit de Bijzondere Projecten naar buiten gebracht, hoewel de voorbereidingen hiervoor al in een ver stadium waren. Het ministerie vond het toch te negatief en te gevaarlijk. Deze ministeriële censuur zet de toon voor de hierna volgende jaren. De vertegenwoordigers van de Bijzondere Projecten uiten in de Contactcommissie hun irritatie ten opzichte van het ministerie. Men spreekt van 'een crisis in de beoogde samenwerking van overheid en projecten'. Het bespreken en publiceren van mogelijk controversiële werkervaringen in de Bijzondere Projecten wordt voortaan vermeden, omdat men de zogenaamde beleidszeef vreest.

In december 1966 gooit B. Korstanje, die namens de onderafdeling Bijzonder Opbouwwerk van het ministerie in de Contactcommissie zit, nieuwe olie op het vuur. Hij deelt mee dat het ministerie, nu de van te voren overeengekomen proefperiode van vijf jaar binnenkort ten einde loopt, zich wil bezinnen op de toekomst van de Bijzondere Projecten. Naast positieve ontwikkelingen zijn er namelijk ook moeilijker zaken zoals de hoge kosten en het feit dat er tot nu toe weinig terecht is gekomen van breed aansprekende publikaties over de Bijzondere Projecten.

Namens de minister verzoekt Korstanje de leden van de Contactcommissie zich zo snel mogelijk in eigen kring te beraden over de

toekomst van de Bijzondere Projecten. Zij worden echter door de feiten ingehaald, want nog voor ze hun visie op de zaak hebben kunnen geven, krijgen ze een brief van het ministerie waarin de formele beëindiging van de Bijzondere Projecten per 1 januari 1968 wordt aangekondigd. Zij zijn niet de enigen die deze brief gekregen hebben: ook de gemeentebesturen van de plaatsen waar de Bijzondere Projecten gesitueerd zijn, hebben in verband met de gevolgen voor subsidiëring zo'n brief gekregen. De verschillende besturen van de projecten worden hierdoor overspoeld met vragen van boze gemeenteambtenaren waarop zij het antwoord schuldig moeten blijven omdat het bericht voor hen ook als een donderslag bij heldere hemel is gekomen.

De reacties in de Contactcommissie variëren van boos en geschokt tot 'zwaar teleurgesteld'. Sommige leden bleken niet eens te weten dat er een proefperiode was vastgesteld en afgezien daarvan acht men een proefperiode van vijf jaar veel te kort. De Bijzondere Projecten zijn immers pas anderhalf jaar echt op gang gekomen en nu wil het ministerie ze alweer afschaffen en dat zonder enig overleg. Men voelt zich gepasseerd en voor een voldongen feit gesteld. Korstanje erkent dat de gang van zaken weinig elegant is geweest. Als belangrijkste argument noemt hij nogmaals de sombere verwachtingen omtrent de begroting voor 1968. De ontwikkelingen die de laatste jaren binnen het Bijzonder Opbouwwerk hebben plaatsgevonden, blijken echter ook een rol te spelen evenals het feit dat de Bijzondere Projecten niet hebben opgeleverd wat men er van verwachtte.

Uiteindelijk legt men zich bij de situatie neer. Na een overgangssituatie van een jaar houden de Bijzondere Projecten op te bestaan. Dit wil zeggen dat de extra subsidie voor wetenschappelijk onderzoek en methodieontwikkeling, waaraan de projecten hun bijzondere status te danken hadden, vervalt. Voortaan zullen zij weer als 'gewone' gespecialiseerde gezins- en wijkwerkprojecten beschouwd worden.

ACHTERSTANDSSITUATIES

In de Bijzondere Projecten zelf wordt het verlies van 'het bijzondere' over het algemeen niet betreurd. Het wetenschappelijk onderzoek is nooit populair geweest onder degenen die het uitvoerende werk deden en de methodieontwikkeling stelde zware eisen aan het werk. Daar komt nog bij dat de meeste projecten de afgelopen jaren toch al hun eigen weg zijn gegaan. Het project Parkwijk in Haarlem was wat dit

betreft de koploper. Nadat het in 1966 als eerste kritiek op het werk had uitgeoefend, volgden in de jaren daarna stuk voor stuk de andere projecten. De kritiek richt zich vooral op de concentratiegedachte. Men heeft in de praktijk gemerkt dat het apart zetten van een bepaalde groep mensen met het doel deze aan te passen, niets oplevert. Integendeel zelfs, de problemen van de probleemgezinnen lijken er alleen maar groter door te worden. Ze ondervinden hinder van de stigmatisering, die onvermijdelijk gepaard gaat met het wonen in zo'n complex en de slechte doorstroming naar 'gewone' buurten creëert grote onderlinge spanningen. Het streven naar sociale integratie van probleemgezinnen, waarom het uiteindelijk toch gaat, wordt hierdoor eerder belemmerd dan bevorderd.

Naast deze kritiek op de concentratiegedachte worden er vanuit de praktijk ook steeds meer kanttekeningen geplaatst bij het feit dat het werk zich uitsluitend op de tekortkomingen in de mensen en gezinnen richt en niet op gebreken in de woon- en leefomstandigheden. Men heeft ondervonden dat de problemen van de gezinnen door deze eenzijdige benadering maar zeer ten dele zijn op te lossen. In een wijkgerichte aanpak waar naast maatschappelijk werk en gezinsverzorging ook opbouwwerk wordt aangeboden, ziet men in de praktijk meer heil.

De ontwikkelingen gaan snel in deze jaren. Als de Bijzondere Projecten aan het begin van 1969 officieel opgeheven worden, zijn de meesten al een nieuwe weg ingeslagen. In Haarlem, Rotterdam, Eindhoven en Maastricht richt men zich niet meer via 'bijzondere zorg' op al dan niet geconcentreerde probleemgezinnen, maar via algemene zorg op buurt- en wijkniveau op wat men noemt achtergebleven groepen. Ook andere plaatselijke gespecialiseerde gezins- en wijkwerkprojecten vertonen dit beeld.

Deze ontwikkeling staat uiteraard niet op zichzelf. Zoals zo vele zaken raken ook praktijk en denken ten aanzien van probleemgezinnen in de tweede helft van de jaren zestig in een stroomversnelling. Werkers, beleidsmakers en wetenschappers, allen twijfelen in toenemende mate aan de juistheid van de tot nu toe gevolgde weg. Toen in het projectverslag van Parkwijk voor het eerst kritiek op het werk werd geuit, kondigde het ministerie van CRM aan dat het bijzonder opbouwwerk ter ondersteuning van het werk met probleemgezinnen meer aandacht zal gaan besteden aan het verbeteren van het woon- en leefmilieu, omdat ook slechte huizen en een gebrekkige sociale infrastructuur belemmerend blijken te zijn voor de aanpassing. In diezelfde

tijd verschijnen ook kritische publikaties van 'linkse' sociale wetenschappers. A.W.H. van Dongen veegt bijvoorbeeld de vloer aan met het sociologisch onderzoek, dat de omvang van onmaatschappelijkheid tracht vast te stellen, de inventarisaties. Hij noemt ze onwetenschappelijk, subjectief en onvergelijkbaar.

'Hebben die onderzoeken (vele tientallen; met honderden bladzijden "gegevens") onze kennis van het onmaatschappelijkheidsvraagstuk belangrijk vermeerderd? Wij betwijfelen dat, zoals wij er ook niet zeker van zijn, dat het advies in menig geval niet reeds tevoren heeft vast gestaan, en het onderzoek slechts wat getallen gemaakt en gerangschikt heeft'.²⁰

Ook het uitgangspunt van het onderzoek valt hij aan: het aanpassen van een bepaalde bevolkingsgroep ter handhaving van de bestaande maatschappelijke orde. Van Dongen roept op structuren en normatieve systemen van de maatschappij als geheel te onderzoeken en daarbinnen de subculturen en groepen in hun dynamische verhouding tot elkaar en tot het geheel. Bijzondere aandacht verdienen 'de knelpunten, de conflictsituaties, het ontbreken van goed functioneren, de sociale, culturele, economische en geestelijke nood'.

'Zulke empirische kennis van verschijnselen en samenhangen kan beter dan de gebruikelijke inventarisaties van onmaatschappelijkheid bijdragen tot maatregelen welke de structuur van de samenleving zo veranderen, dat aller welzijn en welvaart optimaal verwerkelijkt worden. Het gaat dan niet om de handhaving van de groep die overheerst, en de aanpassing van de zwakke restgroepen. Het gaat evenmin om het andere uiterste, de ontmaskering en aanpassing van degenen die wel "primair onmaatschappelijk" genoemd zijn: regenten en anderen die machtsposities innemen... Het gaat dan om de ontwikkeling van alles en allen, waarbij althans in beginsel geen enkele positie onveranderlijk is. Slechts dit wordt absoluut gesteld: optimale (geen maximale doch in de omstandigheden haalbare) leefbaarheid voor allen'.

Van Dongen staat niet alleen in deze mening. Een leefbare samenleving en welzijn voor allen worden sleutelbegrippen in deze jaren. Ze worden vooral gepropageerd door een nieuwe generatie sociale wetenschappers en welzijnswerkers. Sommige ouderen gaan hier enthousiast in mee, anderen zoals Litjens doen er het zwijgen toe.

De samenleving als zodanig wordt niet meer als een onveranderlijke grootheid beschouwd, waarin iedereen - en in het bijzonder de onmaatschappelijken - zich moet schikken. Men heeft het nu over de sociaal-economische ongelijkheid in het maatschappelijk bestel en de

ongelijke kansenstructuur die hieruit voortvloeit, waardoor er 'goudkusten' naast 'achterbuurten' kunnen bestaan. De begrippen 'kansarm', 'deprivatie' en 'achterstand' doen hun intrede. Ze worden toegepast op de mensen in de laagste regionen van de samenleving. Dezen hebben tot nu toe te weinig deel gehad aan de maatschappelijke ontwikkeling, vindt men nu, niet door hun eigen schuld, maar als gevolg van de maatschappelijke omstandigheden. Van primaire armoede, het ontbreken van voldoende bestaansmiddelen, is in Nederland na het totstandkomen van de Algemene Bijstandswet weliswaar geen sprake meer, maar de immateriële armoede, ook wel maatschappelijke deprivatie genoemd wordt door velen als een grote tekortkoming in de Nederlandse samenleving genoemd.²¹

In 1967 verschijnt het rapport *Maatschappelijke Deprivatie*, een uitgave van het ministerie van CRM. Maatschappelijk gedepriveerde groepen worden omschreven als:

'die groepen van de bevolking, die ten aanzien van een schaars maatschappelijk goed minder ontvangen dan een daarvoor geldende norm, waarbij onder schaarse maatschappelijke goederen, behalve goederen in economische zin, al die sociaal nastrevenswaardige objecten moeten worden verstaan, die volgens bepaalde mechanismen onder de leden van een samenleving verdeeld worden. Men kan hierbij denken aan invloed en medezeggenschap, ontwikkelingskansen, maatschappelijke zekerheid, vrije tijd en vakantie en dergelijke'.²²

Volgens het rapport bestaat er een nauwe samenhang tussen de groep die het laagste inkomen heeft en degenen die in slechte huizen wonen en nauwelijks onderwijs hebben gehad. Men treft deze groepen voornamelijk aan in oude stadswijken en sommige landelijke gebieden. Alleen een structurele benadering van deze problemen door bijvoorbeeld extra aandacht voor onderwijs en buurt- en opbouwwerk kan iets oplossen, luidt de conclusie. In dit verband wordt er met name op de groep probleemgezinnen gewezen. Sociale integratie met het accent op individuele tekortkomingen is niet toereikend, aldus het rapport, zij zijn meer gebaat bij bovenstaande structurele benadering.

Van dezelfde strekking zijn de woorden van de minister van CRM wanneer deze bij de begrotingsbehandeling voor 1968 in de Tweede Kamer aankondigt dat er een nieuwe subsidieregeling in aantocht is voor het opbouwwerk, voortaan Samenlevingsopbouw genoemd. In 1971 wordt deze Subsidieregeling Samenlevingsopbouw van kracht. Er zijn veel nieuwe inzichten en ervaringen uit het werk van de afgelo-

pen jaren in terug te vinden. Uitgangspunt vormt het streven naar een samenleving waarin ieders welzijn verzekerd is. Hiertoe is het opbouwwerk het belangrijkste instrument. Er worden drie niveaus onderscheiden waarop het opbouwwerk vorm moet geven aan de samenleving: de buurt, de wijk en de regio's.

Deel D van de subsidieregeling richt zich expliciet op die gebieden waar de bevolking in sociaal-cultureel en economisch opzicht de minste kansen heeft. Het gaat vooral om wijken en situaties waar de basisvoorwaarden voor het welzijn door het slechte woon- en leefmilieu en het lage inkomens-, beroeps- en scholingsniveau van de bevolking nauwelijks aanwezig zijn.

Om de ontplooiingskansen van deze achtergebleven bevolking te bevorderen zijn er twee extra subsidiemogelijkheden in de regeling. De eerste geldt voor oude woonwijken waar het woon- en leefmilieu ernstige tekorten laat zien of waar projecten op het terrein van stadsvernieuwing tot stand zullen komen. De tweede extra subsidiemogelijkheid is gericht op 'situaties met maatschappelijke achterstand'. Instellingen met verschillende werksoorten die zich met een veelzijdige benadering richten op buurten en wijken van niet al te grote omvang met een sterk achterstandskarakter komen voor deze extra subsidie in aanmerking. Zij zullen voortaan O.B.S.-instellingen (Opbouwwerk in bijzondere situaties) worden genoemd. Al het plaatselijk werk met probleemgezinnen, het gespecialiseerd gezins- en wijkwerk, wordt met ingang van deze subsidieregeling opgenomen in het grotere geheel van de O.B.S.-instellingen. In deze instellingen komen het gespecialiseerd gezins- en wijkwerk, het bijzonder opbouwwerk en het club- en buurthuiswerk ten slotte bij elkaar in één algemene voorziening. Opbouwwerk wordt de belangrijkste werksoort. Maatschappelijk werk en gezinsverzorging op sociale indicatie blijven weliswaar bestaan, maar omdat de nadruk nu niet meer op de individuele tekortkomingen ligt, nemen zij geen sleutelpositie meer in.

Het woord onmaatschappelijk komt in de subsidieregeling niet meer voor. Niet de mensen zijn bijzonder, hun situatie is bijzonder, namelijk bijzonder kansarm, luidt de redenering die ten grondslag ligt aan het O.B.S.-werk.

Vooralsnog is dit officieel het eindpunt van de geschiedenis van de onmaatschappelijkheidsbestrijding. Wat men vijftig jaar lang beschouwde als een veelbelovende oplossing voor 'het probleem der onmaatschappelijke gezinnen', namelijk hen concentreren, apart zetten en heropvoeden, is terzijde geschoven als zijnde mislukt en uitgaand

van verkeerde ideeën. De discussies over de oorzaken van en de behandelingsmethoden voor onmaatschappelijk gedrag verstommen. Sociale wetenschappers leggen zich in de jaren zeventig toe op onderzoek naar de tekortkomingen van de samenleving en niet meer naar die van het individu.

Ook over het wetsontwerp 'Ondertoezichtstelling van gezinnen die maatschappelijk verworden zijn', dat sinds 1951 gereed lag en tot in het midden van de jaren zestig vele pleitbezorgers kende, is tot op heden niets meer vernomen.

In de praktijk neemt de verandering nog enige jaren in beslag. Sommige projecten waren al voor de nieuwe subsidieregeling volgens de nieuwe inzichten gaan werken. Dit geldt bijvoorbeeld voor de meeste vroegere Bijzondere Projecten. Andere proberen echter nog vast te houden aan de oude werkwijze. Het Houtpleincomplex in Utrecht, is hiervan een voorbeeld. Pas op 1 januari 1976 heft de Stichting Volkswoningen die het complex beheerde, zichzelf op. Zij doet dit na fel bewonersprotest tegen het bevoogdende karakter van de Stichting.

Slotbeschouwing

In 1914 werd voor het eerst gesproken over ontoelaatbare gezinnen. Ambtenaren van de Amsterdamse Gemeentelijke Woningdienst gaven deze benaming aan gezinnen die zij wegens hun woongedrag als lastige en dus ongewenste huurders beschouwden. Het zou gaan om wanbetalers, ruziemakers en vervuilers. Niet alleen in Amsterdam, ook elders in Nederland werden gezinnen in verband met hun woongedrag als een probleemgroep beschouwd. De benaming 'ontoelaatbare gezinnen' raakte spoedig overal in gebruik. Betroffen de verwijten aan het adres van deze gezinnen in eerste instantie hun woongedrag, in de jaren twintig werd dit uitgebreid met criminaliteit, drankzucht, onzedelijkheid en kinderverwaarlozing. De benaming 'ontoelaatbaar' begon toen plaats te maken voor 'asociaal' of 'onmaatschappelijk'.

Na de oorlog nam, zo meende men toen, het probleem der onmaatschappelijkheid grotere proporties aan, want er zou een groep gezinnen zijn die door de oorlog volledig aan de grond was geraakt en ieder normbesef had verloren. Behalve het al genoemde zouden onmaatschappelijke gezinnen vooral slecht arbeids- en huishoudelijk gedrag vertonen en er een verkeerd normbesef op na houden.

In de jaren vijftig dreigden, zo werd gemeend, de sociale gevolgen van de versnelde industrialisatie 'het kwaad' alweer omvangrijker te maken. Men sprak toen over probleemgezinnen, waarmee men gezinnen bedoelde die zowel voor de maatschappij als voor zichzelf een probleem vormden.

In de loop van de jaren zestig kwam het keerpunt. Niet de gezinnen vormden het grootste probleem, zo luidde het toen, maar de samenleving die niet iedereen voldoende kansen bood om optimaal te kunnen functioneren. Probleemgezinnen werden toen kansarme gezinnen genoemd.

Aan de hand van de naamgeving is eenzelfde ontwikkeling te zien in het denken over deze gezinnen. In de jaren dertig werden ze 'geestelijk onvolwaardig' genoemd en vervolgens 'ziek', in de jaren vijftig had

Slotbeschouwing

men het over 'multi-problem families' en aan het einde van de jaren zestig sprak men over 'maatschappelijk gedepriveerden'.

Welke benaming men hen ook gaf, het ging altijd om dezelfde soort mensen en hoewel men het iedere keer deed voorkomen alsof het om een niet te stuiten kwaad ging, werd hun aantal voortdurend op 3 à 4% van de bevolking geschat.

In de loop der jaren werd er een netwerk van bemoeienissen rond deze gezinnen geweven, waarbij het doel steeds was herr op te voeden tot fatsoenlijke, dat wil zeggen aangepaste gezinnen.

Het beleid — Afzondering, concentratie in aparte woonwijken, en heropvoeding, - met deze woorden is het beleid samen te vatten dat men tussen 1914 en 1971 ten aanzien van onmaatschappelijke gezinnen voerde.

In de grotere steden nam de gemeentelijke overheid het initiatief tot speciale bemoeienis met onmaatschappelijke gezinnen. We zien deze ontwikkeling vooral daar waar sociaal-democraten in het College van Burgemeester en Wethouders vertegenwoordigd waren. Elders namen particuliere instellingen het initiatief.

In de jaren twintig verrezen er in Nederland talloze complexen voor onmaatschappelijke gezinnen, variërend van een rijtje noodwoningen in een doodlopend straatje tot een heuse woonwijk. De bekendste complexen waren die in Amsterdam, Utrecht en Den Haag. In deze periode ging men geleidelijk een driedeling aanbrengen in de groep der onmaatschappelijke gezinnen; men onderscheidde economisch zwakke gezinnen, sociaal zwakke gezinnen en asociale gezinnen. Behalve de complexen voor asociale werden er toen hier en daar ook aparte woonwijken voor economisch en sociaal zwakke gezinnen bestemd.

Aan het einde van de jaren dertig groeide er twijfel over het tot dan toe gevoerde beleid. De aparte woonwijken met toezicht en heropvoeding leverden niet de nette gezinnen op die men wenste. Van de oorspronkelijke bedoeling dat gezinnen na een tijdelijk verblijf in een der complexen door zouden stromen naar een 'normale' woning, was weinig terecht gekomen. De complexen waren wijken met een stigma geworden.

De oorlog gaf een nieuwe wending aan de zaak. Gebruikmakend van de door de Duitsers gelaste evacuatie in bepaalde delen van het land, stuurden verschillende gemeenten hun asociale gezinnen naar de Rijksevacuatiekampen voor oorlogsslachtoffers. Vooral de gemeente

Rotterdam maakte het bont. Zij liet nota bene nog na de bevrijding zeker veertig gezinnen naar kampen in Drenthe en Overijssel deporteren.

Het in de kampen aangestelde personeel meende al spoedig dat deze vorm van concentratie en isolement grote mogelijkheden voor de heropvoeding bood. Na de oorlog bleef een aantal kampen bestaan. De landelijke overheid, die de Rijksevacuatiekampen beheerde, werd allengs ook enthousiast over het heropvoedingswerk. Dit leidde ertoe dat de Rijksevacuatiekampen in 1948 een andere naam kregen: Gezins-oorden voor Maatschappelijk Onaangepaste Gezinnen. Ze vielen onder directe verantwoordelijkheid van het ministerie van Binnenlandse Zaken en sinds 1952 onder dat van Maatschappelijk Werk. Dit laatste ministerie had een aparte afdeling voor het werk met onmaatschappelijke gezinnen.

De gezins-oorden vormden het hoogtepunt en paradepaardje van de onmaatschappelijkheidsbestrijding. Het geloof in het nut van het heropvoedingswerk was in de jaren vijftig groot, niet in het minst bij de landelijke overheid. Het personeel in de gezins-oorden werd uitgebreid, het aantal beleidsambtenaren nam toe, sociale wetenschappers deden hun intrede en de gezins-oorden werden officieel tot experiment verklaard.

Ook plaatselijk kwam het heropvoedingswerk in de jaren vijftig tot grote bloei, vooral na de subsidieregeling van 1955. Er ontstonden in een samenspel van plaatselijke overheden en particuliere instellingen, waarin het confessionele element een steeds grotere rol ging spelen, vele heropvoedingswijken. Het heropvoedingswerk was een zaak geworden van het gehele maatschappelijk werk, de plaatselijke en landelijke overheid en de kerken.

Na verloop van jaren kwam er vanuit de Eerste en de Tweede Kamer kritiek op de gezins-oorden. Men vond dat ze te veel geld kostten en men gaf de voorkeur aan plaatselijk heropvoedingswerk door het particulier initiatief en de gemeente. In 1959 werd het besluit tot opheffing van de gezins-oorden genomen. Het accent kwam nadien op het plaatselijk werk te liggen. Dit werd overgelaten aan het particulier initiatief, zij het dat de landelijke overheid door middel van subsidiëring een stevige vinger in de pap hield. Het wetenschappelijk onderzoek, dat in de gezins-oorden gedaan werd, zou worden voortgezet in zes Bijzondere Projecten.

Na het midden van de jaren zestig begon het geloof in het heropvoedingswerk te wankelen. Er waren kritische geluiden te horen

onder degenen die het uitvoerende werk deden en in 'Den Haag' verschoot de aandacht naar het opbouwwerk en het sociaal-cultureel werk. Met de nota *Samenlevingsopbouw* uit 1971 kwam er, officieel, een einde aan het specifieke werk met onmaatschappelijke gezinnen. Het ging op in het bijzonder opbouwwerk, dat zich meer en meer op het opheffen van achterstandssituaties richtte. Niet meer het gezin maar de samenleving stond centraal.

De wetenschap — Sinds men een bepaalde groep gezinnen als 'ontoelaatbaar' definieerde, zijn wetenschappelijk geschoolden gaan nadenken over deze groep. Zij gingen ervan uit dat er oorzaken te vinden waren voor het 'ontoelaatbare', later 'onmaatschappelijke' gedrag en dat het opsporen van deze oorzaken de weg zou wijzen naar methoden om het euvel te bestrijden.

In iedere periode gaf men een andere verklaring voor onmaatschappelijk gedrag en iedere wetenschappelijke discipline legde een eigen accent. Gemeenschappelijk kenmerk was echter dat de diepere oorzaken voortdurend gezocht werden in tekortkomingen van het individu en van het gezin. Sociaal-economische omstandigheden zoals werkloosheid en woningnood werden er door sommigen wel bij betrokken, maar ze werden uiteindelijk nooit doorslaggevend geacht. Ook de remedie voor onmaatschappelijk gedrag werd zodoende altijd in de individuele sfeer gezocht, in heropvoeding van individuen en gezinnen.

In de jaren twintig en dertig hielden vooral wetenschappers uit de medisch-psychiatrische hoek zich bezig met het zoeken naar oorzaken. Ze zochten en vonden deze in geestelijke afwijkingen en karakterstoornissen bij de onmaatschappelijke mens. De aanhangers van de eugenetische beweging gingen hierin het verst. Zij beweerden dat onmaatschappelijk gedrag erfelijk was en alleen op te lossen met drastische maatregelen die uitbreiding van de groep zouden voorkomen.

Het eerste onderzoek onder 'onmaatschappelijke' gezinnen in Nederland werd gedaan door Querido, die de bewoners van het Amsterdams Zeeburgerdorp in kaart bracht. Hij introduceerde de term 'zieke gezinnen'. Volgens hem waren deze gezinnen ziek wat de onderlinge relaties tussen de gezinsleden en wat de relatie tot de buitenwereld betreft. Querido erkende dat hun ziekte te maken kon hebben met jarenlange ellende en armoede. De oplossing die hij aandroeg was afzondering van deze gezinnen en toepassing van arbeidstherapie.

Na de oorlog werd de theorie van het zieke gezin algemeen aan-

vaard. Men sprak over besmettingsgevaar, ziektekiemen en wat dies meer zij. Om met Zuithoff te spreken: 'wie onaangepast was, was psychiatrisch ziek'. Naar het voorbeeld van de Rijksevacuatiekampen ontwikkelden wetenschappers en praktijkmensen een nieuwe therapie: heropvoeding van het gehele gezin in een geïsoleerde omgeving. Wetelijke maatregelen moesten het mogelijk maken om gezinnen te verplichten zo'n heropvoeding te ondergaan. Onder de indruk van deze communis opinio besloot de landelijke overheid de Rijksevacuatiekampen als Gezinsoorden voort te zetten en een wetsontwerp Onder-toezichtstelling van gezinnen die maatschappelijk verworpen zijn te laten opstellen.

In deze zelfde periode gingen geestelijken zich meer en meer verdiepen in het verschijnsel onmaatschappelijkheid. Ze wezen op normvervaging en geloofsafval als oorzaken van onmaatschappelijk gedrag.

Na het verschijnen van het wetsontwerp in 1951 vond een enorme verbreding in het denken over onmaatschappelijkheid plaats. Talloze commissies bogen zich over 'het probleem'. Er kwam een groot aantal onderzoeken op gang naar de omvang en intensiteit van onmaatschappelijkheid. Het aandeel van de sociologen in het onderzoek naar en de theorievorming over onmaatschappelijk gedrag groeide. Zij bestudeerden het rolgedrag van gezinsleden en gezinnen en zij trachtten onmaatschappelijke gedrag in wetenschappelijke modellen te passen. Ook de psychologen waren in opmars. Deze wezen op de affectverwaarlozing in de jeugd als mogelijke oorzaak van later onmaatschappelijk gedrag.

In de jaren zestig begon het geloof in het vinden van een algemene oorzaak van onmaatschappelijk gedrag en een daaruit voortvloeiende algemene oplossing te wankelen. Men realiseerde zich dat het onderzoek tot nu toe noch een sluitende definitie, noch een algemene oplossing had opgeleverd. Voortaan zouden alle mogelijke factoren die onmaatschappelijkheid veroorzaakten in hun onderlinge samenhang moeten worden bekeken. Toen ten slotte kritische sociale wetenschappers de blik op de tekortkomingen van de samenleving richtten, verdween het zoeken naar oorzaken van en therapieën voor het 'onmaatschappelijke' gedrag van individu en gezin.

De beroepsbeoefenaren — In de praktijk van het werk met onmaatschappelijke gezinnen is een duidelijke ontwikkeling te zien naar meer professionalisering en grotere bemoeienis. In de voor-oorlogse complexen werkte alleen een woninginspectrice of een beheerdersecht-

paar. Zij werden soms bijgestaan door vrijwilligers van particuliere instellingen. Het verlangen om de mindere medemens te verheffen was hun ondergrond. Alleen de woninginspectrices hadden een speciale opleiding gevolgd aan de School voor Maatschappelijk Werk. Hun werk bestond eruit de huur op te halen, de huizen te controleren en erop toe te zien dat de bewoners regelmatig naar het badhuis gingen. Van een behandelingsplan was nog geen sprake.

Na de oorlog blijft dit nog enige jaren zo. In de evacuatiekampen en plaatselijke heropvoedingswijken werkten, de maatschappelijk werkers uitgezonderd, meestal mensen zonder speciale scholing. In de jaren vijftig kwam hierin alom verandering. Het aantal personeelsleden werd overal uitgebreid; naast maatschappelijk werkers kwamen er ook gezinsverzorgsters, jeugdleiders/sters en kleuterleidsters in de gezinsoorden en plaatselijke wijken. Uiteindelijk werkte overal een uitgebreide staf van geschoold personeel, bijgestaan door een wetenschappelijk team.

Uit Amerika afkomstige methoden als het case-work en de comprehensive approach werden op grote schaal toegepast. De bemoeienis met de bewoners was steeds intensiever geworden; ze betrof uiteindelijk de totale levenswijze van de gezinnen. In deze periode raakten praktijk, beleid en wetenschap steeds meer met elkaar verweven. Op congressen en in commissies ontmoetten en beïnvloedden praktijk-, beleids- en wetenschapsmensen elkaar. Op het ministerie van Maatschappelijk Werk kwamen mensen in dienst, die tevoren in de praktijk of de wetenschap actief waren geweest ten aanzien van het probleem der onmaatschappelijkheid.

Na het midden van de jaren zestig begon er vanuit het werkveld kritiek te komen op het heropvoedingswerk. Degenen die dagelijks met de gezinnen omgingen zetten onder meer vraagtekens bij het betuttelende karakter van het werk. Na 1970 verdween het specifieke heropvoedingswerk. Men richtte zich voortaan door middel van buurt- en opbouwwerk op de achterstandssituaties van kansarmen.

De gezinnen — De groep gezinnen waarop de onmaatschappelijkheidsbestrijders zich richtten had door de jaren heen steeds dezelfde achtergrond. Het waren mensen die in de samenleving materieel gezien het minst bedeed waren. Ze hadden weinig scholing genoten. De mannen waren op de arbeidsmarkt overbodig (werkloos) of ze dienden als arbeidsreserve (los werkvolk), of hun beroep stond in laag aanzien. Hun inkomsten waren gering en onregelmatig met alle gevolgen

van dien voor de vaak grote gezinnen. Hun huisvesting was voortdurend slecht. Het ging kortom om de groep met de laagste sociale status.

Veelvuldige contacten van een gezin met de sociale dienst, hulpverleningsinstellingen, of bepaalde gemeenteafdelingen vormden meestal de aanleiding om een gezin in een heropvoedingswijk of een gezinsoord te plaatsen.

De gezinnen verbleven in principe op basis van vrijwilligheid in een plaatselijke heropvoedingswijk of in een der gezinsoorden. In de praktijk hadden zij meestal weinig keus. Het aanbieden van huisvesting, het kwijtschelden van schulden, het dreigen met kinderbeschermingsmaatregelen en in het geval van de gezinsoorden het voorwaardelijk in vrijheid stellen van de man leidden ertoe dat de meeste gezinnen in plaatsing toestemden.

Uit interviews met vroegere gezinsoordbewoners bleek bovendien dat de meeste gezinnen zich meestal niet realiseerden waar ze naar toe gingen. Ze verwachtten gerichte hulp te krijgen bij hun problemen; in werkelijkheid waren ze in een heropvoedingsinstituut verzeild geraakt. Eenmaal daar aangeland was het moeilijk om er weer uit te komen. De gemiddelde verblijfsduur in de gezinsoorden was zes jaar, terwijl het de bedoeling was dat het verblijf aanzienlijk korter zou zijn. Dit lag niet aan het onopvoedbaar zijn van de gezinnen, maar aan het feit dat de gemeente van herkomst de herhuisvesting tegenwerkte. Voor de gezinnen in de plaatselijke heropvoedingswijken gold hetzelfde. Het was de bedoeling dat zij binnen één à twee jaar zouden doormoeten naar 'normale' wijken, maar omdat zij nog steeds als ongewenste huurders beschouwd werden, kwam hiervan evenmin iets van terecht.

Terugkijkend op hun 'heropvoeding' zijn vroegere gezinsoordbewoners negatief. Ze vinden dat zijzelf helemaal niet heropgevoed behoefden te worden. Hun kritiek geldt vooral de ongevroegde bemoeienis en betutteling en het stigma 'asociaal' dat zij aan hun verblijf in een gezinsoord overhielden. Alleen voor zover zij gerichte hulp bij hun problemen kregen is hun oordeel gunstiger.

Aan de onmaatschappelijkheidsbestrijding hebben voortdurend normen ten aanzien van 'goed' maatschappelijk gedrag ten grondslag gelegen. Deze normen zijn nooit expliciet geformuleerd, ze zijn echter af te leiden uit de criteria die men voor onmaatschappelijk gedrag hanteerde. De twee belangrijkste criteria voor onmaatschappelijk gedrag

betroffen uiteindelijk het arbeidsgedrag van de man en de wijze van huishouden van de vrouw. Verwijten ten aanzien van het arbeidsgedrag van de man waren: onregelmatig werken, te veel werkloos zijn, ontoelaatbare bronnen van inkomsten hebben, te veel wisselen van werkgever, zich op het werk niet aan de regels houden, geen respect betonen voor meerderen en geen arbeidsvreugde kennen. Verwijten ten aanzien van de huishoudvoering van de vrouw waren: geen netheid, orde en regelmaat in het huishouden betrachten, niet in staat zijn sfeer te scheppen, niet met geld kunnen omgaan en de verzorging en opvoeding van de kinderen verwaarlozen.

Uit deze verwijten valt op te maken wat men als het juiste gedrag beschouwde. De man verdient hard werkend de kost voor zijn gezin. Hij is niet werkloos, maar heeft keurig werk waaraan hij ook nog plezier beleeft. Hij houdt zich aan de regels en respecteert gezag dat boven hem staat. De vrouw bestiert het huishouden. Zij doet dit proper, ordelijk en sfeervol. Zij is sober en spaarzaam en zij voedt haar kinderen op tot nette burgers.

Naast deze twee belangrijkste normen bestonden nog andere normen. Deze zijn af te leiden uit de bijkomende criteria voor onmaatschappelijk gedrag. Ze betroffen het alcoholgebruik, zedelijkheid, criminaliteit en na de tweede wereldoorlog ook kerkelijkheid. Met deze criteria kan het beeld gecompleteerd worden van een fatsoenlijk gezin: het kent geen drankproblemen, is rein van zeden, begaat geen wets-overtredingen en behoort actief tot een kerkgenootschap.

Dergelijke normen werden tot in de jaren zestig algemeen als natuurlijk en vanzelfsprekend beschouwd, ook door degenen die zich in de loop der tijd met de onmaatschappelijkheidsbestrijding bezig hielden. Men zag het hierboven geschetste levenspatroon met vaste verhoudingen, rollen en verwachtingen als het ideale en het enig mogelijke om de samenleving harmonieus te laten functioneren. Dit levenspatroon met zijn normen voor 'goed' maatschappelijk gedrag stond derhalve nooit ter discussie. Het ervan afwijkende gedrag werd daarentegen uit en te na besproken. Men beschouwde het als een verstoring van de samenleving en een bedreiging van de goede orde. De blik was hierbij uitsluitend gericht op het 'afwijkende' gedrag van degenen in de onderste lagen van de samenleving.

De wetenschap, of wat als zodanig beschouwd werd speelde in de geschiedenis van de onmaatschappelijkheidsbestrijding een cruciale rol. Zij inspireerde en legitimeerde de beleidsmakers en beroepsbeoefena-

ren. Er zijn bijvoorbeeld in de jaren twintig en dertig elementen van eugenetisch denken terug te vinden in de benadering van onmaatschappelijke gezinnen. Voorts waren het de wetenschappers, beginnend met Querido, die over onmaatschappelijkheid spraken in termen van ziekte, hetgeen tot gevolg had dat er therapieën ter genezing gezocht werden. Deze zienswijze heeft grote invloed gehad op de praktijk en zij is dank zij de wetenschap zeer hardnekkig geweest.

Na de tweede wereldoorlog en vooral sinds de jaren vijftig hebben wetenschappers nog meer studie van de onmaatschappelijkheid gemaakt dan tevoren. De verwachtingen waren hooggespannen, niet in het minst bij de wetenschappers zelf. Het onderzoek, vooral dat in de gezinsoorden, zou een antwoord geven op de vraag naar het wezen van het onmaatschappelijke gezin, het zou zowel een verklaring als een oplossing opleveren voor onmaatschappelijk gedrag. Bij de uitgangspunten van dit wetenschappelijk onderzoek en de wijze van werken is een aantal kanttekeningen te maken.

Men trachtte onmaatschappelijkheid te meten met wetenschappelijke maatstaven. Deze zogenaamde objectieve criteria voor onmaatschappelijk gedrag berustten echter, zoals we zagen, op niets anders dan de subjectieve normen en waarden die in de samenleving heersten. Hetzelfde kan men opmerken over het onderzoeksmateriaal van de wetenschappers. Dit bestond, behalve uit eigen waarnemingen, grotendeels uit informatie van rapporteurs en zegslieden over de gezinnen. Hun rapporten en verslagen bevatten een bonte mengeling van feiten, eigen meningen en geruchten en in hun beoordeling van de gezinnen speelden de hierboven beschreven waarden en normen mee.

Bij hun onderzoek naar de omvang van onmaatschappelijk gedrag waren de wetenschappers zonder meer vooringenomen. Zij zochten en vonden onmaatschappelijkheid uitsluitend binnen een bepaalde groep in de samenleving, 'de laagste sociale strata'. De gehele Nederlandse samenleving is nooit door hen onderzocht. Lijfens ging er zelfs van uit dat onmaatschappelijkheid onmogelijk kon voorkomen in 'hogere kringen'. Later zeiden sommigen dat er ook in 'hogere milieus' sprake kon zijn van onmaatschappelijk gedrag. Over het geheel genomen werd dit echter nooit als lastig of bedreigend voor de samenleving gezien en over heropvoeding werd helemaal niet gesproken.

Bij het zoeken naar de oorzaken van onmaatschappelijk gedrag richtte men zich uitsluitend op het individu en het gezin. Daar werden tekortkomingen geconstateerd. Hoewel sommigen ook wezen op sociaal-economische omstandigheden die onmaatschappelijkheid in de

hand werkten, kwam men uiteindelijk toch steeds weer terecht bij de individuele en gezinstoornissen. Men ging er met andere woorden van uit dat er iets schortte aan mensen en gezinnen die niet konden of wilden voldoen aan de heersende normen en men zocht de oorzaak hiervan in henzelf. Afwijkend gedrag en subculturen werden niet getolereerd, juist daarom vormden zij een probleem.

De wetenschap is, alle inspanningen ten spijt, nooit in staat geweest een algemene theorie omtrent onmaatschappelijk gedrag te formuleren, noch werkelijke oplossingen te bieden. Dit is niet verwonderlijk, gezien de vooringenomenheid van de wetenschappers, of anders gezegd, gezien het feit dat het onmogelijk is om een algemeen geldende theorie op te stellen voor zaken die zoveel met normen en waarden te maken hebben, zolang men niet mede die normen en waarden als probleem ziet. De ontwikkelingen in de loop van de jaren zestig bevestigden dit. Ten gevolge van de grotere bestaanszekerheid en toenemende welvaart kregen ook de meeste als onmaatschappelijk beschouwde gezinnen meer financiële armslag. Sommige van hun problemen, die men met de individuele en gezinsbenadering nooit had kunnen oplossen, verdwenen daarna vanzelf. Toen onder invloed van de mentaliteitsverandering aan het einde van de jaren zestig het heersende normen- en waardenpatroon ter discussie werd gesteld, raakten ook de criteria voor onmaatschappelijk gedrag in onbruik.

Er zijn wetenschappers die zich naderhand gedistantieerd hebben van hun opvattingen in het verleden. Zuithoff erkent nu bijvoorbeeld dat de psychiatrische diagnostiek vroeger te sterk gebonden was aan de burgerlijke maatschappij. Hij voegt eraan toe dat men alle gebeurtenissen en opvattingen natuurlijk wel in het licht van de tijd moet bezien. Querido, die indertijd gold als een vooruitstrevend psychiater, schreef ons in februari 1983: 'Ik ben bijzonder blij dat onze plannen van toen in het duister zijn verdwenen, zij deugden namelijk absoluut niet'. Querido doelt hier met name op het wetsontwerp Ondertoezichtstelling van gezinnen die maatschappelijk verworpen zijn.

Voor degenen die door de jaren heen het voorwerp van onderzoek en behandeling zijn geweest, de gezinnen, zijn deze opmerkingen achteraf een schrale troost. Er is jarenlang ongevraagd op allerlei manieren ingegrepen in hun leven. Dit gebeurde dikwijls met de beste bedoelingen maar het heeft de gezinnen weinig positiefs opgeleverd. Degenen die in de gezinsoorden verbleven, dienden daarbij ook nog als proefkonijn voor wetenschappen die nog in de kinderschoenen ston-

den. Zij hebben een hoge prijs moeten betalen voor het feit dat ze om wat voor redenen dan ook afweken van 'het normale'.

Bijlage gezinsoordreglement

REGLEMENT VAN ORDE VOOR DE GEZINSOORDEN VAN HET MINISTERIE VAN MAATSCHAPPELIJK WERK

ALGEMENE BEPALINGEN

1. De bewoner is verplicht aan het personeel, dat met de leiding van het gezinsoord belast is, vrije toegang tot de hem ter beschikking gestelde vertrekken te verlenen.
2. Hij is verplicht de door de leiding gegeven aanwijzingen, die de orde in het gezinsoord betreffen, op te volgen.
3. Hij is verplicht mede te werken met de leiding inzake maatregelen, die in het belang van hem en zijn gezin genomen worden.
4. Het houden van honden, katten, pluimvee of andere dieren is verboden, tenzij de leiding hiertoe toestemming geeft. Deze toestemming wordt uitsluitend gegeven voor het houden van één hond, of één kat per gezin. Honden mogen niet los lopen op het gezinsoord.
5. Zonder toestemming van de leiding mogen geen logés in de ter beschikking gestelde vertrekken worden ontvangen.
6. Door elk gezin moet, ter tegemoetkoming in de kosten, welke voor de huisvesting, voeding enz. worden gemaakt, een bijdrage worden betaald. Hiertoe wordt wekelijks het verdiende loon (ook van inwonende kinderen) aan de leiding afgedragen met de bijbehorende loonzakjes en wordt een inkomstenbriefje getekend. Een deel van het loon wordt aan het gezin ter beschikking gesteld voor het doen van kleine aankopen.
7. De bewoner is verplicht jaarlijks de administrateur te machtigen om zijn kinderbijslag in ontvangst te nemen. De kinderbijslag wordt ten behoeve van het betreffende gezin als spaargeld geboekt; hierop wordt een toeslag gegeven.
8. Een bewoner is verplicht binnen 7 dagen na afloop van een kwartaal zijn kinderbijslaglijst af te geven aan de administrateur, die deze lijst doorzendt.

Bepalingen betreffende de ter beschikking gestelde vertrekken

1. De bewoner is verplicht zijn vertrekken door regelmatig onderhoud rein en zuiver te houden.
2. De bewoner is verplicht zorg te dragen voor herstellingen en onderhoudswerk aan zijn vertrekken, die veroorzaakt zijn door nalatigheid, slordigheid, onreinheid of ruwe bewoning.

3. Het is niet toegestaan om bouwkundige veranderingen in de vertrekken aan te brengen of te doen aanbrengen. Evenmin mogen zonder toestemming van de leiding schuren of hokken op het terrein van het gezinsoord worden gebouwd.
4. De woon- of slaapruijnte mag niet als opslagplaats of bergruimte worden gebruikt, tenzij daarvoor toestemming wordt gegeven.
5. Het is niet toegestaan in de vertrekken of op de stoep brandhout te hakken of te zagen. Dit dient te geschieden op de plaats, die de leiding daarvoor aanwijst.
6. Het wassen van kleding en beddegoed e.d. mag slechts geschieden in het daarvoor bestemde waslokaal, tenzij de leiding anders bepaalt.
7. Het is niet toegestaan in de vertrekken alcoholische dranken in voorraad te hebben.
8. Het is niet toegestaan elektrische kachels of kookplaten te gebruiken, tenzij de leiding anders bepaalt.

Overige bepalingen

1. De bewoners zijn verplicht zich te gedragen naar de algemeen erkende normen van moraal en fatsoen.
2. De bewoners zijn verplicht om, indien hun gezondheid dit toelaat volgens de huisarts, wekelijks een douchebad te gebruiken.
3. Moeders dienen regelmatig met haar baby's het consultatiebureau te bezoeken, op de tijden en plaatsen, die daarvoor worden vastgesteld.
4. De bewoners dienen zich te onderwerpen aan maatregelen, die de huisarts in het belang van hun gezondheid noodzakelijk acht, zoals inenting e.d.
5. Schade aan en vernieling of ontvreemding van goederen van het gezinsoord worden op de betrokkenen verhaald.
6. De bewoners zijn verplicht met de leiding samen te werken inzake het jeugdwerk, het kleuteronderwijs en de verdere opleiding van hun kinderen.

Slotbepalingen

1. De bewoner onderwerpt zich aan alle bepalingen van orde, die door de leiding van het gezinsoord nader zullen worden vastgesteld.
2. De Minister van Maatschappelijk Werk kan een gezin doen overplaatsen naar een ander gezinsoord, dan wel een gezin opdracht geven uit een gezinsoord te vertrekken. Indien het betrokken gezin daaraan geen gevolg geeft, kan verwijdering uit het gezinsoord plaatsvinden.
3. Niet opvolging van dit Reglement kan verwijdering uit het gezinsoord c. q. overplaatsing naar elders ten gevolge hebben.

De Minister van Maatschappelijk Werk.

VERKLARING

Aanwijzingen op grond van het reglement van orde

Hiermede verklaar ik, dat de bepalingen van het reglement van orde voor de gezinsoorden van het Ministerie van Maatschappelijk Werk mij bekend zijn en door mij en mijn gezin, op straffe van verwijdering en intrekken van alle bemoeiingen c. q. overplaatsing naar elders, zullen worden nagekomen

..... 1957
.....

(handtekening)

Noten

Noten

Op verzoek van de uitgever is het notenapparaat zo beperkt mogelijk gehouden. Men zie voor een uitgebreid notenapparaat en een index de proefschrifteditie, die onder dezelfde titel verschenen is.

Afkortingen van Tijdschriften:

KST	= Katholiek Sociaal Tijdschrift
MGV	= Maandblad Geestelijke Volksgezondheid
MW	= Maatschappelijk Welzijn
NTC	= Nederlands Tijdschrift voor Criminologie
NTvG	= Nederlands Tijdschrift voor Geneeskunde
SG	= Sociologische Gids
SZ	= Sociale Zorg
TA	= Tijdschrift voor Agologie
TAMHKB	= Tijdschrift voor Armwezen, Maatschappelijke Hulp en Kinderbescherming
TMW	= Tijdschrift voor Maatschappelijk Werk
TSG	= Tijdschrift voor Sociale Geneeskunde
TVG	= Tijdschrift voor Geschiedenis
TVS	= Tijdschrift voor Volkshuisvesting en Stedebouw
VN	= Vrij Nederland

HOOFDSTUK I

1. Men beschouwde volksoopvoeding en ook werkverschaffing al sinds 1780 als een remedie voor het pauperisme. Zie bijvoorbeeld Van den Eerenbeemt (1977) en van dezelfde schrijver, 'Armoede in de "gedrukte" optiek van de sociale bovenlaag in Nederland 1750-1850', *TVG*, 88 (1975) pp. 468-501.

2. Geciteerd bij De Regt, p. 143.

3. Deze paragraaf is gebaseerd op de volgende literatuur: H.F.J.M. van den Eerenbeemt, 'Armoede in de "gedrukte" optiek van de sociale bovenlaag in Nederland 1750-1850'; Engelen; Van Loo; Ottens; De Regt; Smislaert; T. van Tijn, 'Het sociale leven in Nederland', in: *Algemene Geschiedenis der Nederlanden*, deel 13 (1978) pp. 131-167, 77-101 en 295-327.

4. Het eerste gedeelte van deze paragraaf is onder andere gebaseerd op de

volgende literatuur en bronnen: Duitemeijer (1962), met name pp. 98-121; Ottens; De Regt, met name pp. 203-206; '25 jaar woningwet 1902-1927', *TVS*, 8 (1927) pp. 226-228.

5. 'Het 25-jarig bestaan van "Welkom" te Arnhem', *TAMHKB*, 4 (1925) augustus; Duitemeijer (1962), pp. 125-129.

6. Keppler, pp. 6, 7.

7. Duitemeijer (1962), pp. 121-125.

8. De benaming 'ontoelaatbaar' wordt in Amsterdam in beleidsstukken voor het eerst gebruikt door Keppler. Zie Reijs.

9. Keppler, p. 5.

10. Het nu volgende algemene gedeelte over de complexen en de paragrafen over de afzonderlijke complexen zijn gebaseerd op de volgende literatuur en bronnen:

De Zomerhof (dit complex kreeg pas in 1938 de naam Zomerhof): Duitemeijer (1962), pp. 132-138; Marsman; *TVS*, 9 (1928) februari; *TVS*, 1 (1920) oktober; *TAMHKB*, 3 (1924) september; *De Gemeente*, 17 (1924) no. 15.

Het Kerkwegcomplex (beter bekend als het Houtplein): Duitemeijer (1962); De Ridder en Stekelenburg; *TVS*, 9 (1928) februari; F. van Wel, 'Van asociaal tot affektvretter', *Comenius*, 6 (1986) pp. 159-177.

Zeeburgerdorp en Asterdorp: Duitemeijer (1962), pp. 138-152; Dijk en Steinmetz; Keppler; Ottens; Querido; De Regt; Reijs en diverse artikelen in *TVS*, *TAMHKB* en *De Gemeente* in de periode 1920 tot 1930.

11. *TVS*, 1 (1920) p. 224.

12. Keppler, pp. 15, 34, 35.

13. Keppler, p. 26.

14. C.F. Delhez, 'De huisvesting van ontoelaatbare gezinnen', *TVS*, 9 (1928) p. 34.

15. Keppler, p. 20.

16. De Regt, p. 221.

17. idem, p. 224.

18. Dijk en Steinmetz, p. 54.

19. 'Gemeentewoningen voor sociaal achterlijken', *TAMHKB*, 7 (1928) p. 1636.

20. De Regt, p. 225.

21. Dijk en Steinmetz, pp. 53-55.

22. *Het Volk*, 17-12-1926.

23. *De Tribune*, 25-7-1927.

24. Dijk en Steinmetz, p. 54.

25. Duitemeijer (1962), p. 140.

26. T. Gerdes Oosterbeek, 'Huisvesting van financieel en sociaal-zwakke gezinnen te Apeldoorn', *TVS*, 13 (1932) pp. 62-66.

27. idem als noot 14, pp. 30, 31.

28. Voor het gedeelte over de sociaal-democraten is onder andere gebruik gemaakt van de volgende literatuur: Duitemeijer (1962), pp. 34-36; Meijer,

- Koupric en Sikkens; Michielse, met name pp. 128-181; De Regt, pp. 212-219.
29. J. van den Tempel, geciteerd bij De Rooij, p. 21.
 30. 'Betondorp', een film van H. Raaff en W. Ellenbroek, uitgezonden door de VARA, 1-5-1985.
 31. Verslag gemeentelijke woningdienst Amsterdam 1919, p. 70.
 32. W.A. Bonger, 'Over "kontrôle"-woningen en over nog meer', *Het Volk*, 31-1-1924.
 33. H. Ploeg, 'Woningen voor sociaal-zwakken en voor economisch-zwakken', *De Gemeente*, 22 (1929) augustus.
 34. idem als noot 14, p. 27.
 35. idem als noot 14, p. 27.
 36. *Rapport van de commissie inzake de huisvesting van krotbewoners*, pp. 93, 94.
 37. idem, p. 99.
 38. Keppler, pp. 62, 63.
 39. Reijs, p. 63.

HOOFDSTUK II

1. C.F. Delhez, 'De huisvesting van ontoelaatbare gezinnen', *TVS*, 9 (1928) p. 26.
2. idem, p. 27.
3. Bierens de Haan, pp. 13, 14, 15, 25.
4. D. Herderschêe, 'De sociale beteekenis der acute infectieziekten', *TSG*, 11 (1933) p. 33.
5. W.A. Bonger, 'Over "kontrôle"-woningen en over nog meer', *Het Volk*, 31-1-1924.
6. Querido, p. 10. De volgende vier citaten zijn te vinden op de pp. 22, 26, 32, 20.
7. M.A. van Herwerden, boekbespreking in *Mensch en maatschappij*, 10 (1934) pp. 137, 138.
8. Het voorafgaande gedeelte over de eugenetici is onder andere gebaseerd op de volgende literatuur en bronnen: Verslag van de vergadering van de Nederlandse Vereniging ter bevordering der Geestelijke Volksgezondheid (1930); Verslagen van de derde en zesde vergadering van de Nederlandsche Vereniging voor Geestelijke Volksgezondheid (1931), (1933); *Het Gezin*, verslag van het 2de Landelijk Congres van de Nederlandsche Vereniging voor Geestelijke Volksgezondheid (1937); Querido; diverse artikelen in de jaren dertig geschreven in: *TSG*, *Mensch en Maatschappij* en *TAMHKB*; Herwerden, met name de 'derde afdeling'; Boon, met name hoofdstuk 6; J. Jansen, 'Alle waardevolle mensen zijn broeders', *Jeugd en Samenleving*, 12 (1982) pp. 551-581;
- E. Korten, *Hoeders van het Ras, bevolkingspolitiek in het derde rijk*, doctoraalscriptie contemporaine geschiedenis R.U. Utrecht, 1984.
9. Verslag van de vergadering van de Nederlandsche Vereniging ter bevoor-

dering der Geestelijke Volksgezondheid (1930), p. 8. Het voorafgaande citaat komt uit dezelfde bron, pp. 4, 5.

10. Verslag van de zesde vergadering van de Nederlandsche Vereniging voor Geestelijke Volksgezondheid (1933), pp. 102, 107.
 11. idem, pp. 113, 114.
 12. D. Herderschêe, 'De sociale beteekenis der acute infectieziekten', *TSG*, 11 (1933) p. 33.
 13. A.C. en A.L. Hagedoorn, 'De eugenische beweging en de eugenetica', *NTvG*, (1933) p. 2846.
- Vorige citaat op pp. 2842, 2847.
14. Jan Noordman, werkzaam bij de vakgroep Wijsgerige en Historische Paedagogiek te Nijmegen, bereidt een proefschrift voor over de eugenetische beweging in Nederland. We zijn hem erkentelijk voor het lezen en becommentariëren van het voorafgaande gedeelte over de eugenetici.
 15. T. Gerdes Oosterbeek, 'Huisvesting van financieel en sociaal-zwakke gezinnen te Apeldoorn', *TVS*, 13 (1932) pp. 64, 65.
 16. J.A. Visscher, 'Ned. Vereniging voor Practische Werkverruiming en Hulpverlening', *TAMHKB*, 4 (1925) p. 652.
 17. F.M.J. Jansen, 'Schending van den onderhoudsplicht: uiting van asociaal gedrag', *TAMHKB*, 17 (1938) pp. 141-144.
 18. *Het Gezin*, Verslag van het 2e Landelijk Congres van de Nederlandsche Vereniging voor Geestelijke Volksgezondheid (1937). Citaten te vinden op p. 139 en pp. 155/156, 152.

HOOFDSTUK III

1. Dit hoofdstuk is onder andere gebaseerd op informatie uit interviews (niet geannoteerd) en op archiefonderzoek in het gemeentearchief te Rotterdam; het archief van het ministerie van Binnenlandse Zaken; het archief van het ministerie van WVC. Zie ook: A. Dercksen en L. Verplanke, 'Heropgevoed', *VN-kleurkatern* 9-2-1985.
2. *Het probleem der onmaatschappelijke gezinnen in Nederland*, p. 104.
3. *Het vraagstuk der onmaatschappelijke gezinnen*, p. 27.
4. Baggen, p. 6.
5. Rapport van een bezoek aan de kampen voor geëvacueerde gezinnen, gelegd in Drenthe, 14 maart 1944. Voor het ter beschikking stellen van deze bron bedanken wij drs. F. van Wel.
6. Brief Diemers aan wnd. directeur van het CBVO, d.d. 10-7-1945, dossier 1717, doos 124, archief ministerie van Binnenlandse Zaken.
7. *Second Report on the work of the V.H.K., Unit I in Rotterdam* (z.d.), gemeentearchief Rotterdam.
8. Nota d.d. 11-7-1945 door J.H. Geijs, gemeentearchief Rotterdam.
9. *Third Report on the work of the V.H.K., Unit I in Rotterdam*, (z.d.), gemeentearchief Rotterdam.

10. Brief Diemers, wnd. directeur PBVO Drenthe, aan wnd. directeur CBVO te 's-Gravenhage, d.d. 4-8-1945, gemeentearchief Rotterdam.
11. Gezinsdossiers, archief ministerie van WVC.
12. Brief 15-3-1947, gezinsdossier, archief ministerie van WVC.

HOOFDSTUK IV

1. *Het probleem der a-sociale gezinnen*, verslag van de conferentie in de Volkshoogeschool Diependaal te Markelo, gehouden 21 en 22 juli 1945, dossier 1717 doos 124, archief ministerie van Binnenlandse Zaken.
2. De commissie bestond uit negen leden: dr. A. Querido, dr. J. van der Bijl, arts te Markelo, ir. A. Bos, hoofd afdeling Volkshuisvesting Rotterdam, A.IJ. Diemers, A.L. van Doorn, directeur Sociale Zaken Utrecht, ds. J.C. van Eizenga, Hoogeveen, dr. H. van Rooij OFM, Sittard, mevr. mr. N.G. Veth, secretaresse voogdijraad Almelo en dr. F.M.G. van Walsum, directeur Sociale Zaken Rotterdam.
3. P. van Lieshout, 'Veertig jaar geestelijke volksgezondheid', *MGV*, 40 (1985) p. 1243.
4. *Gezinsherstel brengt Volksherstel*, p. 9.
5. M.J. Hoytink, 'De zorg voor het onmaatschappelijke gezin in nieuwe banen?', *TMW*, 2 (1948) p. 375.
6. In tal van kranten en vakbladen zijn in de na-oorlogse jaren artikelen verschenen over het asociale gezin, onder andere in *TSG*, *MGV*, *TMW* (zie met name het themanummer over het onmaatschappelijke gezin uit december 1948), *Vrij Nederland* (1947), *De Groene Amsterdammer* (1947), *De Tijd* (1947), *De Vrije Pers* (1947) en *De Waarheid* (mei 1947). Zie verder: *Het vraagstuk der onmaatschappelijke gezinnen* en Van Rooij.
7. Voor de beschrijving van 'het asociale gezin' is voornamelijk gebruik gemaakt van het verslag van een maatschappelijk werkster, toegevoegd aan *Het vraagstuk der onmaatschappelijke gezinnen*, pp. 13-16; 'Het probleem der onmaatschappelijken', *De Tijd*, 29-11-1947; Van Rooij. De citaten zijn afkomstig uit de genoemde drie bronnen.
8. *Probleemgezinnen*, p. 17.
9. Zie bijvoorbeeld: A. Querido, 'De weg uit het vuil', *De Groene Amsterdammer* 26-4-1947; A. Querido, 'De ontwikkeling van een idee', *TMW*, 2 (1948) pp. 397-399.
10. Krouwels, p. 24.
11. A. Polman, 'Onmaatschappelijken', *De Vrije Pers*, 14-6-1947, pp. 4, 5.
12. Van Rooij, p. 35.
13. idem, p. 38.
14. Idem als noot 3, p. 1247.
15. A. Querido, 'De ontwikkeling van een idee', *TMW*, 2 (1948) p. 399.
16. 'Op bezoek bij ds. van Eizenga', *Nieuwe Nederlander*, 28-12-1946.
17. *Het onmaatschappelijke gezin in de huidige samenleving*, pp. 23, 24.

18. C.J. van Eizenga, 'De kerk en het onmaatschappelijke gezin', *TMW*, 2 (1948) p. 387.
19. W.H. Ariëns, 'Het onmaatschappelijke gezin en de wet', *TMW*, 2 (1948) p. 390.
20. *Het vraagstuk der onmaatschappelijke gezinnen*, p. 23.
21. Idem, p. 36, 37.
22. *Het maatschappelijk onaangepaste gezin* (waarin het rapport van de commissie-Eyssen integraal is opgenomen), (1953) p. 190.
- In haar Troonrede van 1947 kondigt de Koningin het wetsontwerp met betrekking tot ondertoezichtstelling van 'gezinnen die maatschappelijk verworden zijn' reeds aan.
23. idem, pp. 201, 202.
24. idem, p. 205.

HOOFDSTUK V

1. Zie voor: de Zomerhof; Marsman; het Houtplein; De Ridder en Stekelenburg; het Brabants dorp; E.M. Thierry, 'Isolatie en heropvoeding: Zwak-sociale gezinnen aan het Rotterdamse Zuidplein, 1945-1955', *TA* 14 (1985) pp. 235-255; De Ravelijn; Van Dieten; de Vogelwijk in 's Hertogenbosch, T. Heikens, 'Onmaatschappelijkheidsbestrijding' in: Akkerman en Stuurman (red.).
2. Dit hoofdstuk is onder andere gebaseerd op archiefmateriaal uit het archief van het ministerie van WVC en op de volgende literatuur: Dercksen en Verplanke; *Probleemgezinnen; Ervaringen uit de Gezinsoorde*.
3. Nota van de minister van Maatschappelijk Werk aan de directeur van de Rijksgebouwendienst, 31-3-1954, dossier 3442 doos 161.
4. Aide Mémoire voor het Contactorgaan, W. Alberts, 6-3-1956, dossier 13400 doos 421.
5. Brief van M. Heymans aan hoofd van de onderafdeling B van het ministerie van Maatschappelijk Werk, 7-6-1957, dossier 13401 doos 422.
6. Gezinsdossier. Van ieder gezin dat opgenomen werd in een gezinsoord bestond een uitgebreid gezinsdossier met het voorlichtingsrapport, het opnamerapport, periodieke rapporten, het eindrapport en nazorgrapporten. Het grootste deel van deze gezinsdossiers is vernietigd, negentien dozen met dossiers zijn echter bewaard gebleven in het archief van het ministerie van WVC. Deze dozen bevatten het complete dossier van 35 gezinnen en verder een variërend aantal rapporten van verschillende andere gezinnen. In het vervolg van dit hoofdstuk citeren wij veelvuldig uit deze dossiers. Dit wordt niet meer geannoteerd.
7. Informatie uit interview. Wij hebben met 16 ex-personeelsleden en 31 ex-bewoners gesproken over hun ervaringen in de gezinsoorde. Mededelingen uit deze interviews worden in het vervolg niet meer geannoteerd. Terwille van de anonimiteit hebben wij de ex-bewoners een andere naam gegeven.
8. *Ervaringen uit de gezinsoorde*, deel 8, p. 10.

9. Programma van een feestavond in de Zonnebloem, ons ter beschikking gesteld door de voormalig directeur, J. van Veen.
10. Verslag vergadering College van Advies en Bijstand, 7-9-1957, dossier 06007 doos 248.
11. M. Heymans, 'Een geval van onmaatschappelijkheid en zijn reëducatie', *TMW*, 8 (1954) p. 57.
12. Baggen, p. 22.
13. *Ervaringen uit de Gezinsoorde*, deel 6, p. 29.
14. Verslag arbeidsconsulent tweede helft 1955, dossier 05609 doos 237.
15. *Ervaringen uit de Gezinsoorde*, deel 6, p. 88.
16. Idem als noot 14.
17. Idem als noot 11, p. 55.
18. Rapport van de commissie ter bestudering van de gezinsverzorging in maatschappelijk onaangepaste gezinnen, 1956 p. 36.
19. Het vraagstuk van de geboorteregeling in de gezinsoorde, april 1959, dossier 10242 doos 363.
20. *Ervaringen uit de Gezinsoorde*, deel 7, pp. 12, 13.
21. M. Heymans, *Enkele beschouwingen over de methodiek van het maatschappelijk werk in de gezinsoorde*, p. 3, dossier 06007 doos 248.
22. *Probleemgezinnen*, p. 64.
23. De kleuterschoolrapporten, waaruit dit citaat en ook de volgende afkomstig zijn en de jeugdclubrapporten waaruit de gegevens en citaten afkomstig zijn voor de paragraaf jeugdwerk, zijn te vinden in verschillende dossiers in de dozen 237, 420 en 421. Het betreffen rapporten van de Boomhof, Ten Arlo, Linde, Drakenburg en Molengoot over de periode 1954 tot en met 1959.
24. Verslag nabespreking van het bezoek van de Tweede kamercommissie, 3-5-1953 op Ten Arlo, dossier 5120 doos 233.
25. Werkverslag dr. A. van der Torre, februari 1955, dossier 10328 doos 364.
26. Algemene inleiding bij het rapport van de kamercommissie voor Maatschappelijk Werk over het bezoek aan de oorden 1954, p. 5, dossier 10201 doos 361.
27. Rapporten van mannen- en vrouwenclubbijekomsten, en algemene culturele avonden zijn te vinden in verschillende dossiers in de dozen 237, 420 en 421.
28. Notities van het Secretariaat naar aanleiding van vragen van mevrouw Ploeg-Ploeg, p. 2, in: Verslag College van Advies en Bijstand, 26-3-1958, dossier 06007 doos 248.
29. Inleiding ds. J.W. van der Linden, in: Verslag College van Advies en Bijstand, 26-3-1958, dossier 06007 doos 248.
30. *Handelingen Tweede Kamer* (1953/1954), verslag p. 3084 e.v.
31. *Ervaringen uit de Gezinsoorde*, deel 6, p. 72.
32. Idem als noot 11, p. 57.
33. *Ervaringen uit de Gezinsoorde*, deel 5, p. 32.

34. Deze paragraaf is voornamelijk gebaseerd op de *Handelingen van Eerste en Tweede Kamer*, verslagen en Bijlagen 1949-1960 en de notulen met bijbehorende stukken van het College van Advies en Bijstand, te vinden in dossier 06006 doos 247, dossiers 06007, 06008 doos 248 en dossiers 10259, 10265 doos 363.
35. In een ambtelijke nota uit 1958 (dossier 06007 doos 248) staat dat 'het percentage geslaagde reëducatiepogingen tot nu toe op 70% gesteld kan worden'.
36. Discussie over Onmaatschappelijkheid, 17-7-1958 op Gerner, dossier 13411 doos 422.
37. *Handelingen Tweede Kamer* (1958/1959), II Bijlage 5300 hoofdstuk XII A no. 8, p. 11.
38. *Handelingen Tweede Kamer* (1958/1959), verslag p. 3313.
39. Dit interviewfragment is afkomstig uit het eindexamenwerkstuk (1984) voor de School voor de Journalistiek te Tilburg, van S. Meijer en J. Mulders.
40. idem.

HOOFDSTUK VI

1. *Het Parool*, 26-3-1954.
2. *NRC*, 6-10-1958, 7-10-1958, 10-10-1958, 17-10-1958, 22-10-1958 en 23-10-1958.
3. Marsman, p. 43.
4. *Het Maatschappelijk Onaangepaste Gezin* (1953), p. 37.
5. D. Zuithoff, 'Industrialisatie en Onmaatschappelijkheid', *MGV*, 8 (1953) p. 296.
6. In deze tijd gaat men steeds meer de voorkeur geven aan de term 'multi-problem families' (probleemgezinnen). Overigens zijn dit niet de enige termen die men gebruikt. Ook de volgende benamingen komen voor: zwak maatschappelijk, anti-sociaal, dissociaal, maatschappelijk onaangepast, sociaal labiel, maatschappelijk gehandicapt, sociaal marginaal, sociaal incompetent, sociaal minus variabel. Zie Broekman.
7. Brongersma, p. 2.
8. Litjens (1953), p. 30.
9. Discussie Litjens-Haverda-Ijzerman, *SG*, 2 (1955) pp. 125-129; 3 (1956) pp. 87-95. Zie ook Zuithoff, pp. 21-70.
10. D. Zuithoff, "'Psychopathie', asocialiteit en probleemgezin', *NTC*, 1 (1959) pp. 65-73.
11. Brongersma, p. 2.
12. *Het onmaatschappelijke gezin in de huidige samenleving*, pp. 15-29.
13. Verslag van de middagvergadering van de afdeling Drenthe van de Vereniging van Leiders van Openbare Diensten en Instellingen voor Sociale Zorg, 21-1-1955, dossier 10328 doos 364, archief ministerie van WVC.
14. idem als noot 5, p. 290.

15. D. Zuithoff, 'Het probleem der onmaatschappelijke gezinnen', *TMW*, 6 (1952) p. 226.
16. Werkverslagen dr. A. van der Torre, januari 1955, dossier 10328 doos 364, archief ministerie van WVC.
17. *Handelingen Tweede Kamer* (1959/1960), Bijlage I 5700, hoofdstuk XII A no. 71a, p. 9.
18. Het gedeelte over case-work en comprehensive approach is onder andere gebaseerd op de volgende literatuur: *Het Maatschappelijk Onaangepaste Gezin*, (1953) pp. 44-48; Kamphuis; Michielse.
19. 'Een kostbaar, maar volkomen verantwoord experiment', *NRC*, 23-10-1958.
20. Zie: *Het Maatschappelijk Onaangepaste Gezin* (1953). Zie voor verslagen van het congres: *De Volkskrant*, 28-11-1953, 29-11-1953, *De Maasbode*, 27-11-1953; *De Haagse Courant*, 26-11-1953; *Het Maatschappelijk Onaangepaste Gezin* (1954).
21. Leerplan voor het vak psychiatrie van de School voor Maatschappelijk Werk te Breda, 1957, pp. 16-20; leerplan CICSA te Amsterdam, 1957, dossier 1026 doos 49, archief ministerie van WVC.
22. Programma's van deze praktijktrainingsdagen, dossier 13411 doos 422, archief ministerie van WVC.

HOOFDSTUK VII

1. De gedeelten over de Bijzondere Projecten zijn gebaseerd op bronnenonderzoek in het archief van de Stichting Welzijn Haarlem. Deze bronnen omvatten onder andere de notulen van de Contactcommissie voor de Bijzondere Projecten uit de periode 1964-1968; de Evaluatie van de Contactcommissie; verslagen van de verschillende Bijzondere Projecten. Zie ook *Notities uit de Bijzondere Projecten*.
 2. Kamphuis (1963) p. 10.
 3. *Evolutie in het denken over en de arbeid voor Probleemgezinnen*, pp. 8-11.
 4. A. van Bergen en G. Blaauw, 'De kleding van de maatschappelijk werker', *KST*, 15 (1963) p. 145. Volgende citaat op dezelfde pagina.
 5. Verslag Oriënteringdagen maart 1962, dossier 6197 doos 43, archief ministerie van WVC.
 6. Milikowski, p. 187.
 7. H. Ph. Milikowski, '"Aanpassen", de leus van onze tijd?', *MGV*, 18 (1963) p. 140.
 8. Milikowski, p. 107. De volgende drie citaten zijn te vinden op pp. 220, 221, 222.
 9. Zie voor de discussie naar aanleiding van de dissertatie van Milikowski onder andere: J.C.C. van de Lest, 'Enkele beschouwingen over de onmaatschappelijkheid, meer speciaal met betrekking tot de concentraties', *SZ*, 25 (1963) pp. 131-136; A.J.M. van Tienen, boekbespreking, *KST*, 16 (1963) sep-

- tember; Van Tienen (1963), p. 25; R.R. Koopmans, 'Vijf studies over onmaatschappelijkheid', *SG*, 9 (1962) pp. 158-164; H.Ph. Milikowski, 'Kritiek om de kritiek', *SG*, 9 (1962) pp. 329-332; R.R. Koopmans, 'Kritiek om de kritiek?', *SG*, 9 (1962) pp. 332-335; *Discussie naar aanleiding van de dissertatie van dr. H. Ph. Milikowski*, uitgave van de Commissie Oriënteringsdagen, 1963.
 10. Litjens (1961), p. 53.
 11. Duitemeijer (1962); G. Duitemeijer, 'De stichting Volkswoningen te Utrecht', *SZ*, 25 (1963) pp. 265-272 en pp. 285-289.
 12. Zuithoff, p. 32.
 13. *Sociale Integratie Probleemgezinnen*, p. 33. Zie in dit verband ook: W. Goudsmid, 'Over marginaal gedrag in de welvaartsstaat', *NTC*, 3 (1961) pp. 162-168.
 14. R.R. Koopmans, 'Vijf studies over onmaatschappelijkheid', *SG*, 9 (1962) p. 164.
 15. *Discussie naar aanleiding van de dissertatie van dr. H. Ph. Milikowski*, uitgave van de Commissie Oriënteringsdagen, 1963, p. 35.
 16. *Sociale Integratie Probleemgezinnen*, p. 27, 28. Zie in dit verband ook: J. Simonse, 'Overwegingen naar aanleiding van een serie belangrijke publicaties', *De Schalm*, (1962) p. 255; E.J. van der Linden-Nijdam, 'Begrip en aanvaarding, noodzakelijk in werk onder maatschappelijk onaangepasten', *Hervormd Nederland*, 8-4-1961.
 17. *Evolutie in het denken over en de arbeid voor Probleemgezinnen*, p. 11.
 18. Redevoering minister Klompé ter gelegenheid van de installatie van de Contactcommissie voor de Bijzondere Projecten, 21-5-1962, dossier 9978 A, archief ministerie van WVC.

Zie in dit verband ook: H.J. ter Haar Romeny, 'Probleemgezinnen en de maatschappij', *TMW*, 18 (1964) pp. 349-358.
 19. *Eerste verslag over ervaringen en ontwikkelingen in Bijzonder Projekt "Parkwijk"*, uitgave van de Stichting Bijzondere Sociale Zorg en Maatschappelijk Buurtwerk Haarlem, december 1965, p. 5. De volgende drie citaten zijn te vinden op pp. 11, 27, 37.
 20. A.W.H. van Dongen, 'Inventarisatie van probleemgezinnen, asociaal, immoreel, onwetenschappelijk?', *MW*, 19 (1967) p. 198. Volgende citaat op p. 199.
 21. Zie bijvoorbeeld: Koopmans (1970); Koopmans (1976); G.L. Durlacher, 'Armoede', in: L. Rademaker, (red.), *Sociale Problemen 2*.
 22. *Maatschappelijke Deprivatie, enkele voorlopige bevindingen*. Rapport no. 1 van de Werkgroep Achterblijvende Groepen, uitgave: ministerie van CRM (1967) p. 46.

Literatuur

- Akkerman, T. en S. Stuurman (red.), *De zondige riviera van het Katholicisme. Een lokale studie over feminisme en ontzuiling 1950-1975*. Amsterdam 1985.
- Baggen, M., *De gezinsoorden van het ministerie voor maatschappelijk werk*. Stageverslag 1954
- Bierens de Haan, P., *Maatschappelijke zorg voor psychisch invaliden*. Prae-advies geschreven in opdracht van het Bestuur der Nederlandsche Vereeniging voor Armenzorg en Weldadigheid. 1925.
- Boon, L., *Geschiedenis van de psychologie*. Meppel/ Amsterdam 1982.
- Broekman, J.M. (ed.), *Maatschappelijk Werk - krachten, terreinen, methoden*. Deel II terreinen. Assen 1965.
- De eerste 10 jaren van ministerie van Maatschappelijk Werk 1952-1962*. Uitgave van het ministerie van Maatschappelijk Werk.
- Dercksen, A. en L. Verplanke, *Heropvoeding van onmaatschappelijke gezinnen in gezinsoorden 1940-1960*. Doctoraal-scriptie Sociale en Economische Geschiedenis, R.U. Utrecht 1982.
- Dieten, J. van, *Wonen op achterstand. De geschiedenis van de eerste woonschool in Nederland: het Ravelijnkompleks in Maastricht*. Uitgave van het Stedelijk Instituut voor Sociaal Werk Maastricht, z.j.
- Dongen, A.H.W. van, *Register van onmaatschappelijkheidsonderzoek 1945-1966*. Amsterdam 1968.
- Duitemeijer, G., *Encyclopedie van sociale arbeid*. 's Gravenhage 1976.
- Duitemeijer, G., *Het Sociaal-Achtergebleven Gezin*. Wageningen 1962.
- Dijk, A. en S. Steinmetz, Asterdorp . Een uitgave ter gelegenheid van de opening van het nieuwe kantoor van het woningbedrijf Noord-West. Amsterdam 1983.
- Eerenbeemt, H.F.J.M. van den, *Armoede en arbeidsdwang. Werkinrichtingen voor 'onnutte' Nederlanders in de Republiek 1760-1795 's-Gravenhage 1977*.
- Engelen, D.O., *Over arbeiderswoningen*. Utrecht 1870.
- Ervaringen uit de Gezinsoorden*. Uitgave van het ministerie van Maatschappelijk Werk, afdeling onderzoek en maatschappelijk opbouwwerk. Den Haag 1961.
- Deel 1: Rapporten maken, hulpmiddel in het werk.
Deel 2: Gezinsverzorging.
Deel 3: Sociaal-cultureel werk.

Literatuur

- Deel 4: Jeugdwerk.
Deel 5: Geestelijke verzorging.
Deel 6: Arbeid.
Deel 7: Budgetteren en sparen.
Deel 8: De maatschappelijk werkster.
- Evolutie in het denken over en de arbeid voor probleemgezinnen*. Verslag van de oriënteringsdagen op 7 en 8 december en op 14 en 15 december 1964, gehouden op het buitenverblijf "Gerner" te Dalfsen. Uitgave van de Commissie Oriënteringsdagen voor bijzonder gezins- en wijkwerk 1965.
- Gezinsherstel brengt Volksherstel*. Verslagboek van de Gezinsdag, gehouden te 's Hertogenbosch op woensdag 4 september 1946. Uitgave van de Ver. Limburgs Volksherstel en Brabants Volksherstel. Tilburg 1947.
- Haverda, J.L., *Probleemgezinnen*. Verslag van een sociologisch onderzoek. Utrecht 1960.
- Herwerden, M.A. van, *Erfelijkheid bij den Mensch en Eugenetik*. 1926.
- Het Gezin*. Verslag van het 2de Landelijk Congres van de Nederlandsche Vereeniging voor Geestelijke Volksgezondheid, gehouden op maandag 24 en dinsdag 25 mei 1937 te Amsterdam.
- Het probleem der onmaatschappelijke gezinnen in Nederland*. Verzamelde lezingen gehouden in de studieweek te De Wijk. sept. 1945.
- Het maatschappelijk onaangepaste gezin*. Prae-adviezen voor het congres van 27 november 1953 te 's Gravenhage uitgebracht door Dr. H. van Rooy O.F.M., D. Zuithoff, Dr. A. van der Torre en J. van Mill. Publicatie no. 12 van de Nederlandse Vereniging voor Maatschappelijk Werk. Haarlem 1953.
- Het maatschappelijk onaangepaste gezin*. Verslag van het congres van de Nederlandse Vereniging voor Maatschappelijk Werk op 26 en 27 november 1953. Publicatie no. 13 van de Nederlandse Vereniging voor Maatschappelijk Werk. Haarlem 1954.
- Het onmaatschappelijke gezin in de huidige samenleving*. Verslag van een congres, gehouden 30-9-1954 te Bouvigne - Breda.
- Het vraagstuk der onmaatschappelijke gezinnen*. Rapport van de commissie Querido aan de minister van Binnenlandse Zaken, januari 1946.
- Jansen, R. (red.), *Maatschappelijke achterstelling: praktijkervaringen van welzijns-werkers*. 1978.
- Kamphuis, M. (red.), *Het avontuur in St. Paul*. Alphen aan den Rijn 1963.
- Kamphuis, M., *Nieuwe wegen in het werken met probleemgezinnen*. Alphen aan den Rijn 1963.
- Keppler, A., *De huisvesting van asociale gezinnen te Amsterdam*. Uitgave van den gemeentelijken woningdienst. Amsterdam 1929.
- Koopmans, R., *Deprivatie en arbeidsproblematiek: in het bijzonder van werknemers*. 1970.
- Koopmans, R., *Welzijn als probleem, sociologie - welzijn - welzijnswerk*. Alphen aan den Rijn 1976.

- Krouwels, M.J.G., *Over de zorg voor a-socialen*. Uitgave van de R.K. charitatieve vereniging voor geestelijke volksgezondheid. 's Hertogenbosch 1948.
- Liagre Böhl, H. de, J. Nekkers en L. Slot (red.), *Nederland industrialiseert! Politieke en ideologische strijd rondom het naoorlogse industrialisatiebeleid 1945-1955*. Nijmegen 1981.
- Litjens, H.P.M., *Onmaatschappelijke gezinnen*. Assen 1953.
- Litjens, H.P.M., *Onmaatschappelijkheid*. Assen 1961.
- Loo, L.F. van, "Den arme gegeven...": een beschrijving van armoede, armenzorg en sociale zekerheid in Nederland, 1784-1965. Meppel 1981.
- Marsman, J.J., "De Zomerhof", een woningcomplex te 's Gravenhage. Scheveningen 1952.
- Meijer, H., R. Koupric en J. Sikkens, *De beheerste stad*. Rotterdam 1980.
- Michielse, H.C.M., *De burger als andragoog*. Meppel 1977.
- Milikowski, H. Ph., *Sociale aanpassing, niet-aanpassing, onmaatschappelijkheid*. Arnhem 1961.
- Notities uit de Bijzondere Projecten, werkervaringen met probleemgezinnen.*
 no. 1 Doel en werkwijze van de Bijzondere Projecten.
 no. 2 Studiebijeenkomsten opleiding en praktijk.
 no. 3 Gezinsverzorging in het werken met probleemgezinnen.
 no. 4 Het groepswerk A.B.C., een instellingsexperiment.
 no. 5 En bijzonder en samen.
- Ottens, E.S., *Ik moet naar een kleinere woning omzien want mijn gezin wordt te groot*. Amsterdam 1975.
- Pennartz, P.J.J., G.H.M. Rijnders en M. Mual, *Evaluatieonderzoek gezinsoorden; een experimenteel onderzoek over een aantal gezinnen, die verblijven in z.g. gezinsoorden van het voormalig ministerie van Maatschappelijk Werk*. Rijswijk 1968.
- Peper, A., *Vorming van welzijnsbeleid*. Meppel 1976.
- Probleemgezinnen. Het heropvoedingswerk in gezinsoorden en internaten*. Uitgave van het ministerie van Maatschappelijk Werk 1957.
- Querido, A., *Het Zeeburgerdorp. Een sociaal-psychiatrische studie*. Leiden/Amsterdam 1932.
- Rademaker, L. (red.), *Sociale problemen 2: sociale nood en afwijkend gedrag*. Utrecht/Antwerpen 1978.
- Rapport onmaatschappelijke gezinnen*. Uitgebracht door de commissie-Eijssens. 's Gravenhage 1952.
- Rapport van een commissie, ingesteld door het Nederlandsch Instituut voor Volkshuisvesting en Stedebouw en den Nationalen Woningraad, Algemeenen Bond van Woningbouwverenigingen inzake de huisvesting van krotbewoners*. 1932.
- Regt, A. de, *Arbeidersgezinnen en beschavingsarbeid: ontwikkelingen in Nederland 1870-1940*. Meppel 1984.
- Reijs, H.J., *De huisvesting van ontoelaatbare gezinnen in Amsterdam, 1915-1945*. Historisch Seminarium, Universiteit van Amsterdam 1978 (ongepubl. doctoraalscriptie).

- Ridder-Polderman, P. de en A. Stekelenburg, *Huisvesting en normalisering. Geschiedenis van de stichting volkswoningen Utrecht 1924-1975*. Doctoraalscriptie sociale pedagogiek R. U. Utrecht 1983.
- Rooy, H. van, *Gezinnen in nood. Het vraagstuk van het onmaatschappelijk gedrag*. Amsterdam 1948.
- Sociale integratie probleemgezinnen*. Rapport van de adviescommissie ter bestrijding van onmaatschappelijkheid. 's Gravenhage 1961.
- Smissaert, H., *Overzicht van het Nederlandsch armwezen*, Haarlem 1910.
- Tienen, A.J.M. van, *De anders-maatschappelijken*. Assen 1960.
- Tienen, A.J.M. van, *Maatschappelijkheid en onmaatschappelijkheid*. Assen 1963.
- Verslag van de vergadering van de Nederlandsche Vereeniging ter bevordering der Geestelijke Volksgezondheid*. Gehouden op 20-12-1930 te Amsterdam.
- Verslag van de derde vergadering van de Nederlandsche Vereeniging voor Geestelijke Volksgezondheid*. Gehouden op 30-5-1931 te Amsterdam.
- Verslag van de zesde vergadering van de Nederlandsche Vereeniging voor Geestelijke Volksgezondheid*. Gehouden op 25-2-1933 te Amsterdam.
- Zuithoff, D., *Een verkenning op menswetenschappelijk terrein ten behoeve van geestelijke gezondheidszorg en sociale psychiatrie*. Arnhem 1963.

Over de auteurs

Adrienne Dercksen (1954) en *Loes Verplanke* (1953) studeerden beiden sociale en economische geschiedenis aan de Rijksuniversiteit Utrecht. Sinds 1983 hebben zij zich in opdracht van deze universiteit bezig gehouden met het onderzoek naar de onmaatschappelijkheidsbestrijding in Nederland. Zij publiceerden daarover eerder in *Vrij Nederland* d.d. 9 februari 1985.

----- end of text -----

This publication is made available in the context of the history of social work project.

See www.historyofsocialwork.org

It is our aim to respect authors' and publishers' copyright. Should you feel we violated those, please do get in touch with us.

Deze publicatie wordt beschikbaar gesteld in het kader van de canon sociaal werk.

Zie www.canonsociaalwerk.eu

Het is onze wens de rechten van auteurs en uitgevers te respecten. Mocht je denken dat we daarin iets fout doen, gelieve ons dan te contacteren.

----- einde van de tekst -----